

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (504)
ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Виняр (Кент, США), **Андреа Граціозі** (Неаполь, Італія), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **С.М.Плохий** (Гарвард, США), **Анджеј Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **Т.Г.Таїрова-Яковлева** (Санкт-Петербург, Російська Федерація), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редаколегія:

Г.В.Боряк, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. завип.), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Реєнт** (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троїцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Реєнт**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, **О.М.Квітка**

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Коректор:

Н.Ю.Мельник

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 800 прим. Зам. №456
Підписано до друку 18.06.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВІЦ») Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 95-річчя початку
Української революції 1917–1921 рр.

Верстюк В.Ф.

Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії 4

Пиріг Р.Я.

Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) 28

Корольов Г.О.

Консервативна утопія В.Кучабського: «геополітичний трикутник», революція й Східна Європа 36

Старченко Н.П.

Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.) 49

Таранець С.В.

Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. 78

Маркевич О.В. (Житомир)

Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) 89

Баженова Г.Ю.

Просопографічний портрет істориків Імператорського Варшавського університету (1869–1915 рр.) 106

Маєвський М. (Варшава, Польща)

Спецслужби Польської Народної Республіки проти осередків зарубіжних українських організацій 122

Глушко А.О.

Образ «перманентного зовнішнього ворога» як національний автостерейотип українців і словенців 135

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Верстюк В.Ф.

Історик і епоха (до 90-річчя від дня народження академіка Ю.Ю.Кондуфора) 143

Бездрабко В.В.

А.О.Введенський: дореволюційний історик-ерудит і радянський професор 153

Колесник І.І.

«Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень 183

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. – Кн.1 (<i>Я.С.Калакура</i>)	210
Гирич І. Київ в українській історії: Києвознавчі статті (<i>О.В.Ясь</i>) . . .	215
Політична енциклопедія (<i>А.І.Павко</i>)	217
Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації (<i>С.І.Посохов, Харків</i>)	221
Біобібліографія кримознавства. – Вип.1–14 (<i>В.В.Іваненко, Дніпропетровськ; М.Е.Кавун, Дніпропетровськ</i>)	225

ЮВІЛЕЇ

Каністратенко М.М. (<i>Харків</i>), Кушнарченко Н.М. (<i>Харків</i>) До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.М.Шейка	228
--	-----

IN MEMORIAM

Теодор Мацьків	232
Михайлина Павло Васильович	235

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	237
---	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litorys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

Шановні читачі!
У редакції «УІЖ» нова електронна пошта:
uhj@history.org.ua

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ



До 95-річчя початку
Української революції 1917–1921 рр.

В.Ф.ВЕРСТЮК*

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА Й УКРАЇНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

У статті розкривається процес українізації частин російської армії в 1917 р., висвітлюються зусилля, які докладала до цього Українська Центральна Рада, та наголошується на причинах, що гальмували цей складний процес, унеможливили його успішне завершення.

Одним із найпоширеніших приводів для критики Української Центральної Ради в історіографії стало твердження про нерозуміння її лідерами місця й значення армії в революції та національно-державному будівництві. Думка ця сформувалася ще в міжвоєнний період, коли після поразки визвольних змагань розпочалися пошуки причин невдач. У гострих ідеологічних суперечках, які роздирали українську політичну еміграцію, було сформовано примітивну думку про те, що в розпорядженні Центральної Ради перебувала ледь не тримільйонна армія, яку вона так і не спромоглася використати, оскільки В.Винниченко та М.Грушевський, як прихильники соціалістичної теорії, були критично налаштованими проти армії, мріяли про її заміну народною міліцією тощо. Одним із першим, хто вжив тезу про нездатність УЦР адекватно оцінити й використати український військовий рух, був Д.Дорошенко¹. Із його праці на початку 1990-х рр. вона перекочувала у сучасну українську історіографію, де відтворюється час від часу у формі декларативних загальників². Оскільки міф про нерозуміння ролі армії проводом Центральної Ради продовжує побутувати в історичних працях існує нагальна потреба в його послідовному спростуванні та необхідності звернути увагу на великий фактичний матеріал, який свідчить про зворотне, а саме про перебування УЦР у центрі українського військового руху, показавши ті реальні причини, які не дозволили створити національні збройні сили в 1917 р. Цій меті й підпорядкована стаття.

Імператорська російська армія вступила у Першу світову війну соціально не-модернізованою, являючи собою закриту корпоративну систему, що трималася

* Верстюк Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

¹Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.344.

²Див., напр.: Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. – Х., 1996. – С.30–32.

на суворій дисципліні з-під палки, на соціальній прірві між офіцерським та рядовим складом і була запрограмована на підтримку самодержавного ладу за архаїчним принципом «за веру, царя и отечество». Саме ця обставина стала головною причиною її невдач, адже успішне ведення війни вимагало тотальної мобілізації всіх державних та людських ресурсів, насамперед наявності воїна-громадянина, зігрітого «вогнем любови до своєї землі»³, з високим рівнем патріотизму, національною самосвідомістю, а не безправного солдата, до того ж приниженого дискримінаційною імперською ідеологією, застосованою проти неросійських народів на початку та у ході Першої світової війни. Падіння самодержавства в лютому 1917 р. відбулося за активної участі армії, яка підтримала революцію. Протягом війни з території України було мобілізовано 5 млн чоловіків дїєздатного віку. Відомо, що українці гвардійських полків відіграли помітну роль у лютневих подіях 1917 р. у Петрограді. Одним із найголовніших наслідків Лютневої революції було завоювання громадянських свобод, демократизація всіх сфер публічного життя, влади та армії.

Петроградська рада робітничих депутатів, щоб тісніше прив'язати до себе міський гарнізон, 1 березня 1917 р. видала наказ №1 про створення в ротах, батальйонах і полках солдатських комітетів, які отримували широкі повноваження контролю за командним складом. Наказ дуже швидко поширився на всю армію. «Тимчасовим положенням про організацію чинів діючої армії та флоту», яке видала ставка головнокомандувача 30 березня, комітети від ротного до армійського та військові з'їзди були фактично узаконені⁴. Частиною плану демократизації армії слід визнати і практику створення національних частин, що розпочалося в російській армії з формування польських легіонів, чехословацького корпусу, сербських частин. Такі підрозділи утворювалися насамперед на Південно-Західному фронті, який перетинав Україну і у військах якого був найвищий відсоток українців. Отже, революція відкрила широкі можливості для демонстрації громадянських і національних виявів в армії. Військовослужбовці активно їх використовували, утягуючись у політичне життя, поряд із радами робітничих почали виникати ради військових депутатів. 3 березня в Одесі відбулася українська маніфестація, в якій взяли участь курсанти двох місцевих шкіл прапорщиків. 12 березня в Петрограді пройшла 30-тисячна українська маніфестація, основну масу учасників якої становили солдати й моряки – українці, які йшли під жовто-блакитними прапорами та з гаслами «Хай живе вільна Україна!», «Хай живе демократична федеративна республіка Росія!». Як згадував О.Лотоцький, деякі військові частини з'явилися в повному складі, у парадному строю. Біля будівлі Державної думи маніфестантів вітав член виконавчого комітету М.Соколов, заявивши, що той «визнає всі жадання української демократії та, виходячи із засад республіканської федерації, буде разом з українською демократією боротися за її права»⁵.

9 березня в Києві на скликаних спеціально групою солдатів і офіцерів міського гарнізону зборах було утворено Установчу українську військову раду (голова – командир запасної бригади полковник М.Глинський), яка підтримала

³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. – К.; Відень, 1920. – С.129.

⁴ Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С.60.

⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.ІІІ. – Варшава, 1934. – С.334.

Тимчасовий уряд, але зажадала від нього «вчинить для України ще до скликання Установчих зборів такий самий правний акт, який уже видано для Фінляндії і потвердить за українським народом усі права і вільності, яких він має право домагатися»⁶. В ухвалі ради йшлося також про те, що кожен українець-воjak повинен пам'ятати, що остаточна мета війни – «зібрати до купи всі землі українські, усі гілки українського люду в Росії, Австрії, Угорщині, з'єднаний, суцільний український народ увести у спілку вільних народів вільної Росії», не забувати, «що він є членом української національної армії, що ця армія є під проводом верховного головнокомандуючого, призначеного Тимчасовим урядом і увиходить у склад усієї російської армії». Далі в резолюції висловлювалося побажання, щоб у полках, де солдати-українці становлять більшість, було негайно в офіційному порядку заведено вживання української мови, такі частини поповнювались українцями та командний склад у них призначався з українців⁷. Через два дні, 11 березня, зусиллями ради в Києві відбулося багатолюдне Українське військове віче, на якому її було реорганізовано в Тимчасове військове бюро та ухвалено універсал про створення з добровольців незалежно від існуючої регулярної армії «охочекомонного полку імені Богдана Хмельницького» й обрано спеціальний комітет для його організації⁸.

16 березня Київ зустрів як День свята революції, тоді відбулася масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами йшли українські організації, у тому числі до двох тисяч військовиків. Демонстранти демонтували пам'ятник колишньому прем'єр-міністрові Росії П.Столипіну на Думській площі⁹. Тоді ж оформилися дві громадські організації: Український військовий організаційний комітет і Український військовий клуб («Клюб») імені Павла Полуботка. «Комітет мав займатися організацією добровольчих (охочекомонних) українських частин усіх родів зброї, – згадував пізніше учасник тих подій Я.Зозуля. – Він складався з полк. М.Глинського як голови, полк. П.Волошина як заступника голови, і підпоручника М.Міхновського, прапорщика Павелка і прапорщика Гоца як членів. Натомість Клуб Павла Полуботка мав бути виховно-пропагандивним осередком для українського війська. Його головою став підпор. М.Міхновський, відомий уже на той час самостійницький діяч, який був покликаний до війська і служив у військовому суді. Його заступником був капітан артилерії Л.Ган»¹⁰. Згідно зі статутом, головним завданням Клубу імені гетьмана П.Полуботка стало об'єднання і згуртування українців – воjakів російської армії під гаслами федералізації Росії та автономії України. Статут передбачав культурно-просвітній напрям діяльності організації, однак замислювався він як добре продумана розгалужена структура з центром у Києві та філіями на місцях. На чолі клубу стояла рада з 24 членів-військовослужбовців. Вона обирала голову і двох його заступників, писаря, скарбника. Членом клубу міг стати будь-хто з українців-військовиків, але за

⁶ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.48–49.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С.50–51.

⁹ Киевская мысль. – 1917. – 18 марта.

¹⁰ Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. // Вісті комбатанта. – 1967. – №4. – С.29–34.

згодою ради та рекомендацією спеціальних рекомендаційних комітетів. Тобто потенційно міг постати конкурент Центральній Раді, на той момент ще мало відомий на українських теренах. Але і в ній із перших днів існування з'явилися вояки, як свідчив М.Грушевський, «присутність їх дуже цінилась як перший зв'язок із військовою масою»¹¹. Вірогідність конкуренції – і організаційної, і ідеологічної – посилювалася тим, що клуб виник як ідея М.Міхновського. Із цього приводу у спогадах М.Грушевського про 1917 р. є чималий фрагмент. Він не поділяв поглядів М.Міхновського, і, як можна зрозуміти, сама постать лідера українських самостійників була йому антипатичною. Голова Центральної Ради побоювався прямолінійних дій із його боку, якихось самочинних акцій («свого роду військового перевороту»¹²), які межували з провокацією і могли бути, на думку М.Грушевського, задавлені російською владою «прямо з садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації»¹³. Ці побоювання «змусили наших товаришів з Ц. ради пильно слідити за його (М.Міхновського – В.Ф.) діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц. ради». Основне навантаження в цій ділянці лягло на капітана Л.Гана, секретаря Установчої української військової ради, українського есера за партійністю, «правдивого українця» за визначенням М.Грушевського, який «дуже інтересувався питаннями революціонізації й українізації війська»¹⁴. На першому етапі діяльності Центральної Ради саме Л.Ган займався її зв'язками з військовими частинами. Серед інших М.Грушевський згадував також прізвище полковника Матюшенка. Із боку прихильників М.Міхновського теж існувало певне упередження проти Центральної Ради, принаймні М.Галаган засвідчив, що коли на початку квітня він відвідав полуботківський клуб, то був прикро вражений тим, що серед його «чільних людей і членів панує якийсь неприємно-задеркикуватий тон військовиків і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» проводирів українського національного руху»¹⁵. Подібне упередження до кадрових офіцерів відчув у коридорах Центральної Ради і підполковник М.Янчевський, який відвідав Київ у квітні 1917 р.¹⁶

Важко сказати, наскільки гострим, а головне, публічним був конфлікт М.Грушевського й М.Міхновського¹⁷. Безумовно, він не додавав суголосності силам українського національного руху, проте і не вніс до нього елементів розколу. У даному випадку йдеться про децю інше, а саме про те, що вітчизняні політики – і самостійники, і автономісти-федералісти – з перших днів революції надавали українському рухові в армії першочергового значення, стежили за

¹¹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.136.

¹² Там само. – №9. – С.110.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.111.

¹⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – С.211.

¹⁶ Див.: Янчевський М. Зі споминів // За державність: Матеріали до історії війська українсько-го. – Зб.2. – Каліш, 1930. – С.139.

¹⁷ Автор у своїх публікаціях (див., напр.: Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.23–46) неодноразово наголошував на тому, що протистояння автономістів і самостійників у 1917 р. стало пізнішим витвором української історіографії, тоді як на початку революції М.Міхновський обстоював федеративні гасла, уважаючи самостійницькі недоречними моменту, оскільки, як і М.Грушевський, побоювався, що російська влада могла використати їх як привід для придушення національного руху. Здається, такої ж думки дотримувється й Ф.Турченко (див.: Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006. – С.216–220).

його стихійним поширенням і намагалися внести в його ряди організацію, щоби згодом використовувати як реальну політичну силу. Можна згодитися з думкою про те, що в перших публічних документах Центральної Ради немає прямої мови про українське військо і навіть українізацію окремих частин російської армії¹⁸, але ця обставина пояснюється принаймні двома причинами. Насамперед у цей час УЦР ще не визначилася зі своїм статусом, розглядаючи себе радше як київську міську організацію з функціями координації інших українських організацій переважно в культурно-освітнянських справах. По-друге, український рух у війську лише започатковувався і не виявляв того масштабу й потенціалу, якого він набуде за два місяці. Але дуже швидко ситуація почала змінюватися.

28 березня в Києві було зібрано чергове військове віче, яке не тільки сформулювало вимогу «зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї», але й апелювало до Центральної Ради з проханням ужити відповідних заходів перед Тимчасовим урядом, «аби переведено якнайскоріше сі ухвали в життя»¹⁹. 31 березня в Одесі вояки-українці заснували Українську військову раду на чолі з членом Центральної Ради військовим лікарем І.Луценком. Її діяльність поширювалася на частини Одеського військового округу, кораблі Чорноморського флоту та Румунський фронт. Український рух охопив усі фронти російської армії й тиллові частини. М.Грушевський назвав його справою «величезної ваги, що потім стала рішучим фактором української революції»²⁰.

Загальна тональність ухвал та резолюцій, що їх приймали військовики, була суголосна гаслам УЦР. Чимало військовослужбовців було делеговано на Всеукраїнський національний конгрес, вони виступали з привітаннями та при обговоренні доповідей, їх обрали до президії. Двічі на представницькому зібранні слово мав М.Міхновський. Перший раз він проінформував присутніх про те, що військовий міністр О.Гучков погодився на формування двох українських піхотних бригад, потім говорив про першочерговість таких завдань: а) згуртування солдатів; б) утворення власного війська²¹. У резолюціях конгресу військова тематика хоч і приглушено, та все ж прозвучала. Форум доручив Центральній Раді конкретні домагання делегатів армії та флоту подати Тимчасовому урядові на розгляд. У новообраному складі УЦР військовики отримали понад 10% місць. В абсолютних цифрах це було 13 осіб, які представляли 7 організацій, у тому числі серед обраних було 5 від Клубу імені гетьмана П.Полуботка. Отже, Центральна Рада добре розуміла важливість підтримки «людини з рушницею». М.Грушевський писав, що організаційні завдання, визначені УЦР, «викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчинною [силою] для українського руху»²². Який же розумний політик може знехтувати такою підтримкою?

Новообраний склад Центральної Ради включився у справу об'єднання українців армії. Національний конгрес закликав українців до самоорганізації.

¹⁸ *Солдатенко В.Ф.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – №5. – С.42.

¹⁹ Нова рада. – 1917. – 30 березня.

²⁰ *Грушевський М.* Спомини. – №9. – С.113.

²¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.54, 57.

²² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С.502.

12 квітня в «Робітничій газеті» В.Винниченко опублікував статтю «Український мілітаризм», яку часто згадують як аргумент нерозуміння ним значення армії. Між тим, якщо не препарувати текст статті, а прочитати її від початку до кінця, то бачиш, що головне смислове навантаження падає на завдання «всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали. Тільки це може бути єдиною метою роботи серед війська наших товаришів. Тільки таку мету може ставити собі справжній демократ»²³.

Українці армії швидко підхопили гасла Центральної Ради. 14 квітня 1917 р. у Києві відбулися об'єднані збори представників військових частин фронту, київського гарнізону і різних тилових військових організацій, а також членів Українського військового організаційного комітету та Клубу імені гетьмана П.Полуботка. Було ухвалено скликати 5 травня в Києві з'їзд «представників української нації від військових частин» за модусом представництва один делегат-солдат від кожної окремої частини, один делегат-офіцер від чотирьох частин, від тилових гарнізонів – по два представники. З'їзд скликався під патронатом Центральної Ради, тому його підготовку збори доручили Українському військовому організаційному комітетові та УЦР²⁴.

Важливим каталізатором українського руху в армії стала справа полку імені Б.Хмельницького. Рішення про його організацію з добровольців було ухвалено на мітингу 11 березня в Києві. На початку другої декади квітня 3000 вояків-українців пересильного пункту Києва, очевидно під враженням від Всеукраїнського національного конгресу оголосили про своє бажання бути організованими в полк імені Б.Хмельницького і тільки в такому випадку і в такій ролі погоджувалися вирушити на фронт. Командування Київського військового округу та рада солдатських депутатів зустріли це рішення з неприхованою ворожістю. Як писав М.Грушевський, вони «вчинили з сього велику справу, погрозу фронтові, обороні, революції й своєю різкою і нетактовною опозицією та погрозами загнали справу»²⁵.

Центральна Рада взяла під свій моральний захист ініціативу солдат-українців. 15 квітня комітет УЦР ухвалив резолюцію, в якій констатовалося, що у ситуації, яка склалася, Центральна Рада «не бачить іншого виходу, як [...] сформувати український полк», більше того комітет використав цей епізод для постановки питання про «формування дальших українських частин»²⁶. 18 квітня в «Робітничій газеті» В.Винниченко опублікував розлогу статтю «Три тисячі шукачів», в якій піддав гострій критиці позицію влади. Зрештою ставка 20 квітня дала згоду на формування окремого українського загону із запасних частин. Доки тривали суперечки полк фактично самоорганізувався і навіть озброївся. Історія його створення засвідчила активне і послідовне ставлення Центральної

²³ Робітничя газета. – 1917. – 12 квітня.

²⁴ Нова рада. – 1917. – 15 квітня.

²⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С.503.

²⁶ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.68.

Ради до військової проблематики. «Проф. М.Грушевський та інші провідники правильно вважали, що московську владу найкраще шахувати військовою силою. У нас тоді фактично не було ніякої збройної сили, але сама ідея збройної сили, що може опинитися в українських руках, викликала страх у московських рядах і змушувала їх шукати порозуміння»²⁷, – стверджував Я.Зозуля.

Військова тема стала предметом розгляду на одному із засідань других загальних зборів УЦР 23 квітня. При цьому виникла жвава дискусія, яка забрала багато часу. У підсумку було ухвалено резолюцію: «Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і уважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови комітету з 15 квітня про формування із запасних тилкових частин нових українських частин і про потребу вилучення українців військових в українські військові частини»²⁸. Тоді ж загальні збори ухвалили пропозицію про створення у складі Центральної Ради спеціальної військової ради, яку мав обрати майбутній Всеукраїнський військовий з'їзд, а до того моменту займатися відповідними справами доручалося спеціальній комісії УЦР, доповненій представниками військових організацій²⁹.

На адресу Тимчасового уряду з усіх кінців Росії почали надходити телеграми і резолюції від організованих українських осередків, в яких висловлювалася підтримка ідей українізації російської армії. До початку травня 1917 р. в армії було створено 1337 українських організацій, більше половини з них (685) – на Південно-Західному фронті та майже 300 – у Київському військовому окрузі³⁰. Така стрімка організація знизу вимагала від Центральної Ради оперативної роботи щодо формування вищих структур, які б керували українізацією в армії.

5 травня у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський військовий з'їзд. Його історичне значення полягало насамперед у тому, що він виявив «могутню демонстрацію пробудженого українського вояцтва»³¹. З'їзд підтримав стратегічні гасла Центральної Ради, а їй самій в окремій резолюції склав «велику подяку за її старання та заходи в історичний момент»³². На окремому закритому засіданні з'їзд обговорив питання українізації та ухвалив відповідну резолюцію. Ефективним засобом до піднесення ідейно-морального стану армії було визнано її негайну націоналізацію за національно-територіальним принципом, також наголошувалося на потребі української армії. Із цією метою пропонувалося в тилкових частинах виділити українців, як солдатів, так і офіцерів, в окремі підрозділи, а на фронті робити це поволі «в залежності від тактичних й інших військових обставин»³³. Для практичного здійснення українізації з'їзд ухвалив утворити Тимчасовий український військовий генеральний комітет при УЦР, який мав працювати в тісному контакті з російським генеральним штабом.

²⁷ Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. – С.30.

²⁸ Там само. – С.70.

²⁹ 1 травня на засіданні комітету УЦР було обрано частину комісії: Запорожець, Колос, Винниченко, Бойко, Єфремов, Крижанівський, до них ще по два члени повинні були додати клуб імені П.Полуботка, організаційний комітет та українська фракція ради військових депутатів.

³⁰ Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.52.

³¹ Іванис В, Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич, 1991. – С.42.

³² Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – С.17.

³³ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.281.

Усього до складу інституції, очолюваній С.Петлюрою, було обрано 18 осіб – солдатів, офіцерів, військових чиновників, лікарів, був навіть один генерал. З'їзд ініціював направлення до Петрограда спеціальної делегації для порозуміння у справі автономії України, а у її складі також військових представників (О.Пилькевич, А.Чернявський, С.Письменний, Д.Ровинський) для обговорення проблем українізації армії.

9 травня щойно обраний військовим з'їздом Український військовий генеральний комітет (УВГК) узяв участь у роботі третіх загальних зборів УЦР, йому було надано невелику фінансову допомогу для розгортання діяльності. У підготовленому 11 травня наказі делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду був спеціальний пункт про українізацію київського гарнізону та призначення українців на посади начальників військових округів. Того ж дня комітет УЦР вирішив послати у ставку головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту делегацію у складі М.Ткаченка та полковника В.Поплавка у справі українізації війська. Посланці мали переговорити також у цій справі з новопризначеним військовим міністром О.Керенським, який тоді здійснював інспекторську поїздку на Південно-Західний фронт. 15 травня комітет Центральної Ради заслухав звіт М.Ткаченка про відвідини ставки, переговори з міністром та головнокомандуючим Південно-Західного фронту генералом О.Брусиловим. Утім, протокол цього засідання не розкриває ані суті, ані результатів переговорів, лаконічно повідомляючи, що «ухвалили подякувати п. Ткаченкові за добре виконане доручення»³⁴. Інші джерела свідчать, що вже під час цих переговорів було отримано попередню обіцянку про українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту³⁵. Деяку інформацію про поїздку делегації УЦР на фронт та досягнуті результати знаходимо у спогадах комісара, а згодом командуючого військами Київського військового округу навесні – улітку 1917 р. К.Оберучева. Отже, зустрівши міністра в Києві він і представники Центральної Ради виїхали до Кам'янця-Подільського, де дислокувалася ставка командуючого Південно-Західним фронтом генерала О.Брусилова. Метою поїздки для українців було остаточне з'ясування долі полку імені Б.Хмельницького та справа наступних українізованих формувань. Розмова була довгою і непростою. «Я наполягав на тому, що потрібно залишатися на тій формулі формування українських військ, яка вже була прийнята, тобто добровольчих комплектувань, – пише К.Оберучев. – І тому полк, сформований не так, не повинен бути визнаний полком. О.Керенський уважав за можливе зважати на факт і затвердити цей полк. Що ж стосується наступних формувань, то таких до закінчення війни і рішення Установчих зборів не повинно бути. Членом Генерального комітету було внесено пропозицію, щоб українці з тилкових частин направлялись у певні, наперед визначені для “українізації” корпуси. Я підтримав цю пропозицію, і її було схвалено. Зроблено тільки обмеження, щоб не чіпати для цього частин ближнього тилу, тобто Київського і Мінського округів. На цьому і згодилися»³⁶. Отже, певні позитивні домовленості під час поїздки до Кам'янця-Подільського було досягнуто, тому, очевидно, Центральна Рада і висловила подяку М.Ткаченкові.

³⁴ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.88.

³⁵ Див.: Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – С.42.

³⁶ *Оберучев К.М.* Воспоминания: В двух частях. – Нью-Йорк, 1930. – С.223–224.

Як свідчать архівні документи, командування Південно-Західного фронту відповідно до вказівок верховного головнокомандуючого 25 травня погодилось українські поповнення висилати в дивізії 17-го, 6-го та 41-го корпусів. Туди ж направляли й неукраїнські резерви, активно готуючи війська до червневого наступу. Неукраїнським залишався і командний склад згаданих корпусів. Тобто помітних практичних зрушень в українізації названих корпусів у сенсі, якого дотримувався Генеральний комітет, не відбувалося. М.Удовиченко, улітку представник УВГК при штабі Південно-Західного фронту, писав, що травневі угоди були кісткою, кинutoю українцям, які становили чверть російської армії, «про українізацію трьох корпусів не знайшли потрібним навіть оголосити у відповідних офіційних наказах, [...] не повідомили штаби цих корпусів про угоду, яка відбулася, не було і розпоряджень в перші дні»³⁷. Ситуацію, що склалася в 41-му корпусі у травні 1917 р., добре відтворив у своїх спогадах М.Галаган, який писав, що спроби українців створити свою організацію одразу ж наштовхнулися на протидію полкового комітету³⁸. Повертаючись із фронту, О.Керенський 19 травня в Києві відвідав Центральну Раду. Пафос його промов у стінах Педагогічного музею спрямовувався на те, щоб українські лідери набралися терпіння, були мудрими, спокійними, а головне – чекали рішення Установчих зборів. Промову І.Луценка про українізацію війська військовий міністр залишив без коментарів, пославшись на необхідність поспішати на поїзд. Однак виступаючи у виконкомі Ради об'єднаних громадських організацій він був відвертішим, заявивши, «що зараз перегрупування російської армії за національною ознакою неможливе»³⁹.

Реально ж і влада, і командування, і російська революційна демократія робили все, від них залежне, аби якщо не зупинити, то принаймні формалізувати чи серйозно заблокувати процес українізації в армії. Різноманітні джерела свідчать, що з самого початку УВГК (а фактично Центральна Рада) та вище командування російської армії по-різному розуміли мету українізації. Якщо для УВГК це був процес, спрямований на створення в майбутньому української армії, то для командування – лише один із можливих способів підняти боєздатність частин.

Між тим 20 травня у Петрограді делегація УЦР додатково представила на розгляд Тимчасового уряду ряд вимог, що безпосередньо впливали з рішень Всеукраїнського військового з'їзду та стосувались армії. Найголовніші з них торкалися визнання УВГК органом, який відповідав за українізацію війська, а також активізації цього процесу⁴⁰. Тимчасовий уряд практично відхилив усі прохання Центральної Ради, проігнорував постанови Всеукраїнського військового з'їзду, не визнав Український генеральний військовий комітет. Між тим у військах, особливо в тилу, у запасних частинах, під впливом прикладу полку імені Б.Хмельницького та обіцянок військового командування українізувати

³⁷ Цит. за: *Панакін Г.* Українізація 34-го корпусу: за наказом Л.Корнілова чи покликком душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С.230.

³⁸ *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – С.231.

³⁹ *Шуць О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – С.28.

⁴⁰ Повний текст див.: *Кедровський В.* 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С.178–179.

три корпуси набув досить широкого розмаху процес стихійного формування українізованих підрозділів та частин. Складалася гостра, критична ситуація, для пошуків виходу з якої Центральна Рада доручила УВГК скликати черговий військовий з'їзд. Попередньо було розроблено модус представництва та призначено день відкриття – 4 червня. 22 травня комітет телеграфом запросив військового міністра поширити інформацію про з'їзд на фронті та в тилових гарнізонах. Несподівано 28 травня очільник військового відомства О.Керенський заборонив його проведення. Це була перша від початку революції заборона на проведення з'їзду. Міністр вважав захід несвоечасним. Ці події збудили підвищений інтерес до майбутнього форуму, як і урядова, широко опублікована, інформація про відхилення українських вимог. Із приводу українізації армії в ній говорилося, що «уряд визнав за можливе тимчасове вирішення цього питання лише в обсязі, який визначив військовий міністр українським організаціям у Києві»⁴¹. А це, як відомо, була лише згода на затвердження полку імені Б.Хмельницького. Обурені непоступливістю уряду і заборонами військової влади делегати-українці ринули до Києва.

Близька до партії українських есерів газета «Народня воля» на відкриття з'їзду відгукнулася передовицею «Якої нам треба армії», в якій абсолютно однозначно стверджувалася думка, що в умовах непорозуміння з Тимчасовим урядом і російською демократією військо повинно стати інструментом захисту українських національних інтересів. Висновок був досить простим і прозорим: «У час, коли кується доля народна, [...] потрібна і сила революційної української армії, яка буде вірно обстоювати трудові інтереси українського народу»⁴².

До Києва зібралася несподівано велика кількість делегатів. З'їзд схвалив політичну лінію Центральної Ради, рекомендував їй узятися до фактичного впровадження автономії України. Учасники форуму приділили значну увагу проблемам українського руху в армії. Діяльність УВГК здобула повну підтримку, розроблений ним статут Генерального комітету було схвалено делегатами, а склад УВГК поповнився десятьма новими членами. В інших резолюціях Генеральному комітету було доручено «розробити детальний план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного переведення його у життя». З'їзд висловився за те, щоб усі новобранці, призвані до війська з території України, проходили службу на її території або на Чорноморському флоті. Було обрано Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 132 осіб⁴³, яка кооптувалася до складу Центральної Ради за аналогом Всеукраїнської ради селянських депутатів. Нарешті на II Всеукраїнському військовому з'їзді було вперше оприлюднено I Універсал Центральної Ради.

Попри те, що протягом червня напруженість у стосунках Центральної Ради та Тимчасового уряду досягла максимуму, а УВГК і далі не був визнаний вищою російською військовою владою, він докладав неабияких зусиль, щоб українські поповнення активно надходили на фронт. В.Кедровський згадував, що до початку наступу на фронті 18 червня 6-й, 17-й і 41-й корпуси отримали як

⁴¹ Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т.3. – Москва, 1930. – С.59.

⁴² Народня воля. – 1917. – 19 (6) червня.

⁴³ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.387–391.

поповнення близько 70 маршових рот, сформованих з українців. Військове командування напередодні запланованого наступу і в умовах, коли дезертирство з армії набуло масового характеру, було раде використати цей національний ентузіазм, звичайно зі своєю метою. 9 червня верховний головнокомандуючий О.Брусилів наказав головнокомандуючому Південно-Західного фронту генералові О.Гутору поповнювати українцями не лише 9 дивізій 6-го, 17-го та 41-го корпусів, а й інші за власним вибором із числа найменш боєздатних. Усього було визначено 17 дивізій. В.Кедровський твердить, що всі вони були українізовані. Це треба розуміти як поповнені перед наступом солдатами-українцями. І не більше. Адже коли УВГК дав своєму представникові при ставці В.Павленкові інструкцію домагатися оголошення спеціальним наказом 6-го, 17-го та 41-го корпусів українськими, то через деякий час той доповів, що ставка відмовилася це зробити і, більше того, повідомила, що для українізації будуть визначені інші дивізії.

Напевно не останню роль у такому повороті подій відіграла позиція військового міністра О.Керенського. Дізнавшись про ініціативу О.Брусиліва в розширенні переліку українізованих частин, він видав наказ, в якому говорилося, що УВГК не є офіційним органом, а отже, його вимоги та звертання до військових штабів ні до чого не зобов'язують, відтак на Південно-Західному фронті треба обмежитись українізацією трьох корпусів, а відповідальність за їх комплектування покласти на командуючого військами Київського військового округу. О.Керенський дивився на справу очима політика: оголосити українськими три корпуси (а стільки входило до складу армії) – це реальний крок у напрямку створення окремої української армії. Якби вона виникла питання української автономії вирішилося б саме собою. Уряд був рішуче проти цього. Однак гостра політична криза, яка проявилася після проголошення Центральною Радою І Універсалу та створення Генерального секретаріату, у складі якого було і секретарство військових справ, змусило Петроград шукати порозуміння з УЦР. 28 червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду, в її складі був і військовий міністр О.Керенський, а це означало, що розглядатимуться відповідні питання.

Керівництво Центральної Ради готувалося до зустрічі з військовим міністром, Генеральний комітет вважав, що неодмінною умовою досягнення порозуміння з Тимчасовим урядом має бути затвердження розробленого ним плану українізації армії, який існував у двох варіантах – максимальному («1. Видання відповідного закону і наказу для військової управи і фронтів про українізацію всіх залог, розташованих на Україні і відповідних запасових полків, дивізій. 2. Заміна всього військово-адміністративного начальства на Україні українцями. 3. Перенесення на українські fronti (південно-західний і румунський) українізованих частин з інших фронтів») та мінімальному («1. Негайна українізація 17 запасових полків на Україні, відповідної кількості дивізій, що вже українізуються, та призначення їх до доповнення виключно українських дивізій. 2. Пересунення на українські fronti 21-го українського корпусу, що стояв на ризькому фронті»)⁴⁴.

⁴⁴ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.241.

Українізація армії стала чи не найгострішою проблемою переговорів. Зустрічні пропозиції не було попередньо узгоджено. Сторони довго їх з'ясовували. Урядова сторона не сприймала «радикалізм» українських планів, насамперед вимоги перетворити виборний орган – УВГК – на командний. Однак для досягнення загального результату треба було йти на взаємні поступки. Українська сторона, щоби не ставити під сумнів весь хід переговорів, погодилася з пропозиціями військового міністра. Їх досить детально було викладено в постанові Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату від 3 липня 1917 р.: «Тимчасове правительство, вважаючи необхідним під час війни зберігати бойову єдність армії, не лічить можливим допустити міри, які можуть порушити єдність організації і керування, як наприклад, зміна у сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин або надання керівничих прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у війську через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливим з технічного боку і не порушить бойової сили армії»⁴⁵. Іншими словами, військовий міністр був категорично проти створення української військової структури з українським командуванням, але не мав заперечень проти того, щоб українці й надалі поповнювали розрізнені частини. Українські військові комітети (ради) в окремих підрозділах і частинах мали діяти на загальних підставах, при цьому узгоджуючи свою діяльність з іншими військово-громадськими організаціями. II Універсал зафіксував згоду української сторони на встановлений порядок речей. У ньому йшлося про «комплектування окремих військових частин виключно українцями»⁴⁶ та про представників Центральної Ради при військовому міністрі, генеральному штабі й верховному головнокомандуючому.

У перших числах липня 1917 р. розпочався контрнаступ німецьких та австро-угорських військ, російська армія відступала, що поступово набувало масштабів військової катастрофи Південно-Західного фронту. Це змусило російське командування відкинути категоричне неприйняття «українізації», принаймні активно використати її можливості для зміцнення армії. П.Скоропадський описує у своїх спогадах характерний випадок, коли головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал Л.Корнілов викликав його на розмову про українізацію 34-го корпусу⁴⁷. Коментуючи цей епізод, майбутній гетьман твердив, що в нього залишилося враження деякої легковажності від слів командуючого, який недооцінював усієї серйозності українського руху, проте намагався його використати.

16 липня С.Петлюру було викликано телеграмою у ставку верховного головнокомандуючого О.Брусилова, який мав на меті розширити коло українізованих дивізій. Він пообіцяв видати наказ, щоб не чинилося жодних перешкод діяльності українських культурно-просвітніх громад та комітетів, поширенню у військах II Універсалу УЦР та декларації Тимчасового уряду про згоду

⁴⁵ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.163.

⁴⁶ Там само. – С.168.

⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.64.

з Центральною Радою. Крім раніше призначених для українізації корпусів О.Брусилів погодився виділити ще декілька, а також одну кінну дивізію. Дві київські школи прапорщиків, підготовча школа при Першому українському запасному полку призначалися для підготовки офіцерів-українців. Верховний головнокомандуючий погодився на те, щоб усі «білобілетники», новобранці й ті, хто виписувався зі шпиталів, залишалися в Україні. Українські військові комітети мали затверджуватися на тих самих засадах, що й загальноросійські. Стосовно українізації гарнізонів в Україні О.Брусилів уважав, що вона провадитиметься за можливістю⁴⁸. Він згодився на пропозицію С.Петлюри сформувати з добровольців чотири батальйони «рятування України». Своєю чергою, генеральний секретар у військових справах звернувся до українців із відозвою про необхідність «захисту країни та зупинки ворожого наступу»⁴⁹.

За кілька днів – 19 липня – посаду верховного головнокомандуючого обійняв генерал Л.Корнілов, який до того командував Південно-Західним фронтом. Як можна зрозуміти з наведеного вище епізоду зі спогадів П.Скоропадського, Л.Корнілов одразу ж скористався ідеєю «українізації» для зміцнення армії і продовжив політику свого попередника – генерала О.Брусиліва з невеликими змінами. Того ж дня він дав УВГК дозвіл на формування батальйонів «рятування України» з добровольців, а також із числа солдат, які одужали чи перебували в тилкових частинах. УВГК відгукнувся на це закликком вступати до батальйону «рятування України і на ділі доказати готовність самопожертви для рятування нашого рідного краю»⁵⁰. Однак ані цей заклик, ані сама ідея батальйонів «рятування України» великого успіху не мали⁵¹. У липні було дозволено формування в Одесі 1-го Гайдамацького куреня під командою сотника В.Сахна-Устимовича. Подібний підрозділ на Чернігівщині створив сотник Захарін. Це був так званий 1-й Український курінь смерті у складі 300–350 добровольців. У другій половині липня він вирушив до місця дислокації 3-ї дивізії 6-го корпусу.

21 липня верховний головнокомандувач генерал Л.Корнілов видав наказ про українізацію десяти дивізій 6-го, 12-го, 17-го, 32-го, 34-го та 41-го корпусів. Але лише 6-й та 34-й мали українізуватися повністю, у решті корпусів – одна або дві дивізії, що свідчило про небажання російського командування зводити українізовані частини в одне ціле. Про подібний намір говорив і той факт, що українізація відбувалася на всіх фронтах, згадані корпуси перебували в різних арміях. Українізовані частини, як правило, не передислоковувалися на територію України.

Відповідно до телеграми зі ставки верховного головнокомандувача до УВГК від 26 липня на Північному фронті для українізації Л.Корнілов визначив 21-й корпус, куди наказав спрямовувати українські поповнення як із запасних полків, так і з внутрішніх округів. Також ішлося про деякі дивізії Західного, Румунського і навіть Кавказького фронтів. В.Голубко подає інформацію про «українізацію» на Румунському фронті, де для цього призначалися 7-й, 8-й,

⁴⁸ Нова рада. – 1917. – 19 липня.

⁴⁹ Симон Петлюра: Статті, листи, документи. – Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1979. – С.343–344.

⁵⁰ Там само. – С.344.

⁵¹ Див. *Кедровський В.* 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.380.

26-й і 40-й корпуси⁵². І.Мазепа у своїй відомій книзі, яка широко цитується й активно використовується сучасними істориками, наводить цитату зі спогадів В.Кедровського, що їх той друкував 1928 р. в газеті американських українців «Свобода»: «До кінця серпня 1917 р. організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому військовому фронті, що проходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів»⁵³. Перевидаючи свої спогади 1967 р. окремою книжкою, на яку ми вже неодноразово посилалися, В.Кедровський зробив уточнення – кількість українізованих дивізій на початок вересня «досягла вже більше 30»⁵⁴. Історика, який вивчає український рух у російській армії, не повинна вводити в оману названа кількість корпусів та дивізій, призначених для українізації. Вона аж ніяк не означає, що згадані корпуси, дивізії та полки було перетворено на українські війська, структурно між собою зв'язані в єдине ціле. Ще раз наголосимо – ані російське військове командування, ані уряд не допускали думки про окрему українську армію, а без їх згоди й активної участі створити її було неможливо. Саме ці обставини, а не соціалістична риторика Центральної Ради, стали причинами, які гальмували, роблячи практично нездійсненою, справу її утворення в лоні російської армії. На ці причини й треба звернути пильну увагу. Передусім Тимчасовий уряд із політичних міркувань ставив жорсткі перепони автономії України, а надто українізації армії, яка могла відіграти в боротьбі за цю автономію серйозну роль.

Бойкот міністрами-кадетами київських угод, їх вихід з уряду обернулися на початку серпня новою кризою в українсько-російських стосунках. Отримана від уряду інструкція від 4 серпня урізала територію України з 9 до 5 губерній, а зі складу Генерального секретаріату вилучила стратегічно важливі відомства: військове, продовольчих справ, пошти і телеграфу, шляхів та юстиції. Зважаючи на такий поворот справи, у середині серпня Генеральний комітет знову поставив перед Тимчасовим урядом питання про необхідність затвердження статуту УВГК. Переговори у цій справі вів тодішній представник Генерального комітету при кабінеті військового міністра М.Полоз. На його звернення міністерство сформулювало три імперативи:

1. Комітет має визнати для себе і для всіх українських військових організацій та військових частин обов'язковим цілковите підлягання військовим властям.

2. Комітет не має розпоряджатися безпосередньо жодною з військових частин та жодною категорією військовослужбовців та військовозобов'язаних українців.

3. Для допомоги військовому відомству у справі формування українських частин у межах, які встановлюватимуться за дорученням Тимчасового уряду вищою військовою владою, обсяг втручання комітету у сферу порядкування військових властей в діючій армії має обмежуватися.

⁵² Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – С.79.

⁵³ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.1917–1921. – Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1930 – С.29.

⁵⁴ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.449.

Фактично, затвердження УВГК на визначених вимогах позбавляло комітет будь-яких можливостей впливати на реальні процеси в армії та навіть самого сенсу його існування. За свідченнями В.Кедровського, «Генеральний комітет, на чолі зі своїм головою одногосно відкинув навіть всяку мову про погодження на такі умови своєї праці та вирішив і далі зберігати всю повноту своїх революційних прав»⁵⁵.

Отже, Генеральний комітет так і не отримав офіційного статусу і свою роботу мав продовжувати як громадська структура, спираючись винятково на свій моральний авторитет та вагу Центральної Ради. Про це з гіркотою писав М.Грушевський у статті «Чорна пляма», яку 26 липня опублікована газета «Народня воля». Першопричиною для її написання став погром, учинений російською армією при відступі з Галичини. На думку автора статті, цього не сталося б, якби уряд не припустився серйозних помилок, на які завчасно вказувала Центральна Рада, і перша з них – це відмова від «переформування армії по територіально-національному принципу». Помилковим М.Грушевський уважав також і те, що уряд «не схотів дати ніякої розпорядчої влади» Генеральному комітету. Висновок статті категоричний: «Українську Центральну Раду і Генеральний військовий комітет залишено при «моральнім авторитеті» без усякої можливості повного активного впливу на формування українських частей, їх начальства і т.ін. Що це значить, кожний тямущий зрозуміє без довгих слів». М.Грушевський наполягав на необхідності виправити допущені помилки⁵⁶.

Якщо військове командування не нехтувало жодним способом щодо забезпечення армії «здоровим бойовим елементом», і йшло на формування окремих частин за певним етнічним принципом, до речі, не лише українським, але й польським, молдавським, татарським, то інші аспекти націоналізації викликали достатньо сильний спротив або й саботаж із його боку. Напевно, найяскравіше це проявилось в інциденті під час відправки на фронт полку імені Б.Хмельницького. 26 липня ешелони богданівців, що ледь устигли відїхати від Київського вокзалу, обстріляли російські кірасири та міліція, у результаті чого загинуло 16 вояків, а 30 було поранено. Немає сумніву в тому, що розстріл богданівців був спланованою провокацією проти українізованих частин та загалом діяльності УВГК. 27 липня верховний головнокомандуючий Л.Корнілов наказав начальникові Київського військового округу К.Оберучеву провести розслідування та притягти винних до відповідальності, але вже тоді провину за інцидент перекинув на Українську Центральну Раду, погрожуючи УВГК, що в разі повторення подібних випадків українізацію частин у тилу Південно-Західного фронту буде припинено. Схожу позицію займав керуючий військовим міністерством Б.Савінков, який вимагав від командування розформувати полк імені Б.Хмельницького, а начальника округу К.Оберучева звинуватив у поступливості Центральній Раді⁵⁷. Напад на ешелони богданівського полку став предметом гострого обговорення на надзвичайному засіданні Малої ради, яка констатувала, «що інтереси розвитку революції вимагають негайної українізації всіх гарнізонів на Україні» та схвалила ряд вимог до військового міністра: призупинити

⁵⁵ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – С.375.

⁵⁶ Народня воля. – 1917. – 26 липня.

⁵⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки... – С.81.

висилку богданівців на фронт, натомість вивести з Києва підрозділи кірасирів та донських козаків, усунути з посади полковника К.Оберучева, а кандидатуру нового начальника округу узгодити з УЦР⁵⁸. 30 липня Генеральний комітет висунув ще й такі вимоги: реорганізація армії в Україні на основі національно-територіального принципу, комплектування гарнізонів з місцевого населення, визнання за українськими військовими радами різних рівнів рівних прав із загальноросійськими військовими організаціями тощо⁵⁹.

Російська влада, однак, ніяк не відреагувала на ці вимоги, а вже 30 липня полк імені Б.Хмельницького було відправлено на фронт. 1 серпня верховний головнокомандувач Л.Корнілов заборонив УВГК підтримувати безпосередні контакти зі ставкою, а головнокомандувач Південно-Західного фронту А.Денікін наказав командувачам армій припинити будь-які зносини з цим органом. Спеціальним наказом Л.Корнілова заборонялося всім українізованим частинам вести листування, видавати накази, а також навчати солдатів українською мовою на підставі того, що «ніякі відхилення від прийнятих у російській армії статутів неприпустимі. І, якщо чинитиметься найменший опір, розформувати вже існуючі національні частини»⁶⁰.

7 серпня командуючий Південно-Західним фронтом А.Денікін зажадав розпуску Всеукраїнської ради військових депутатів, аргументуючи це тим, що її «утворено самозваним 2-м українським військовим з'їздом», запросив у Тимчасового уряду санкцію на арешт її членів, а також заборонив діяльність української військової ради в Бердичеві та притягнув до відповідальності члена УВГК В.Поплавка. Наскільки непослідовним був процес українізації на Південно-Західному фронті можна зрозуміти з телеграми начальника штабу фронту генерала С.Маркова у ставку верховного головнокомандуючого від 17 серпня. Він інформував, що українізації підлягали 10 дивізій, із них 5 складають 6-й і 34-й корпуси, «решта ж дивізій розподілені по інших корпусах, зводити [їх] в особливі корпуси визнається цілком небажаним»⁶¹. С.Марков ужив цікавий термін «фактична українізація», яка полягала в тому, що «відповідно до заяв, які надійшли від військових частин, поповнення українцями 4-ї та 16-ї (Скобелевської) дивізій припинено, 155-та і 156-та дивізії визначені для розформування з розподілом їх особового складу по військових частинах фронту, 104-та й 153-тя дивізії 34-го корпусу виходять зі складу військ фронту». Таким чином, повідомляв начальник штабу фронту, для українізації залишаються лише 4 дивізії (56-та, 108-ма, 113-та та 100-та). Вони «поповнюватимуться українцями поступово залежно від притоку з імперії маршових рот, складених з українців, не зупиняючи при цьому притоку у ці дивізії поповнень із неукраїнців, маючи на увазі, що згідно з вашою телеграмою від 5 серпня №12871, українські маршові роти, що надходять на Південно-Західний фронт, повинні направлятися на Румунський фронт»⁶². Фактично в останніх рядках ідеться про відвертий саботаж українізації.

⁵⁸ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.205.

⁵⁹ Голубко В. Армія Української Народної Республіки... – С.82.

⁶⁰ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.2067. – Оп.1. – Д.2987. – Л.1.

⁶¹ Там же. – Д.3803. – Л.287.

⁶² Там же.

Ставлення А.Денікіна до українізації 34-го корпусу описав у своїх спогадах П.Скоропадський. За його словами, командуючий і начальник штабу фронту «були надзвичайно незадоволені» цим процесом, уважаючи, що його зніціював сам командир з'єднання. Нарешті було вирішено, що «українізацію необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж стосується артилерії і допоміжних частин, то залишити все по-старому»⁶³.

Командування свідомо уникало заміни офіцерів в українізованих корпусах та дивізіях. Виходило так, що рядовий склад був українським, а командний – іншим. Показовим для справи переміщення офіцерів є наведений В.Кедровським уривок зі спогадів призначеного ще за Л.Корнілова начальника Генерального штабу А.Лукомського, який писав: «Довелося мати багато клопоту з питанням формування українських частин. Приїжджаючи до ставки, Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої української армії. У цій справі Тимчасовий уряд підтримав ставку й було дозволено лише поступово (поволі) українізувати декілька корпусів на Південно-Західному та Румунському фронтах, але у жодному разі не переміщувати офіцерів». Лише 19 липня зі ставки верховного головнокомандуючого вийшла телеграма, підписана черговим генералом, якою дозволялося «проводити поступовий обмін офіцерів, переводячи до частин, що українізуються, офіцерів-українців з інших частин та замінюючи їх офіцерами-неукраїнцями»⁶⁴. Вирішити проблему комплектації українізованих частин офіцерами-українцями так і не вдалося, що гостро позначилося на стані цих підрозділів. На початку вересня штаб 104-ї піхотної дивізії повідомляв у штаб 34-го корпусу, що «стосунки між українцями і неукраїнцями й далі напружені. Настрій неукраїнців пригнічений»⁶⁵. У 34-му корпусі справа українізації була поставлена найкраще, але й тут на 21 жовтня не вистачало до штатного розпису 113 офіцерів та 8198 солдатів⁶⁶.

В інших частинах справа виглядала ще гірше. Представник УВГК при ставці Південно-Західного фронту М.Удовиченко, оцінюючи ситуацію, в якій відбувалася українізація, писав: «Надзвичайно важко було уявити, щоб командний склад корпусів із відкритою душею, без офіційного спонукання, пішов би назустріч побажанням Генерального комітету, якому залишалося лише революційним шляхом забирати у свої руки те, що показали: робота мусила переходити на різні нелегальні дії»⁶⁷.

Надзвичайно показовою у справі гальмування українізації була позиція начальника Київського військового округу полковника К.Оберучева. Його прізвище стало одіозним серед українців, вони одностайно вимагали усунути того з посади. Українізовані частини відмовлялися виконувати накази начальника округу, коли ті не були підкріплені авторитетом УВГК. Наприкінці вересня К.Оберучев таки подав у відставку.

Негативне ставлення значної частини офіцерського складу російської армії до українізації нерідко ставало причиною апеляцій до вищого начальства з

⁶³ Скоропадський П. Спогади. – С.71–72.

⁶⁴ РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.2986. – Л.8.

⁶⁵ Там же. – Ф.2246. – Оп.1. – Д.489. – Л.40.

⁶⁶ Там же. – Д.481. – Л.122.

⁶⁷ Цит. за: Папакін Г. Українізація 34-го корпусу... – С.230.

вимогами зупинити ці процеси, що супроводжувалося вибухами емоцій та покликами на «славну історію» того чи іншого підрозділу, «пролиту його воїнами кров» тощо. Так, командир 415-го Бахмутського полку, довідавшись про те, що його частину визначено для українізації, у листі-протесті писав: «Сьогодні ми дізналися, що всіх офіцерів і солдатів, котрі ще залишилися в полку з росіян, замінюватимуть українцями. Це ганьба. Ті, хто три роки здобував славу Бахмутського полку, ті, хто проливав кров свою, тепер виявилися зайвими й ми зазнаємо гоніння у своїй же вітчизні»⁶⁸. Командир 49-го армійського корпусу генерал С.Люпов при звістці про українізацію 104-ї дивізії 34-го корпусу, якою він в минулому командував, написав 10 серпня рапорт командуючому Південно-Західним фронтом генералові А.Денікіну, просячи того «вступитися за збереження 104-ї дивізії та дати вихід зі становища, що склалося, і офіцерам, і солдатам, не ображаючи почуттів російської людини, відновити знову російську 104-ту піхотну дивізію»⁶⁹.

В останній декаді вересня було зупинено українізацію 6-го корпусу, про що командуючий 11-ю армією генерал Ф.Рерберг інформував штаб Південно-Західного фронту. У його телеграмі говорилося, що уникнути незадоволення неможливо, адже будуть невдоволеними або українці, або неукраїнці. Він уважав, що «найбільшою шкодою є хитання, коли справа перевирішується десять разів», бачачи вихід у відправці всіх бажаючих українців до 34-го корпусу⁷⁰. На початку жовтня армійський комісар Чекотило просив командування Південно-Західного фронту остаточно вирішити питання українізації 6-го армійського корпусу, в якому з кожним днем загострювалися «національні тертя», що не могло не вплинути на боєздатність з'єднання. Командуючий фронтом генерал М.Володченко на це відповів, що українізацію неможливо скасувати⁷¹. Однак справа далі не просувалася. Лише 17 листопада генерал М.Володченко видав наказ про переформування 6-го армійського корпусу у два корпуси. Російський офіцерський склад залишився в 6-му російському, а з наявних українців було розпочато формування 51-го корпусу, командування яким покладалося на начальника 16-ї піхотної дивізії генерала Г.Мандрику⁷².

Серед російського офіцерського корпусу було чимало противників націоналізації армії, не менше їх було й серед військової демократії. Солдатські комітети, ради військових депутатів, комісари різного рівня опиралися українізації, убачаючи в українських військових радах опонентів і конкурентів за вплив на солдатські маси. Підполковник М.Янчевський згадував, що командиром кавалерійського полку, в якому він командував ескадроном, був такий собі полковник, поляк за походженням, людина добра, але пов'язана по руках і ногах полковим «совдепом». Командир так і не дав українцям, чисельність яких доходила до 600 осіб, дозволу сформувати окремий підрозділ, а «совдеп», маючи «певні інструкції від окружного совдепа, не тільки гальмував всі наші справи й

⁶⁸ РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.3811. – Л.37.

⁶⁹ Там же. – Л.38.

⁷⁰ Там же. – Д.2989. – Л.14.

⁷¹ Там же. – Л.40, 42.

⁷² Там же. – Д.2927. – Л.11–12.

ставав на перешкоді, а й оголосив нам потаємну війну»⁷³. Генерал М.Духонін, очоливши штаб верховного головнокомандуючого, 28 вересня просив командувача Південно-Західного фронту нарешті дати чітку відповідь на питання, які ж дивізії таки українізуватимуться остаточно?

Кампанія паплюження українізації розгорнулася у пресі. С.Єфремов із цього приводу писав, що «у справі українізації армії виробилася вже ціла література, – правда, переважно газетна і до того ж здебільшого занадто одностороння й тенденційна. З легкої чи важкої руки К.Оберучева по російських газетах пішли гуляти нарікання на “націоналізацію штика”, під якою розумілася та “насильственная украинизация”, що нібито зовсім не рахується з бойовими обставинами, ламає всякий лад, трощить установлене життя армії й, опріч безладдя і хаосу, нічого іншого дати не може. На підставі офіційальних документів ми вже не раз зазначали, що такий погляд не має під собою фактичної основи і свідчить тільки про те, що вороги українізації заплющують очі на те, що справді діється, і навпаки, роздмухують або й вигадують навіть таке, що могло б говорити проти українізації»⁷⁴.

Нарешті треба говорити про те, що за літніми поразками на фронті, втратою Галичини та Риги в Росії почався процес загальної кризи. Невдала спроба корніловського перевороту наприкінці серпня посилила її, влада стрімко втрачала залишки революційного авторитету, суспільство переповнювалося деструктивною енергією, яка раніше чи пізніше мала призвести до нового революційного вибуху. Найяскравіші приклади суспільного паралічу демонструвала армія, яка влітку вже перетворилася з воюючої на мітинуючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження військово-польових судів не могло нічого змінити. Озброєні солдати домагалися виправдувальних постанов, а в інших випадках влаштовували розправи над судами. Нормою стало зміщення рядовими своїх командирів, частими були вбивства офіцерів, які намагалися вмотивувати солдатів виконувати військовий обов'язок. 16 липня 1917 р. О.Керенський зібрав у ставці верховного головнокомандуючого представницьку нараду, в якій взяли участь окремі міністри, найбільш авторитетні представники генералітету, комісари фронтів. Із виступів генералів О.Брусилова, М.Алексеева, А.Денікіна, М.Рузького поставала картина повної втрати армією боездатності – цілі дивізії і полки відмовлялися виконувати накази, їх силоміць доводилося заганяти на позиції. Генерали звинувачували комітети і комісарів у розкладі військ, вимагали запровадження екстраординарних заходів із наведення ладу та повернення суворой дисципліни. Через три дні після наради верховним головнокомандуючим було призначено генерала Л.Корнілова. 1 серпня він видав наказ про розформування 59 дивізій⁷⁵. Проте фактично він мав зворотний ефект. Після провалу корніловського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху й відмови виконання наказів додався погромницький рух.

Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила практично всю Україну, її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. Безумовно, ці прояви екстремізму не могли не позначитися на процесі українізації й не оминули

⁷³ Янчевський М. Зі споминів... – С.139.

⁷⁴ Нова рада. – 1917. – 11 жовтня.

⁷⁵ Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. – С.424.

вже українізовані частини. Про негативний вплив 2-го гвардійського корпусу на 34-й корпус розповідає у своїх спогадах П.Скоропадський: «Деінде частини не піддавались спокусам, але назагал маєтків 15 було розграбовано. На щастя не було вбивств. Я вважав, що єдиним засобом для порятунку корпусу залишалося якомога швидше вивести його на фронт»⁷⁶. 1 жовтня П.Скоропадський видав наказ по корпусу, яким доручалося начальникам дивізій разом із комітетами сформувати зі свідомих солдатів спеціальні батальйони для боротьби з розбоєм. У наказі командир нагадував, що «наш корпус – перший український корпус, що на нього звернена вся надія України, від нього вона чекає не лише бойової слави, але й тої грізної сили, одна присутність якої гарантує порядок і законність»⁷⁷. Безумовно, не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, розквітом нездорових інстинктів та спалахом пристрастей, утягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас у боротьбу за владу. Усе це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним кардинально вирішити проблеми країни й армії, якій, зокрема, гостро бракувало зброї, амуніції, продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони селян у солдатських одностроях. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизацію армійського життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення світової бійні стала найголовнішим імперативом, з яким солдатське середовище зверталося до уряду та політичних сил країни. 9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду, зажадала від них домагатися створення нового соціалістичного складу уряду, припинення війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами⁷⁸.

9–10 вересня у ставці верховного головнокомандуючого перебувала делегація УВГК у складі С.Петлюри, В.Кедровського та П.Скрипчинського, відбулася зустріч С.Петлюри з О.Керенським. Українська сторона висунула ряд вимог у справі українізації, які склалися з 13 пунктів. Найважливіші з них полягали в тому, щоби перейменувати 27 українізованих дивізій в українські й далі поповнювати їх винятково українським елементом, а при змозі перевести їх на український фронт; призначити для них запасні полки з тих, що стоять в Україні; українізувати командний склад, штаби, інженерні, транспортні, артилерійські та лікарські установи; Чорноморський флот, що складався на 80% з українців, далі комплектувати ними ж; урівняти у правах національні військові організації (ради) із загальновійськовими комітетами; визнати повноправних (як комісари) представників УВГК чи вповноважених відповідних рад при штабах українізованих дивізій, корпусів, а також при всіх штабах армій та фронтів, де є військовослужбовці-українці. Головною вимогою було затвердження Генерального комітету з правами, зазначеними в його статуті, що був

⁷⁶ Скоропадський П. Спогади. – С.85–86.

⁷⁷ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.818.

⁷⁸ Там само. – С.757.

ухвалений II Всеукраїнським військовим з'їздом⁷⁹. Реалізація цих вимог фактично привела б до створення української армії. Зі зрозумілих причин російська влада не поспішала їх виконувати. О.Керенський обіцяв затвердити у статусі українських 15 дивізій, але залишив ставку, так і не давши начальникові штабу М.Духоніну необхідних указівок⁸⁰.

Ще радикальніші думки у вересні – жовтні висловлювали українські фронтові з'їзди, які пройшли послідовно на Румунському (24–27 вересня), Південно-Західному (3–6 жовтня) та Західному (7–12 жовтня) фронтах. Зокрема, з'їзд Західного фронту вважав, що «влада в Україні повинна перейти до виборного революційного українського уряду», що Тимчасовий уряд має затвердити Генеральний секретаріат у повному складі і поширити його владу на всю етнічну територію України, в іншому випадку Центральній Раді пропонувалося, «не рахуючись із російським Тимчасовим урядом, узяти у свої руки всю владу на Україні»⁸¹. У члена Всеукраїнської ради військових депутатів П.Демерлія, який брав участь у роботі з'їзду Південно-Західного фронту, склалося враження, що українських організацій на фронті доволі багато, але «немає тих ниток, якими б зв'язувався б увесь апарат українського вояцтва»⁸². Не маючи змоги вибудувати повноцінну армійську організаційну структуру, УВГК вирішив діяти через неформальні військові організації – творити в українізованих частинах, корпусах, арміях та на фронтах українські ради. 19 жовтня з подачі УВГК Мала рада ухвалила призначити комісарів Центральної Ради в кожній з 15 дивізій, відведених для українізації.

Події того дня показали, що конфронтаційні дії Тимчасового уряду й Центральної Ради ввійшли в нову стадію загострення. На вимогу прибути до Петрограда голові Генерального секретаріату В.Винниченку та дати пояснення з приводу скликання Всеукраїнських установчих зборів Український генеральний військовий комітет телеграфом звернувся до верховного головнокомандуючого О.Керенського із зустрічною вимогою – терміново спростувати інформації, що з'явилися в російських газетах, про притягнення Генерального секретаріату до судової відповідальності. Такі чутки, говорилося у відозві, нервують делегатів III Всеукраїнського військового з'їзду, які прибувають до Києва⁸³. А Всеукраїнська рада військових депутатів, обговоривши питання про неузгоджене з Центральною Радою і Генеральним секретаріатом призначення Тимчасовим урядом київського міського комісара та начальника округу, ухвалила рішення призначених осіб ігнорувати, рекомендувати всім військовим частинам не виконувати їх розпоряджень доти, поки вони не будуть призначені за згодою Центральної Ради⁸⁴.

20 жовтня у Києві розпочав свою роботу III Всеукраїнський військовий з'їзд, в якому взяло участь близько тисячі делегатів. Було обговорено стан українізації у військах і ухвалено відповідну резолюцію, в якій вимагалось реформування

⁷⁹ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.462–463.

⁸⁰ Там само. – С.462–467.

⁸¹ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.830–831.

⁸² Там само. – С.805.

⁸³ Там само. – С.866–867.

⁸⁴ Киевская мысль. – 1917. – 20 октября.

армії за національно-територіальним принципом, але не тільки: «У зв'язку з тими перешкодами, які чинить у справі українізації війська Тимчасове правительство, з'їзд домагається, щоб цю справу було цілком передано в руки генерального секретаря військових справ, а також, щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною Радою комісарів»⁸⁵. Фактично робота і загальний настрій з'їзду говорили про те, що українці повертаються до тактики доконаних фактів, започаткованої І Універсалом. Нездатність Тимчасового уряду проводити конструктивну політику, небажання вирішувати національні й соціальні проблеми підштовхували до пошуку альтернатив. На військовому з'їзді було заслухано доповіді з місць, обговорено поточний політичний момент, земельну та продовольчу справи, демобілізацію армії. Форум висловився за негайне проголошення Центральною Радою демократичної республіки в українських етнографічних межах, узяття УЦР і Генеральним секретаріатом усієї повноти влади у свої руки, скликання суверенних Установчих зборів, які повинні ствердити республікансько-демократичні форми правління в Україні. Не можна сказати, що подібна позиція була несподіванкою для Центральної Ради та її керівництва. Навпаки, це воно спрямовувало делегатів з'їзду. Вітаючи представницьке зібрання від імені фракції українських есерів, М.Ковалевський закликав «звернути на власний шлях – шлях утворення власними силами української демократичної республіки». Цю ж думку наступного дня у своєму вітальному слові повторив і М.Грушевський: «Ми певні, що ви підете разом із нами до нашої мети – української демократичної республіки у федерації з російською республікою»⁸⁶. 26 жовтня делегати розглянули та обговорили ситуацію, що склалася у Петрограді у зв'язку з більшовицьким переворотом, і ухвалили на певний час припинити роботу з'їзду, весь делегатський склад оголосили полком, який надійшов у розпорядження Генерального секретаріату.

Падіння Тимчасового уряду зняло останні перепони на шляху тактики «доконаних фактів». 31 жовтня сьомі загальні збори УЦР поширили «в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України», а наступного дня затвердили його повний склад, до якого ввійшов і генеральний секретар військових справ С.Петлюра. 2 жовтня він зробив спеціальну заяву про те, що бере на себе «вищу військову владу на Україні»⁸⁷, що всі розпорядження в тилу (Київський та Одеський військові округи повністю та південна частина Московського військового округу) виходять винятково від генерального секретаріату військових справ України, а інших наказів виконувати не треба. Того ж дня Генеральний секретаріат призначив тимчасово виконуючим обов'язки командуючого Київським військовим округом підполковника В.Павленка, а також заслухав інформації С.Петлюри та О.Пилькевича про організацію військової справи, про заходи, ужиті для постачання частин, наказ військам підтримувати порядок та дисципліну, телеграфний зв'язок зі ставкою верховного головнокомандуючого та штабом Південно-Західного фронту тощо. Було вирішено відправити у ставку делегацію у складі О.Лотоцького та Д.Дорошенка. Наступне засідання Генерального секретаріату розпочалося з доповіді

⁸⁵ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.874.

⁸⁶ *Шуць О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – С.50–51.

⁸⁷ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.385.

полковника О.Пилькевича та її обговорення. По доповіді М.Порша було ухвалено: «Доручити генеральному комісару по військових ділах розробити ряд мір по заведенню дисципліни у військах та встановлення єдності командування»⁸⁸, а також винесено спеціальне регламентне рішення «на засіданнях Генерального секретаріату в першу чергу обговорювати справи військові»⁸⁹.

6 листопада відбулися переговори представників Генерального секретаріату зі штабом верховного головнокомандуючого, у ході яких було досягнуто домовленостей про засади узгодженої співпраці «у справі українізації частин фронтового війська і вирішення питань, зв'язаних із життям українських частин». Їх підписав генерал М.Духонін, який тимчасово взяв на себе обов'язки верховного головнокомандуючого. Встановлювалася посада представника секретарства військових справ при штабі верховного головнокомандуючого. Ставка визнала справу територіального формування війська бажаною і зобов'язалась її підтримувати. Вона взяла на себе зобов'язання «скупчення українських частин других фронтів на Південно-Західному і Румунському фронтах, оскільки це не суперечить оперативним вимогам». Для пришвидшення організації українських корпусів та дивізій ставка дозволила «поодинокі і гуртове вилучення українців з кожної частини, по можливості, в окрему роту (команду, батарею, ескадрон) чи батальйон, уважаючи по численності українських частин». Дозволялося ці підрозділи об'єднувати в українізовані корпуси та дивізії розпорядженням командуючих фронтами та по узгодженню з Генеральним секретаріатом. Ставка не заперечувала проти утворення фронтових українських комітетів із повним зрівнянням їх у правах із подібними загальновійськовими комітетами. Призначення начальників Київського та Одеського військових округів мало відбуватися у згоді з Генеральним секретаріатом. Генеральний секретар військових справ здобував право викликати при необхідності до свого штабу офіцерів та військових чиновників. В українських фронтових частинах вищий командний склад мав призначатися ставкою після узгодження з Генеральним секретаріатом. У такому ж порядку встановлювалися назви українських частин і їх форма⁹⁰. Домовленості 6 листопада відкривали прямий шлях до формування української армії, однак за три дні більшовики змістили генерала М.Духоніна з посади головнокомандуючого, а 20 листопада він був убитий розагітованими солдатами на вокзалі в Могилеві. У цих умовах боротьба за армію набувала нових форм, які супроводжуватимуть процес становлення Української Народної Республіки, проголошеної III Універсалом Центральної Ради.

Отже, наведений вище фактичний матеріал (його можна суттєво розширити) спростовує, на наш погляд, твердження про нерозуміння Центральною Радою проблем армії. На сесіях УЦР, засіданнях Малої ради, Генерального секретаріату питання, пов'язані з військовою тематикою, порушувалися повсякчас, а їх вирішення було спрямоване на досягнення позитивного ефекту. Центральна Рада мала у своєму складі цілий ряд військових структур, які формували й реалізовували політику українізації, координували та спрямовували військовий рух. Існувала очевидна відмінність у розумінні «українізації» армії

⁸⁸ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.389.

⁸⁹ Там само. – С.390.

⁹⁰ Там само. – С.393–394.

між проводом УЦР і військовим міністерством Росії та вищим командуванням російської армії. Способи нівелювання цих відмінностей виробити так і не вдалося, і навряд чи це було можливим у загальному контексті українсько-російських стосунків 1917 р., що й позначилося на результатах. Відповідь на питання, чому українізація в армії була невдалою, менше всього лежить у площині політичної недалекоглядності лідерів Центральної Ради – її треба шукати у загальному кризовому стані країни та армії. Навряд чи відповідальність за це несе Українська Центральна Рада. Також треба відкинути як голослівну думку про те, що в російській державі можна було створити окрему українську армію, до того ж багаточисельну і здатну на протидію тим російським формуванням, з яких вона вийшла. Принаймні жодній іншій нації 1917 р. (не тільки українцям!) це не вдалося. Не змогли дати раду зі старою армією й більшовики, відтак вона припинить своє існування в лютому – березні 1918 р.

The article reveals the Ukrainianization of the units of the Russian army in 1917, highlights the Ukrainian Central Rada external forces and emphasizes the reasons that hindered this difficult process, preventing its successful completion.



Р.Я.Пиріг*

ПРОБЛЕМА ВИБОРІВ ДО СЕЙМУ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Висвітлюються намагання правлячих кіл гетьманської держави використати питання виборів до вищого представницького органу для стабілізації внутріполітичної ситуації, показано підготовку проекту закону про вибори у сейм, розкрито причини нереалізованості цього проекту.

Доба революції 1917–1921 рр. породила на теренах України кілька національних державних утворень. Проте жодному з них не вдалося створити цілком легітимного та дієздатного законодавчого органу. Українська Народна Республіка провела у грудні 1917 – січні 1918 рр. вибори до Українських установчих зборів, однак не змогла їх скликати. Трудовий конгрес – представницький орган, зібраний Директорією УНР, провів у січні 1919 р. на єдину сесію й більше не засідав. Українська Народна Рада часів Західноукраїнської Народної Республіки, сформована з депутатів Галицького та Буковинського сеймів, згодом передала свої функції «уповноваженому диктаторові» Євгенові Петрушевичу.

Прийшовши до влади, гетьман Павло Скоропадський задекларував вибори до Українського сейму як невідкладне завдання свого правління. Саме сейм мав визначити державно-політичну модель України. Однак, попри декларації, уряд не домігся навіть розробки проекту закону про обрання цього законодавчого органу. Водночас вибори українського (державного) сейму впродовж усього функціонування гетьманату залишалися однією з важливих проблем внутрішньополітичного життя. Цей фактор підживлював звинувачення опозиційними партіями гетьманського режиму в «недемократичності», «нелегітимності», «узурпації влади». Для самої влади декларування виборів до сейму виступало пояснюючим аргументом тимчасовості та надзвичайності гетьманського правління, яке мало завершитися з обранням представницької гілки влади та її волевиявленням щодо форми української державності.

У вітчизняній історіографії проблема виборів до сейму в Українській Державі спеціально не досліджувалася. Хоча згадка про наміри П.Скоропадського їх провести присутня майже в усіх працях з історії гетьманату. Неопубліковані протоколи засідань уряду та документи Міністерства внутрішніх справ¹ у поєднанні зі спогадами самого гетьмана дозволяють висвітлити це питання більш детально.

Виданою відразу після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьманом П.Скоропадським грамотою «До всього українського народу» Центральна і Мала Ради оголошувалися розпущеними, а міністри і їх заступники – звільненими. Документ містив і положення щодо майбутнього вищого представницького органу Української Держави: «В найблизчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського сейму»².

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр. 6–7; Ф.1216. – Оп.1. – Спр.10.

² Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

Безперечно, декларація щодо близьких перспектив обрання представницького органу влади насамперед була спрямована на випередження негативної реакції політичних партій і громадських організацій у зв'язку із силовим поваленням Центральної Ради, образ якої у суспільній свідомості асоціювався з органом революційного народоправства. Ця теза також була покликана дати відповідь на питання про долю Українських установчих зборів, вибори до яких було проведено Центральною Радою наприкінці грудня 1917 – на початку січня 1918 рр., однак не в усіх губерніях. Із 301 депутата було обрано 172. Серед них 70% – представники лівих партій. Намічене на 9 січня скликання зборів було відкладене. Уже після повернення з евакуації Мала Рада 11 квітня призначила відкриття Українських установчих зборів на 12 травня³. Саме ця обставина змусила німецьке військове командування форсувати зміну влади в Україні, адже було очевидним, що більшість депутатського корпусу становлять члени українських соціалістичних партій, які нададуть певної легітимації не тільки самим установчим зборам, а й Конституції УНР, ухваленій в останній день функціонування Центральної Ради. 18 квітня німецький посол Адольф Мумм доповідав у Берлін, що скинення Центральної Ради дасть змогу «запобігти відкриттю призначених на 12 травня Установчих зборів, яке уявляється ворожим Німеччині актом»⁴.

Одночасно з грамотою за підписом гетьмана П.Скоропадського та отамана (голови) Ради Міністрів Миколи Устимовича було оприлюднено й звід законів, нашвидкуруч складений правником Олександром Палтовим напередодні перевороту. Він мав офіційну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Відкривався звід лаконічною і виразно акцентованою преамбулою: «Тимчасово до обібрания сейму і відкриття його діяльності державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуючих законах». Усього їх було сім: «Про гетьманську владу», «Про права і обов'язки громадян», «Про віру», «Про закони», «Про Раду Міністрів і про міністрів», «Про Фінансову раду», «Про Генеральний суд»⁵. Слід зазначити, що впродовж усього нетривалого функціонування Української Держави цей звід законів залишався її фактичною конституцією. Чимало актів, схвалюваних Радою Міністрів, мали в назві чи тексті вказівку на їх тимчасовість. Саме скликанням Українського сейму мав завершитися перехідний період та визначитися державно-політична модель України. Отже, гетьманська держава мала дещо деформовану політичну систему через відсутність законодавчої гілки влади. За цих умов на Раду Міністрів покладалися не лише виконавчі, а й законодавчі функції.

7 травня на засіданні уряду, першому під головуванням Федора Лизогуба, ішлося про необхідність проведення урядовцями роз'яснювальної роботи щодо намірів нової влади, оскільки ліві політичні партії звинувачували її в «неукраїнському», «буржуазно-поміщицькому характері». Прем'єр доручив скласти відповідне урядове повідомлення міністрові торгівлі та промисловості Сергієві Гутнику. При цьому наголошувалося, що документ має стати

³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1996. – С.270.

⁴ Крах германской оккупации на Украине. – Москва, 1936. – С.45–46.

⁵ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

«розвитком засад, встановлених грамотою гетьмана»⁶. У декларації уряду підкреслювалося, що П.Скоропадський не бажає стати самодержцем, оскільки гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній національно-українській формі. Діяльність уряду має тимчасовий, перехідний характер і завдання його полягає в тому, щоб зміцнити в Україні порядок та в умовах повного спокою довести державу до скликання народного представництва, котре виявить правдиву, не фальшовану ніякими виливами волю народів у справі майбутнього державного устрою України. Далі повторювалася теза гетьманської інавгураційної грамоти про «опрацювання відповідного виборчого закону в якнайкоротшому часі». Висловлювалося також сподівання, що урядові у цій важливій справі допоможуть «люди державного досвіду і наукового знання»⁷.

Отже, гетьман та уряд відразу задекларували тимчасовий характер влади й тверді наміри невідкладно розробити проект закону про вибори до вищого представницького органу держави – Українського сейму. Було висловлено й деякі застереження – досягнення порядку, спокою та виявлення правдивої волі громадян. Проте на шляху до виборів був ще один істотний стримуючий фактор, відомий лише вузькому колу гетьманського оточення. Справа в тому, що 24 квітня, давши згоду очолити державний переворот, П.Скоропадський узяв на себе низку зобов'язань, пред'явлених начальником штабу німецького командування генералом Вільгельмом Гренером. Одним із них було: «Нові вибори до законодавчих органів повинні бути проведені тільки після повного заспокоєння країни. Термін для цього погоджується з головним командуванням»⁸.

Очевидно, ця обставина, попри публічні заяви, дозволила голові держави й урядові відкласти розробку закону про вибори до Українського сейму на більш далекий термін. Для нової влади було набагато важливішим узяти під контроль такий інститут політичної системи, як органи місцевого самоврядування. Тому вже з кінця травня почалося формування комісій із розробки проекту законів про вибори до земств і міських дум. Їх очолили, відповідно, князь Олександр Голіцин та колишній київський міський голова Іполит Дьяков. Підготовка законопроектів велася в умовах повної закритості, матеріали їх обговорення заносилися до секретного журналу засідань Ради Міністрів. У вересні обидва закони затвердив П.Скоропадський. Вони були скальковані з дореволюційного російського виборчого законодавства, повертали куріальну систему, містили суттєві обмеження майнового, вікового, фахового характеру⁹. Одночасно урядова комісія вела інтенсивні законодавчі напрацювання у сфері реформування земельних відносин, виходячи з примату права приватної власності¹⁰.

В умовах деформованої політичної системи, відсутності представницького органу, недопущення до уряду опозиційних партій Рада Міністрів поєднувала законодавчі й виконавчі функції. Ця практика давала переваги урядові та не створювала ніяких противаг і стримувань у законотворчій роботі. Утім, саме така модель державної влади відповідала уявленням П.Скоропадського про

⁶ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10 зв.

⁷ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

⁸ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – С.75.

⁹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011. – С.109.

¹⁰ Державний вістник. – 1918. – 16 червня, 18 липня.

свою місію диктаторського правління «для наведення ладу і спокою». Він відразу відкинув домагання лідерів соціалістичних партій надати гетьманові статус президента. Не сприйняв і пропозицію Дмитра Донцова про скликання тимчасового представницького органу на зразок передпарламенту із земських, думських, громадських діячів. У такий спосіб Рада Міністрів звільнялася б від законодавчої функції, зосередившись на виконавчій праці. До того ж опозиційні елементи «мали б трибуну, де говорити»¹¹. Очевидно, така позиція глави держави базувалася на усвідомленні того, що земські та думські органи значною мірою перебували під впливом соціалістичних партій і дали б небажаний вплив у передпарламенті.

Дійсно, скликання представницького органу влади було однією з вимог опозиційних сил. У середині червня очолювана Симоном Петлюрою делегація Всеукраїнського земського союзу домоглася аудієнції в гетьмана. Імовірно, тригодинна дискусія була настільки напруженою, що у своїх спогадах П.Скоропадський цьому епізоду приділив чимало уваги. Земці поставили перед головою держави низку нагальних питань: про фінансування земських органів у сумі 100 млн крб; розпуск комісій О.Голіцина та І.Дьякова як таких, що не відображають настроїв мас; призначення нового складу міністрів винятково з українців (національно свідомих – *Р.П.*); визначення термінів скликання сейму. Щодо останнього, то П.Скоропадський уважав, що «визначення терміну скликання парламенту в той час для мене було абсолютно неможливим, це означало б – повернути країну до стану революції». Аргументував він це тим, що ще не створено урядовий апарат, не оговталась жодна здорова демократична партія і за цих умов «парламент являв би щось безглузде»¹².

Упродовж літа ані гетьман, ані уряд не зробили жодних кроків у справі підготовки виборів до Українського сейму. Очевидно, ставити перед німецьким командуванням це питання було не зовсім на часі, адже про «заспокоєння країни» говорити ще рано. У ряді губерній вирували селянські повстання, а залізниця паралізував загальний страйк. Тільки офіційний візит П.Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. дозволив зняти низку «табу», накладених союзниками на дії гетьмана: утворення української армії; передача Чорноморського флоту; приєднання до Української Держави Криму тощо. До цього ряду належало й питання про Український сейм. Очевидно, із приводу виборів до нього П.Скоропадський після повернення з Німеччини мав попередню розмову з Ф.Лизогубом. 5 жовтня Рада Міністрів, розглянувши подання міністра внутрішніх справ, схвалила призначення на посаду голови Головної комісії по виборах до *Українських установчих зборів* (курсив наш – *Р.П.*) Івана Хозіка¹³. Постанова уряду виглядає не зовсім зрозумілою. По-перше, з'являється невживаний офіційно термін «Українські установчі збори» замість «Українського сейму», прописаного у «Законах про тимчасовий державний устрій України». По-друге, у протоколах засідань Ради Міністрів відсутнє рішення про утворення згаданої комісії. По-третє, у наступних документах фігурує поняття «Державний сейм». З огляду на постать голови комісії, людини, зовсім далекої від українських

¹¹ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С.70.

¹² Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1994. – С.205.

¹³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.5.

справ, можна припустити, що йшлося про тривіальне працевлаштування колишнього костромського губернатора І.Хозікова (саме таким було його справжнє прізвище). Він, як і тисячі представників дореволюційного російського істеблшменту, змушений був рятуватися від більшовицької влади на території України та хотів піти на державну службу.

П.Скоропадський незабаром направив прем'єрові Ф.Лизогубу офіційного листа, наполягаючи на необхідності розробки закону про вибори Державного сейму. 15 жовтня Рада Міністрів розглянула подання гетьмана й ухвалила постанову, в якій підкреслювалося винятково важливе значення цього законодавчого акту. Конкретне рішення не було прийняте, оскільки уряд планував присвятити цьому питанню одне з наступних засідань¹⁴. Як бачимо, у листі глави держави вже йшлося про Державний сейм, а не про Український, і, тим більше, не про Українські установчі збори.

Слід зазначити, що опоненти гетьманської влади порушували питання про назву представницького органу. Зокрема, ще влітку газета «Нова Рада» вмістила публікацію з примітною назвою «Сейм». Її автор, історик і публіцист Ілля Галант, ставив на карб новій владі відкидання терміна «установчі збори». Він зажадав від владних осіб дати пояснення змісту поняття «сейм», чи тотожне воно «установчим зборам» або «республіканському парламенту»¹⁵? Виявити реакцію на цей матеріал із боку органів влади не вдалося. Цілком імовірно, що її й не було. Однак визначення «установчі збори» в офіційних урядових документах відсутнє, крім згаданої постанови від 5 жовтня.

Можна припустити, що укладачам «Законів про тимчасовий державний устрій України» наприкінці квітня 1918 р. довелося серйозно задуматися над назвою майбутнього законодавчого органу. Ані дореволюційна російська дума, ані установчі збори періоду Тимчасового уряду явно не підходили, а українська традиція свого відповідника не мала. Щоправда, у I Універсалі Центральної Ради містилася декларація: «Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм)»¹⁶. Очевидно, саме з цієї назви після певної трансформації й було сформульовано найменування законодавчого органу Української Держави – Український сейм. Крім того, «сеймом» свого часу називалися представницькі зібрання Польщі та Литви.

Намірам Ради Міністрів предметно обговорити основні засади розробки закону про вибори до Державного сейму перешкодила жовтнева урядова криза. Очевидна поразка Четверного союзу у світовій війні, розвиток внутрішньополітичних процесів у Німеччині й Австро-Угорщині поставили перед кадетською більшістю Ради Міністрів питання вибору подальшого політичного курсу в новій геополітичній ситуації. 17 жовтня десять міністрів подали голові уряду записку, в якій доводили, що Україна має «бачити своє благополуччя у благополуччі інших російських держав і, зокрема, Великоросії». Вони вважали, що вже тепер слід боротися за повалення більшовицького ярма та «зміцнення державності» на всій протяжності Російської імперії¹⁷.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.16.

¹⁵ Нова Рада. – 1918. – 8 червня.

¹⁶ Українська Центральна Рада... – Т.1. – К., 1996. – С.101.

¹⁷ Голос Києва. – 1918. – 20 жовтня.

Гетьман відправив Раду Міністрів у відставку й упродовж дев'яти днів вів складне формування нового кабінету, маневруючи між вимогами Українського національного союзу, Протофісу та німців. Урешті йому вдалося створити уряд, в якому посилилися позиції українських партій, зменшилося представництво кадетів, а посаду прем'єра зберіг Ф.Лизогуб. Фактично оновлений склад міністрів приступив до роботи наприкінці жовтня, а у середині листопада був розпущений П.Скоропадським.

Тільки третьому складу уряду, який очолив Сергій Гербель, удалося наблизитися до підготовки закону про вибори у сейм. 20 листопада Рада Міністрів розглянула питання про «видання закону, який встановлює порядок виборів до Українського сейму». Як бачимо, тут фігурує офіційний термін, ужитий у тимчасовій конституції Української Держави. Міністри визнали за необхідне скликати Український сейм до 15 лютого. Із цієї метою державному секретареві доручалося створити при Державній канцелярії нечисленну технічну комісію з науковців для розробки відповідного законопроекту. У постанові відзначалося, що «перший сейм має бути парламентом з установчими функціями, а виборчий закон побудований на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування». Комісія ставилась у надзвичайно жорсткі часові рамки – до 5 грудня законопроект мав надійти на розгляд уряду¹⁸. Уже наступного дня Рада Міністрів виділила 20 тис. крб для оплати праці членів комісії.

Державний секретар Сергій Завадський залучив до роботи авторитетних правників. Головою комісії був призначений колишній заступник голови уряду, міністр освіти і мистецтв, а на той момент голова Державного сенату професор Микола Василенко. До складу комісії також увійшли декан правничого факультету Українського державного університету професор Богдан Кістяковський, приват-доцент Петроградського університету Микола Тоцький та приват-доцент Є.Кулішер, який належав до відомої єврейської родини науковців¹⁹. Усі члени комісії своїм походженням були пов'язані з Україною, навчалися в російських та європейських університетах, мали знання з історії парламентських систем зарубіжних країн.

Діяльність комісії з підготовки проекту закону про вибори до Державного сейму велася в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації. Гетьман 14 листопада проголосив курс на федерування з небільшовицькою Росією, повстанські сили Директорії розпочали наступ на Київ, німецькі війська залишали Україну, сподівання на допомогу Антанти не справдилися.

Призначену гетьманом 15 листопада Раду Міністрів очолив С.Гербель – людина виразно проросійських, проантантівських поглядів. Склад кабінету був правоконсервативним, жоден із представників соціалістичних партій до нього не ввійшов. Уряд оприлюднив коротку програму дій, що складалася з кількох пунктів. Першим декларувалася відбудова єдиної Росії на федеративних засадах, потім йшлося про активізацію земельної реформи, поліпшення умов праці й негайне оголошення закону про вибори до Державного сейму. Слід відзначити, що задекларована в інавгураційній грамоті гетьмана назва «Український

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.54.

¹⁹ Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1.

сейм» дістала нове визначення – «Державний сейм». Законопроект, який опрацювала комісія М.Василенка, також мав назву «Положення про вибори в Державний сейм».

У фонді МВС Української Держави ЦДАВО України збереглися протоколи засідань цієї комісії за 23–30 листопада 1918 р. Вони свідчать про напружену працю розробників документа, гострі дискусії навколо принципових питань та наявність численних проблем, які не дозволяли вкластися в терміни, визначені урядом – тобто підготувати проект закону до 5 грудня. Член комісії М.Тоцький доповів про розробку ним перших 11 статей. При обговоренні тексту М.Василенко зауважив, що у ст.11 має бути чітка вказівка на наявність у кандидатів українського громадянства. Є.Кулішер пропонував зняти положення про осілість²⁰.

Б.Кістяковський мав здійснити розробку статей закону про списки виборців та порядок їх оскарження. Він пропонував доручити цю роботу волосним управам під контролем повітових земських управ. Зійшлися на тому, що округ у середньому матиме 30 тис. виборців, хоч складання списків вимагатиме дуже багато часу. Гостро дебатовалася й проблема внесення однієї особи до кількох реєстрів. Тому вирішили взяти за принцип місце проживання. З огляду на завдання провести вибори до сейму в короткий час Б.Кістяковський уважав перевірку волосних списків окружними комісіями недоцільною. М.Василенко запропонував, щоби кожна волость була виборчою дільницею, але колеги його не підтримали²¹.

Жвава дискусія розгорнулася стосовно структури Державного сейму. Голова комісії виступав за однопалатний орган, доводячи, що дві палати – це пережиток минулого. Крім того, в умовах України така конструкція призведе до неминучого протиборства палат. Б.Кістяковський енергійно заперечував, апелюючи до досвіду Великобританії та Франції. На його думку, непорушність представництва гарантує лише двопалатний парламент. Є.Кулішер посилався на те, що в Україні двопалатна система «имеє дурну пресу». Шляхом голосування комісія висловила за однопалатний сейм. Б.Кістяковський із цього приводу висловив «осібну гадку»²².

У ході засідань з'ясувалося, що комісія не має у своєму розпорядженні необхідних фактичних, зокрема статистичних, матеріалів, потрібних для «нарізки» виборчих округів, дільниць тощо. 30 листопада обговорювалося питання про необхідність відрядження фахівців до губернських центрів «для збору даних зі статистики населення по містах, повітах і губерніях України». Наступне засідання комісії було призначене на понеділок 2 грудня²³.

Виявити сліди подальшої роботи комісії в архівних матеріалах фонду МВС не вдалося. Не розглядалося це питання й на грудневих засіданнях уряду, про що свідчать протоколи його засідань, останній з яких датовано 11 грудня 1918 р. Цілком імовірно, що підготовка законопроекту не була завершена ані до 5, ані до 14 грудня у зв'язку з падінням Української Держави. І все ж П.Скоропадський

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1 зв.

²¹ Там само. – Арк.2–2 зв., 3.

²² Там само. – Арк.4–4 зв.

²³ Там само. – Арк.2, 4 зв.

підготовку цього закону вважав одним із суттєвих досягнень свого правління. У спогадах, відкидаючи звинувачення у недемократичності гетьманської влади, він писав: «Один уже загальний виборчий закон про сейм, відкриття якого мало відбутися 15 лютого 1919 р., спростовує цю заяву»²⁴.

Від початку й до кінця свого правління П.Скоропадський і уряд декларували підготовку закону про вибори до сейму як невідкладне завдання. Скликання представницького органу було тією межею, якої мала сягати тимчасовість і авторитаризм гетьманської влади. Однак вибори до сейму були обмежені низкою суттєвих чинників, насамперед відсутністю дозволу німецької сторони, ризиком переважання в ньому соціалістичних партій, браком нормативної бази. Законотворча діяльність Ради Міністрів свідчить, що попри заяви керівництво Української Держави не розглядало розробку проекту закону про вибори у сейм як невідкладне завдання. Натомість закони про вибори до земств та міських дум було підготовлено впродовж літа і вони набули чинності. Порівняно з цими законами, які базувалися на трикуріальній системі та містили суттєві цензові обмеження, установка Ради Міністрів готувати проект закону про вибори до Державного сейму на принципах загального, рівного, прямого й таємного голосування була істотним кроком уперед на шляху демократизації виборчої системи. Незавершеність цього та інших законопроектів, зокрема щодо земельної реформи, свідчить про щире прагнення П.Скоропадського «вивести країну з того важкого становища, в якому вона знаходилася». У лаконічному тексті зречення від влади він визнавав, що «Бог не дав мені сили справитися з цим завданням».

Сьогодні, майже зі столітньої відстані, цілком зрозуміло, що, крім волі Всевишнього, провал державотворчого проекту П.Скоропадського детермінувався потужними геополітичними факторами завершального етапу світової війни, а також відсутністю внутрішніх потенцій для появи нової гетьманщини. Цілком можна погодитися з думкою академіка М.Поповича, який кваліфікує гетьманат П.Скоропадського як «вимушену псевдомонархічну авторитарну конструкцію, що виявилася нежиттєздатною, оскільки не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка»²⁵.

²⁴ Скоропадський П. Спогади... – С.185.

²⁵ Попович М. Вячеслав Липинський: историко-политологична спадщина і сучасна Україна. – Т.1. – К., 1998. – С.48.

The article highlights the efforts of the ruling circles of the hetman state to use the problem of the election to the supreme representative body for stabilization of the situation in domestic policy. The author shows the preparation of the law about the election process to the Seimas and the reasons of this project being unrealized.



Г.О.Корольов*

КОНСЕРВАТИВНА УТОПІЯ В.КУЧАБСЬКОГО: «ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ТРИКУТНИК», РЕВОЛЮЦІЯ Й СХІДНА ЄВРОПА

Визначається внесок відомого історика, публіциста, громадсько-політичного та військового діяча Василя Кучабського у формування української консервативної ідеології, конструювання її міфологем та символічної географії. Окреслено інтелектуальний і політичний контексти розвитку консервативних ідей, а також особливості формування світогляду мислителя. Розглянуто історико-політичну концепцію революційних подій на західноукраїнських землях та ідею «геополітичного трикутника», що лежала в основі бачення В.Кучабським революції у Західній Україні 1918–1923 рр. і його дискурсу Східної Європи.

Падіння європейських імперій і держави Романових після «епохи війн та революцій» змінило геополітичну мапу Центрально-Східної Європи. Глибокі політичні й соціокультурні трансформації, які пережили «неісторичні» нації, визначили їх подальші перспективи. Вони стали продуктом розвитку різних модерних ідеологій («ізмів»). Однак саме на Сході Європи були поміченими їх еkleктика й епігонство головних постулатів у середовищі визвольних рухів. Перемога більшовизму в Росії й створення СРСР засвідчили, що західні ідеї та концепції сприймаються в різних цивілізаційних і політичних спільнотах як ідеологія прогресу. Фашистський переворот в Італії 1922 р. та «півний путч» у Баварії 1923 р. відтворювали жорстку соціальну реальність імперіалізму у країнах Заходу, яка базувалася на потужних реваншистських настроях і консолідації цих націй навколо «нових» консервативних ідей.

На сході Європи відбулася реінкарнація Російської імперії в новій іпостасі – Радянського Союзу, де у внутрішньому політичному житті йшов планомірний перехід до тоталітаризму. Поразка Української революції 1917–1921 рр. проілюструвала наявність конфлікту свідомостей та ідеологій, а також генезу консервативної утопії як реакції на хибність політики українських лівих партій і соціалізму. У підросійській Україні цей конфлікт відобразився в політиці непу й «українізації», а у західному регіоні – у політиці прометеїзму Ю.Пілухського, згодом, у 1930 р., у пацифікації. Парадокс тодішньої ситуації полягав у популярності соціалізму на Наддніпрянщині та ідей ліберального консерватизму – у Східній Галичині. Однак саме на еміграції «петлюрівці» стали в уявленні більшовиків «націонал-державниками», а більшість галицьких діячів перейшли на радянофільство та деякі навіть були завербовані органами держбезпеки СРСР.

Політичні філософські системи еміграції являли собою дзеркальне відображення пануючих на Батьківщині ідеалів¹. У ХІХ ст. автократії Гогенцоллернів, Габсбургів і Романових породили романтичну емігрантську політику народного

* Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

E-mail: korolev_h@mail.ru

¹ Вільямс Р. Европейская политическая эмиграция: потерянный сюжет // Ab Imperio. – 2003. – №2. – С.31.

суверенітету, у рівній мірі націоналістичну й соціалістичну. А революція «зліва» в колишній Російській імперії породила монархізм та фашизм серед емігрантів правих поглядів².

Методологія нашої студії засновується на потрактуванні світогляду, утопії та ідеології в інтерпретації відомого польського русиста й історика ідей А.Валіцького. Уважаємо такий підхід релевантним, ураховуючи внесок В.Кучабського в розробку українського варіанта консерватизму в умовах Східної Європи. 1920–1930-ті рр. в європейській історії були часом розвитку й утвердження крайніх модерних ідеологій у країнах, що зазнали поразки в Першій світовій війні 1914–1918 рр. Окреслення цього історичного контексту допомагає зрозуміти головні мотиви аналітичних праць В.Кучабського, який на прикладі нещодавньої збройної боротьби конструював свій погляд на модель державності. Він дещо уточнював доктрину В.Липинського, полемізував із «профашистськими» ідеями Д.Донцова, поглиблював «уявний український трикутник» С.Томашівського. «Світогляд» і «утопія» у нашій статті розуміються як сфери ідеологічних явищ. Крім того, світогляд – це погляд на світ, на людину і суспільство як цілість, а ідеологія – це тільки погляд на ті чи інші суспільно-політичні явища й процеси³. Утопія постає як вид світогляду, для якого характерна напруга між ідеалом і реальністю. Усі політичні ідеології мають свій світоглядний аспект, а всі світогляди та утопії належать до сфери ідеологічних явищ. Проте не всі ідеології є цілісними світоглядами, і не всі ідеології є утопіями⁴.

«Уявна географія» розуміється у значенні, сформульованому американським істориком Е.Сайдом у його вже класичній праці «Орієнталізм»⁵. Застосовуючи цей концепт, ми прагнули визначити межі консервативного дискурсу В.Кучабського. Власне, у його світогляді та ідеології він відобразився в дуальній опозиції «Росія – Польща», що на ній мислитель концептуально вибудовував свої дослідження, формулював головні завдання та методологію викладення матеріалу. Особливе місце в його уявленнях посідало поняття «Східної Європи», котре інтерпретувалося як простір географічного розташування українських земель, поділених між поляками та більшовиками. Такий погляд привів В.Кучабського до обґрунтування геополітичної концепції в межах Східної Європи, відтак уявлення про Україну як третю силу було переосмисленням ідеї про «Другий світ» на основі досвіду революції у Західній Україні 1918–1923 рр. Тобто, В.Кучабський, будучи типовим представником західноукраїнської політичної культури та перебуваючи під впливом В.Липинського, у своїх працях переосмислив ідею про «Другий світ» у напрямку вироблення нового описання історичного досвіду без класичного колоніального дискурсу в ідеології українського визвольного руху. Фактично він, переглядаючи події 1918–1923 рр., звернувся до ідеї нації як ознаки прогресу, тим самим конструюючи консервативну ідеологію як аристократичну й мілітарну доктрину.

² Там же.

³ Див.: Валіцький А. В полоні консервативної утопії. – К., 1998. – С.10–11.

⁴ Там само. – С.11–12.

⁵ Див.: Сайд Е.В. Орієнталізм. – К., 2001. – 511 с.

Світогляд В.Кучабського розвивався під впливом чотирьох концепцій: аристократичного консерватизму та класократії його вчителя В.Липинського; національної держави й космополітизму Ф.Майнеке; ідей Е.Юнгера та Стефан-Георгіївського гуртка, у центрі яких перебували неоромантичне розуміння філософії історії та апологетика німецької консервативної ідеології; «політичної географії» Ф.Ратцеля й геополітичного дискурсу шведського соціолога Р.Челлена⁶. Деякі дослідники відзначають наявність багатьох спільних рис у політичних уявленнях Е.Юнгера та В.Кучабського, коли «солдатський націоналізм» першого виразно паралелізується з «позитивним мілітаризмом»⁷ другого⁸.

Пишучи про розвиток свого світогляду, В.Кучабський зазначав, що він «радіше людина чину, організатор, ніж теоретик»⁹. У листі до І.Крип'якевича наголошував на важливості відновлення ідеї «здорового, будучного консерватизму», який став би найбільшим «революційним і реформаторським кроком»¹⁰. Цікаво, що аналізуючи галицьку політичну думку, дослідник прийшов до переконання про відсутність у ній «конструктивного, владного моменту, немає пульсу тієї волі, що хоче сама формувати дійсність»¹¹. Уявлення про «мозок і волю» нації він моделює в дусі консервативної утопії, що уособлена у «вожді чи в провідній верстві, ніж у якості маси»¹². Такі думки В.Кучабського позначені прямим впливом німецького інтелектуального середовища та українських гетьманських організацій. Його текст ретранслює величезну кількість міфологем і стереотипів щодо сприйняття української минувшини, ставлення до Росії та Польщі.

Свої дослідження В.Кучабський присвятив саме цим чинникам вітчизняної історії та історії Східної Європи. Перша його студія вийшла друком у Львові 1925 р.¹³ У ній автор розглянув явище більшовизму в порівнянні з націоналізмом. Текст праці засвідчує розвиток антиросійського дискурсу консервативної ідеології на основі отождолення більшовиків і Росії. Інша книжка¹⁴ стала реакцією В.Кучабського та, як можна припустити, консервативних кіл української політичної еміграції, на «Відкритий лист до українського консерватора» («List otwarty do konserwatysty ukraińskiego»), опублікований у листопадовому за 1931 р. числі варшавського журналу «Наше майбутнє» («Nasza przyszłość») його видавцем і головним редактором Яном Бобжинським (молодший син відомого польського історика та політика Міхала Бобжинського).

⁶ *Потульницький В.* Історія української політології. – К., 1992. – С.126–127.

⁷ Лист В.Кучабського до С.Томашівського (4 листопада 1925 р.) див.: Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі – ЦДАІУ України). – Ф.368. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.78.

⁸ *Чузеунко М.В.* [Рец.] Гелей С. Василь Кучабський від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку), Львів, 1998, 532 с. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.2. – Х., 1999. – С.291.

⁹ Лист В.Кучабського до І.Крип'якевича (Берлін, 26 лютого 1929 р.) див.: *Кучабський Ю.* Листи Василя Кучабського до Івана Крип'якевича і Стефана Томашівського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.233: Праці історико-філософської секції. – Л., 1997. – С.497.

¹⁰ Лист В.Кучабського до І.Крип'якевича (Берлін, 4 червня 1925 р.) // Там само. – С.492.

¹¹ Там само. – С.493.

¹² Там само.

¹³ Див.: *Кучабський В.* Большевизм і сучасне завдання українського Заходу: Національно-політичні замітки. – Л., 1925. – 127 с.

¹⁴ Див.: *Кучабський В.* Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові. – Л., 1933. – 236 с.

Найбільш фундаментальна праця В.Кучабського «Західна Україна в боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 рр.»¹⁵ вийшла препринтом у 1934 р. і була надрукована як офіційне видання військово-історичного семінару Берлінського університету. Слід зазначити, що написано її на основі широкої джерельної бази – це українські, польські, російські, німецькі, французькі й англійські документи та матеріали. У сучасній Україні ця книга досі залишається неопублікованою. Закономірно, що в наукових та громадських колах дослідження В.Кучабського маловідоме, а головне, належним чином неосмислене. Текст цієї студії ілюструє остаточне оформлення «геополітичного трикутника» щодо модерної історії Східної Європи. Це – не просто історичний наратив, в якому описуються події у Західній Україні, а глибоке історіософське дослідження. Остання характеристика дозволяє збагнути стрижневі наукові, політичні, ідеологічні мотиви автора праці щодо реконструкції історичних подій і явищ епохи революції 1917–1923 рр., яка у західноукраїнській історіографії отримала таку періодизацію на основі рішення Паризької мирної конференції про передачу Східної Галичини Польщі. Не викликає сумніву, що студія В.Кучабського написана у ключі української державницької історіографії та під впливом консервативної концепції В.Липинського¹⁶.

Власне, ці три праці В.Кучабського формували його консервативну утопію, де головну роль відігравали мілітарний чинник і національна аристократія. Фактично, усі вони об'єднанні спільною ідеологією – «Україна на межі світів», «Україна як третій світ». Мислитель уважав, що українські землі географічно належать до трьох різних «областей релігійно-духовного життя», тобто цивілізаційних просторів окцидентальної (римо-католицької), візантійської (греко-православної) та греко-католицької церков¹⁷. У цьому аспекті В.Кучабський наслідував логіку С.Томашівського, який був апологетом галицької ідентичності та греко-католицької церкви в історії¹⁸. Однак, на відміну від нього, став новим речником українського варіанта ідеології «antemurale» як моделі соборності українських земель в єдину державу, що буде «останнім бастионом» Заходу перед «варварським» Сходом. В.Кучабський однозначно не зараховує Україну до західної цивілізації, бачачи її унікальність у новій християнській культурі з європейськими цінностями, але зі східним способом життя. Ця ідея, заснована на конфлікті та співіснуванні різних «областей», була головним методологічним підходом історика. В.Кучабський за стилем мислення був типовим євроцентристом, який під час аналізу політичних та історичних подій не надавав Орієнту вагомого значення у формулюванні геополітичного та ідеологічного дискурсу.

Життя Василя Кучабського – це яскравий приклад революціонера, січового стрільця й націоналіста, котрий зумів піднятися над критеріями політичної кон'юнктури при аналізі революційної боротьби у Західній Україні. Глибокий

¹⁵ Див.: *Kuchabsky V. Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923 / Transl. from the German by G.Fagan. – Edmonton; Toronto, 2009. – 361 p.*

¹⁶ Рецензія на книгу В.Кучабського «Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923» // Дзвони (Львів). – 1934. – Ч.8/9.

¹⁷ *Кучабський В. Україна і Польща... – С.6.*

¹⁸ Див.: *Бережная Л. «Украинский треугольник» Степана Томашивского (1875–1930), или Об особенностях «воображаемой географии» начала XX века // Ab Imperio. – 2007. – №4. – С.173–198.*

аналітичний розум і широка ерудиція дозволили йому достатньо повно й об'єктивно реконструювати загальні тенденції розвитку визвольного руху в регіоні, який, за його власним переконанням, був далеким від центру відродження української державності. Характерно, що В.Кучабський конструював свій націоналістичний дискурс на уявленнях про Польщу та більшовицьку Росію як рівнозначних образах «чужого» в тогочасній українській історії. Його працям притаманний «східний екскурс» у розумінні «чужого» як «іншого». Російський філософ М.Бахтін, слідом за Ф.Ніцше, конструюючи цей екскурс у категоріях російського і східноєвропейського історичного досвіду, вказував на відсутність аномалії «свого»¹⁹ у уявленнях «поствізантійського» простору.

Конструюючи власний дискурс про революцію, В.Кучабський відмовляється від прийняття автономістських і федералістських ідей, переконуючи, що реальна політика – це вміння ставити «досяжні цілі»²⁰. Для нього саме чітка постановка питання самостійності глибоко пов'язана з розвитком нації. Фактично, він підміняє аналітику революції на націоналістичну ідеологію, що проявляється в його критиці – «чи до державности веде нас революційність, «ірландизація», чи органічна праця»²¹. Поява сентенції про органічну працю переконує у світоглядній амбівалентності В.Кучабського, для якого нація розуміється у двох площинах – «аристократії» та «маси». Однак в умовах бездержавності для нього важливі лише «вожді». Власне, революційний дискурс дозволив по-новому потрактувати суспільно-політичну ідеологію українського руху, що обумовила розпорошеність суспільства. Для мислителя цей «суттєвий поділ суспільности» – це відлам «органічної праці», котрий передбачає підготовку маси до державності, а також відлам військового руху, який хоче підготувати провід нації, що зі зброєю і своїм законодавством розбудовуватиме державу²². Ці два напрями були державницькими й мали сенс у подальшій боротьбі.

Аналіз привів В.Кучабського до певної аналогії розвитку українського руху в 1920-х рр. з ірландською визвольною боротьбою, яка служить «отій безголовій гайдамаччині нашій прикладом»²³. Напевно, він, інтуїтивно розуміючи сутність соціалістичного світогляду, вірно сконструював уявлення тогочасних українських діячів. Саме про схожість між вітчизняним та ірландським національними рухами під впливом подій російської революції 1905 р. писав відомий сходознавець А.Кримський, який в одній зі своїх політичних студій закликав українців обрати за приклад «ірландський народ», що бореться проти англійців²⁴. Намагаючись з'ясувати причини поразки визвольної боротьби у 1918–1919 рр., В.Кучабський висловлював ідеалістичне твердження про повторення «духу всієї нашої історії». Однак його надії про «повстання» нації підкріплювалися аналогіями з історичним шляхом Англії до XVI ст.²⁵

¹⁹ Нойманн И. Использование «Другого». – Москва, 2004. – С.39–40.

²⁰ Лист В.Кучабського до Івана Крип'якевича (Берлін, 26 лютого 1929 р.). – С.494.

²¹ Там само.

²² Лист В.Кучабського до С.Томашівського (Берлін, 4 вересня 1925 р.) див.: Там само. – С.502.

²³ Там само. – С.495.

²⁴ Крымский А. Что такое современное украинство? Научное исследование начала XX столетия // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф.36. – Од.зб.660. – Арк.10–11.

²⁵ Лист В.Кучабського до І.Крип'якевича (Берлін, 26 лютого 1929 р.). – С.496.

Осмислюючи вагу державницької ідеології, а це в його розумінні був консерватизм, В.Кучабський писав, що вона – успадкована від сусідніх національно-державницьких доктрин і є «річчю моди», яким донедавна був всесвітній федералізм М.Драгоманова²⁶. Можна стверджувати, що розпад імперій після Першої світової війни та активізація визвольної боротьби «неісторичних» націй переконували історика в появі нових ідеологій, які найбільш повно відповідають особливостям історичного процесу всієї Європи. Фактично В.Кучабський розглядав консерватизм і націоналістичні ідеї як головні чинники, що підважили домінування «державних» народів над іншими.

Саме відсутність державності ввела українців у стан «полонофілів» та «русофілів»²⁷, від якого вони швидко відмовляться після здобуття самостійності. Це передбачення В.Кучабського про гру з образами «іншого» випередило свій час, адже в 1990-х рр. Україна таки обрала шлях розвитку ідентичності центральноєвропейських держав, який засновується на конструюванні Росії як «чужого»²⁸. А доктрина європейської інтеграції розвивається на уявленні про Польщу як «адвоката України в Європі». В.Кучабський піддавав сумніву раціональність «державницької ідеології», вважаючи, що сенс реальної політики полягає у створенні державної тенденції в Україні²⁹.

Проблему «Україна між Сходом і Заходом» мислитель розглядав у контексті пошуку цивілізаційного коріння в належності до романо-германського чи греко-слов'янського світу («чи ми «Окцидент», чи ми «Орієнт»?)). Цивілізаційний дискурс В.Кучабський моделював у межах відомого концепту «між Москвою й Варшавою», які уклали «пакт проти України». Будучи на практиці патріотом Галичини, історик дуже негативно сприймав роль Польщі та більшовизму в ліквідації державності ЗУНР. Він висловлював конструктивістське твердження про можливість «нашого збавління від Сходу», яке полягає в тому, «аби відвернути енергію України від розбивання єдності Росії не остане нічого другого, як повернутися всією Росією в купі з Україною до збавління русинів [...] “од ляцької неволі”»³⁰. Розумів, що прилучення Східної Галичини до Польщі призведе до повної «національної інфантильності русинів». Він підкреслював значний інтелектуальний і політичний ресурс «Великої України», дійшовши думки про позитивну роль Росії в боротьбі за єдність українських земель. В.Кучабський розрізняв сутність більшовизму та Росії – як окремих явищ в українській історії. Образ Росії у його сприйнятті мав більш позитивний і лояльний характер. Головним завданням він бачив, щоб «підготуватися внутрішньо до того, аби якщо б тільки прийшов час, аби ми відірвалися, ми були здібні заснувати і вдержати державу»³¹.

Інкorporація Польщею за підтримки країн Антанти Східної Галичини розглядалася В.Кучабським як чинник, що «тисне до конфлікту між Східною Європою та Польщею». Цей погляд історик розвивав у площині цивілізаційного

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Нойманн И. Использование «Другого». – С.211.

²⁹ Лист В.Кучабського до І.Крип'якевича (Берлін, 26 лютого 1929 р.). – С.496.

³⁰ Там само. – С.499.

³¹ Там само. – С.500.

дискурсу, уважаючи, що включення його рідного регіону до складу відновленої польської держави є «фатальною помилкою»³². Аналіз потенціалу українського руху після революції залежав від зовнішніх чинників. Власне, сутність української історії у контексті Східної Європи полягала в дихотомії між Польщею й більшовицькою Росією. В.Кучабський помітив, що революційні трансформації на сході Європи призвели до гетерогенності суспільного життя та «диктатури однієї партії» в політичному просторі. Дипломатична гра з українськими землями бачилася йому вислідом відродження імперських позицій польського й радянського режимів. Польське панування у Східній Галичині, що засновувалося на колонізації, «доводить до зникну тих позитивних консервативних властивостей, які були суттю відпорності й здатності галичан у 1918–1919 рр. і до розбування націоналістичної дикости»³³. Фактично до аналогічного становища, на його думку, доведене життя в радянській Україні та всій Східній Європі, де «збільшується лиш вага етнічної маси під проводом Москви».

«Загарбання» західноукраїнських земель Польщею В.Кучабський розцінював як об'єктивну втрату державності на довгі роки. Вихід зі стану «неісторичної» нації він конструював «на випадок прилучення Зах[ідної] України до решти Сх[ідної] Європи в будучім конфлікті між тою останньою і Польщею скріпити державотворчу вагу над Дніпром»³⁴. За таких умов Галичина втрачала роль «українського П'ємонту», яка відтак переходила до Наддніпряни. Ця теза В.Кучабського свідчила про його галицьку ідентичність, коли саме західноукраїнський регіон уявлявся центром політичної консолідації «обох Україн», що засновувався на міфі про «спадщину Габсбургів» у розумінні русинами своєї соборницької місії. Апологетика державності Галичини залишалася головним фокусом його консервативної утопії.

У світогляді В.Кучабського вибудовується своєрідна логіка інтерпретації революції 1918 р., яка полягала у взаємозалежності міфологем його консерватизму. Це – міф про «український П'ємонт», боротьба з гайдамачиною, державницька роль аристократії та милітаризму, «органічна праця», антипольські сентенції, заперечення більшовизму. На основі цих позицій він обґрунтував свій погляд на розбудову держави, який в умовах Східної Європи виглядав ілюзією. Здається, що й сам В.Кучабський розумів це, розробляючи геополітичну прогностику для України в ХХ ст.

Загалом суспільно-політична ситуація у Західній Україні 1920-х рр. оцінювалася В.Кучабським як «угодовість і повна підчиненість Польщі в особистому і приватному житті, а в публичному – орієнтація на радянську Україну як сурогат національно-політичної думки»³⁵. Саме дуальна опозиція «Росія – Польща» становила сутність «уявної географії» українського руху. Відтак В.Кучабський моделює власний «геополітичний трикутник», де між Росією та Польщею «виринула там ще третя сила: українське державництво як справжня реальна сила, а не як “думка”, “концепція” чи “орієнтація”»³⁶.

³² Лист В.Кучабського до С.Томашівського (Берлін, 7 лютого 1929 р.). – С.506.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С.508.

³⁵ *Кучабський В.* Большевизм і сучасне завдання українського Заходу... – С.110.

³⁶ Там само. – С.116.

У творчості В.Кучабського помітні спроби надати певного практичного значення своїм ідеям. Будучи професійним військовим, він повсякчас моделював різні варіанти розвитку подій у Галичині та в радянській Україні. Крізь усі його праці проходить наскрізна ідея нації, яка зможе реалізуватися тільки на підставі готовності аристократії очолити боротьбу. Саме з цієї позиції він аналізував ситуацію в Галичині: «Цих державницьких передумов немає в нашого народу й сьогодні, як не було цього у відповідальний час 1918-го року»³⁷.

Однак саме гегемонічний інстинкт політичного істеблішменту Німеччини та більшовицької Росії, що стимулювався статусом «переможених» країн, дозволив історикові поглянути на революційну боротьбу Західної України з принципів німецької геополітики, апологетики нації, західного контексту української історії. Історичний шлях західноукраїнських земель у багатьох напрямках відрізнявся від тенденцій політичного, соціально-економічного, культурного розвитку Наддніпрянської (або Великої) України. Відомо, що величезний вплив центрально- та східноєвропейських процесів на формування суспільного укладу Галичини й політичної ідентичності її населення, що М.Грушевський визначив як «галицький партикуляризм», ліг в основу трансформацій, викликаних революційними подіями в Габсбурзькій та Російській імперіях. Парадокс полягає в тому, що західноукраїнські національні діячі постійно говорили про «сепарацію» історичного шляху Галичини і входження її до складу «нової» неімперської Європи, при цьому ігноруючи соборницькі ідеали своїх побратимів з Великої України. Фактично, спогади всіх учасників революції на західноукраїнських землях 1918–1923 рр. у тій чи іншій формі відтворюють цю ідейно-політичну позицію. У цьому випадку В.Кучабський не був винятком.

Аналіз дискурсивних практик та концептуальних основ праць, створених учасниками і сучасниками революції, дозволяє визначити наявність внутрішньої суперечності між реальною позицією та діяльністю автора, а також його викладом та оцінкою подій узагалі і своєї особистості зокрема. В.Кучабський був «сином епохи», сформувавшись як революціонер, він планомірно стверджувався як консерватор і націоналіст. Такий процес ідеологічних трансформацій відображав зміни у сфері політичної ідентифікації діячів революційних подій у Західній Україні. Згодом разом із полковником українських січових стрільців Є.Коновальцем В.Кучабський стоятиме біля витоків Української військової організації, яка в майбутньому стане материнською структурою Організації українських націоналістів.

Найповніше завершення «геополітичний трикутник» Східної Європи на основі аналізу революції отримав у монографії В.Кучабського «Західна Україна в боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 рр.». Порівняно з іншими працями вченого ця студія є суто історичним дослідженням, яке одночасно можна вважати й джерелом. Автор намагався відійти від оціночних і суб'єктивних характеристик, викладаючи матеріал відповідно до канонів історіографічної роботи. В українських еміграційних колах Європи В.Кучабський одним із перших актуалізував низку питань періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. із

³⁷ Там само. – С.105.

позиції галичан. Важливо зазначити, що історичний дискурс розвитку Західної України в «епоху війн та революцій» базувався на світоглядних та ідеологічних позиціях автора, а також був свого роду виправдувальним маніфестом поразки західноукраїнських революційних діячів. Сам мислитель у листі до історика С.Томашівського від 7 лютого 1929 р. так виклав проблематику своєї праці: «Є то чисто історична праця, і має виказати не лиш справжній перебіг у Галичині, а ще й порівняти стан Зах[ідної] України зі станом у Польщі й на Наддніпрянщині, виказати рішачі моменти, доки галичане могли ще на цілу Галичину рахувати, від якого моменту справа Львова була безнадійна, а з якого часу справа державности на Зах[ідній] Україні була без ратунку програна. Далі треба торкнутися політики антантівських держав у Сх[ідній] Європі, справи російської контрреволюції і вкінці з'ясувати, яке значіння мала б для європейської, зокрема східноєвропейської системи держав повстання зах[ідно]-укр[аїнської] держави»³⁸.

Головною ідеєю книги В.Кучабського є «геополітичний трикутник» Східної Європи, що формує та визначає історичний процес у цьому регіоні – це «три елементи, які різні за своєю могутністю – Московія, Польща і Україна»³⁹. Як боротьба цих трьох сил визначила загальний східноєвропейський баланс? Фактично, В.Кучабський прагнув повернути Україну у центр східноєвропейського протистояння як головного гравця, тим самим автоматично легітимізуючи появу української державности у середовищі російського та європейського істеблішменту. Аналогія про боротьбу на сході Європи з XVII ст.⁴⁰ свідчила про переорієнтацію ідеологічного дискурсу в напрямку заміни консерватизму на мілітаризм. Учений конструював реальність Східної Європи напряму залежною від «зброї нації», наголос на вирішальності саме цього чинника дозволив В.Кучабському сформулювати думку про зупинення Україною «переможної ходи» більшовизму на Захід.

Дослідження В.Кучабського базувалося на «трьох китах»: консерватизмі його політичних оцінок і суджень, в основі якого протикомуністичні принципи й заперечення ролі революцій в історії; антипольському контексті, що вміщував як етнічний, так і політичний чинники; різкому неприйнятті більшовизму як політичної сили та ідеології⁴¹. У передмові до монографії автор зазначав, що вона висвітлює внутрішнє становище України в період революції, зокрема її політичні та військові позиції, а також спроби встановлення міжнародних зв'язків, які надалі визначають вплив на заключному етапі Української революції 1917–1921 рр. Предметом дослідження є Західна Україна, Польща й Росія, більшовизм і контрреволюція⁴². Особливо В.Кучабський виділяв аналіз тенденцій до «нового відродження» Російської імперії та Польської республіки, ситуацію у Центральній Європі, викликану суперечливими версальськими рішеннями, а також східноєвропейську політику окремих західних держав, зокрема країн

³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.368. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.11–14.

³⁹ *Kuchabsky V. Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923.* – P.2.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.* – P.38–40.

⁴² *Ibid.* – P.2.

Антанти. Цікава аберация щодо належності Західної України, як особливого регіону з прозахідними історичними традиціями, до Центральної Європи⁴³, що була певним способом деформована могутнім впливом Габсбурзької та Османської імперій. Саме імперський контекст став фактором обґрунтування закономірності розвитку ідеї самостійної держави в народів Центральної Європи, що їх західна політична й філософська думка визначала як «неісторичні» нації.

Оцінюючи ставлення поляків до західноукраїнців, В.Кучабський стверджував, що відсутність рівноправності й толерантності у відносинах призвела до сприйняття галицького визвольного руху як «бунту»⁴⁴. Усі ці уявлення згодом відобразилися в політичному курсі польських націонал-демократів, очолюваних Р.Дмовським, який найбільше прислужився на ниві ліквідації України, аніж Росія⁴⁵. Дослідник аргументовано критикував процес відродження польської державності, яка була продуктом постімперських інтенцій політичної еліти та її догматичного мислення, замішаного на революційному соціалізмі й етнічному націоналізмі. Він проникливо охарактеризував генезис II Речіпосполитої, тим самим обґрунтовуючи можливу перспективу анексії нею української частини Галичини⁴⁶. Що, зрештою, так і сталося. Автор резюмував, «що підкорення Східної Галичини Польщею не належить до її прогресивних завоювань, які відповідають новому характерові політичного й духовного існування, а є завоюванням руйнівним, в однаковій мірі прокляттям для переможців і переможених». Учений уважав, що примирення на просторі Східної Європи можливе лише за умови вирішення «українського питання».

Важливо відзначити, що на сторінках своєї праці В.Кучабський проаналізував форми національної державності в Наддніпрянській Україні⁴⁷. Цікаво, що, територіально та семантично поділяючи українців на східних і західних, він визнавав їх національну єдність у розумінні «уявленої спільноти». Сповідуючи галицькі міфологеми щодо Габсбурзької монархії, автор уважав галичан більш дозрілими до політичної боротьби, а Галичину потрактував осередком національного руху. У підсумку В.Кучабський стверджував, що східноукраїнці лише здатні «до збройної боротьби, але не до наведення ладу у власних лавах і у власній країні»⁴⁸. При цьому він відзначав наявність «євразійських елементів на пограниччі Східної України, що глибоко впливали на український національний рух»⁴⁹. Ця «безодня» та глибокий розкол між західними і східними українцями найбільше проявили себе у 1919 р.⁵⁰ Фактично, у цій праці вперше з наукового погляду було окреслено «лінії розколу» між галичанами й наддніпрянцями. Це – ідеологічне протистояння консервативно-націоналістичної та народно-соціалістичної ідеологій в об'єднаному таборі національних сил; бачення різних

⁴³ Див.: *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004. – 462 с.

⁴⁴ *Kuchabsky V.* Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923. – P.38.

⁴⁵ *Ibid.* – P.240.

⁴⁶ *Ibid.* – P.125.

⁴⁷ *Ibid.* – P.70–100.

⁴⁸ *Ibid.* – P.98.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

моделей суспільного розвитку соборної України; наявність відмінних образів зовнішнього ворога, заснованих на протилежних рецепціях «іншого» в галицькому та підросійському суспільствах тощо.

Осмислюючи генезис держави П.Скоропадського, В.Кучабський стверджував, що це не була природна влада для українців, а режим українських власницьких і російських постімперських сил⁵¹, що й зробило внутріполітичне життя гетьманату своєрідним полем протистояння «всеросійської реакції та східноукраїнської революційної демократії», а «реальною владою було німецьке військове командування»⁵². Саме тому гетьманський уряд фактично не мав влади у провінції. На прикладі Української Держави П.Скоропадського В.Кучабський далі розвинув свій «геополітичний трикутник», стверджуючи, що вкотре вирішальну роль на українських землях відігравали неукраїнські сили.

Простежуючи історію Директорії УНР, автор оцінював її доволі тенденційно, з одного боку, виправдовуючи боротьбу з більшовизмом, а з іншого, – виступаючи проти союзу з поляками після підписання Варшавського договору 22 квітня 1920 р. Його характеристики керівника держави С.Петлюри (як «чоловіка, що не мав політичних талантів»⁵³), генералів М.Омеляновича-Павленка й О.Грекова, а також диктатора ЗУНР (ЗО УНР) Є.Петрушевича⁵⁴ свідчили про суперечливість української боротьби в умовах Східної Європи. Зрештою, В.Кучабський резюмував, що серед «українських провідників не знайшлося жодної більш-менш визначної особистості, здатної у цій складній ситуації взяти ініціативу у свої руки й належно скерувати події»⁵⁵. Взаємовідносини між галицьким і наддніпрянським політичними проводами він розглядав у контексті об'єднавчого процесу після схвалення Акта злуки 22 січня 1919 р. На думку вченого, в основі внутрішнього конфлікту в соборній державі лежала непередготовленість українських еліт.

Особливому аналітичному розбору В.Кучабський піддав феномен російської контрреволюції. Думки з цього питання є прикладом історіософської інтерпретації. Так, автор стверджував, що розгляд лідерами й ідеологами білого руху України як частини «нової» Росії повертало її до імперії. Лише відмова українців від національних прагнень дозволяла їм отримати підтримку від Антанти й А.Денікіна в боротьбі з більшовизмом та можливе збереження певного державного статусу. Передбачення В.Кучабського про те, що з Україною Росія завжди буде імперією є глибокою футурологічною думкою. Поразка білого руху й держав Антанти наблизила Східну Європу до Азії, політичні репрезентанти якої стояли вже на порозі Заходу. Фактично з того часу Росія була втрачена для західної цивілізації.

В.Кучабський констатував поразку проекту «єдиної великоросійської нації». Мислитель відзначав, що більшовики реанімували старі імперські традиції, поклавши їх в основу нової ідеології. Аналізуючи перемогу червоних, він виділяв

⁵¹ *Kuchabsky V. Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923.* – P.79.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.* – P.286.

⁵⁴ *Ibid.* – P.255.

⁵⁵ *Ibid.* – P.41.

їх соціальний проект створення нової імперії, заснований на симбіозі політичних амбіцій російського та неросійських народів в «ім'я інтернаціональної соціал-революційної солідарності»⁵⁶. Політика більшовиків, як і польських націоналістів, формувала ситуацію нерозв'язаного конфлікту на сході Європи, роблячи тим самим послугу Заходу. А етнічна сутність українсько-польського та українсько-російського протистоянь трансформувалася в боротьбу за загальногромадянські ідеали, адже «геополітичний трикутник» Східної Європи замкнувся в колі російського і польського тоталітаризмів.

Головний висновок своєї книги В.Кучабський сформулював у контексті історичних перспектив. Він стверджував, що саме Західна Україна як геополітична цілісність формуванням та розвитком Західноукраїнської Народної Республіки захистила нові державності Центральної Європи – Польщу й Чехословаччину – від більшовизму. Відтак саме Україна зупинила поширення комунізму на Західну Європу. Більшовики для автора й були тим «чужим», що уявлявся як чергова «азійська орда».

Крізь усі тексти В.Кучабського «червоною ниткою» проходить відчуття боротьби між авторовими ідейними принципами й намаганням викласти матеріал неупереджено та об'єктивно. Він одним із перших в еміграційній українській історіографії концептуалізував ідею державності у світлі нових тенденцій розвитку світу, а також за свіжими спогадами реконструював складний шлях України до самостійності. У листі до відомого історика І.Крип'якевича В.Кучабський писав: «Від нас залежить, чи доложимо всіх зусиль, аби перемогти... І особисто хочу ті зусилля класти. Инакше, не було б рації оставатися українцем»⁵⁷.

Василь Кучабський увійшов до пантеону представників української політичної думки та історіографії як один із творців консервативного напрямку. В ідеологічному плані він був радше практиком, аніж теоретиком. Усе своє життя присвятив аналітичній розробці практичних механізмів утвердження державності. У центрі його ідеологічного дискурсу перебувала Західна Україна як оплот національної державності, консерватизму й аристократії. Із середини 1920-х рр. він намагався розглядати радянську Україну як можливий плацдарм для активізації визвольного руху.

Консервативна утопія В.Кучабського була його власною ідеологією, сформованою на основі впливів особисто В.Липинського, політичної ситуації в Польщі та Німеччині на початку 1930-х рр., розвитку авторитарних режимів в Європі, домінування соціалістичних принципів у програмних засадах різноманітних організацій української політичної еміграції. Ідеологія В.Кучабського розвивалась як «геополітичний трикутник», що завжди визначав історію східноєвропейського регіону на основі певних позицій, зокрема, що сутність Східної Європи становить визнання української державності; дуальна опозиція «Росія – Польща»

⁵⁶ Ibid. – Р.274.

⁵⁷ Лист В.Кучабського до І.Крип'якевича (Берлін, 26 лютого 1929 р.) – С.495.

привела В.Кучабського до формування епігонської «уявної географії» України на геополітичній мапі східної частини Європейського континенту; аристократія й мілітаризм були основними принципами консервативного дискурсу мислителя; революція 1918–1923 рр. у Західній Україні стала періодом утвердження нації, а сам цей український регіон – плацдармом захисту Європи й усього Заходу від більшовизму. Ці чотири головних «кити» консервативної утопії ґрунтувалися на уявленні про Україну як третю силу на просторі Східної Європи. Можна стверджувати, що В.Кучабський обґрунтував концепцію «другого світу», яку зумів осмислити, розглянувши східноєвропейську історію крізь «геополітичний трикутник».

The article determines the contribution of the famous historian, publicist, social and political, military figure – Vasyl' Kuchabs'kyi – to the formation of the Ukrainian conservative ideology, constructing its myths and symbolic geography. Author describes the intellectual and political contexts of conservative ideas development and also peculiarities of the formation of thinker belief. The article examines the historical-political conception of revolutionary events at Western Ukraine and the idea of “geopolitical triangle” that underpinned V.Kuchabs'kyi vision of revolution in Western Ukraine in 1918–1923 and his discourse of Eastern Europe.



ПОЄДИНКИ У ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВОЛИНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVI – ПОЧАТОК XVII ст.)

У статті аналізуються функції поединку як елементу культури ворожості волинської шляхти в контексті річесполитських та, ширше, європейських традицій. На підставі зібраних письмових викликів на дуель та усних згадок, що містяться у судових книгах, досліджується ритуал двобою, регулювання його шляхетською спільнотою та правом. Робиться спроба пояснити практичну відсутність інформації щодо реальних двобоїв при великій кількості згадок про виклики.

6 квітня 1609 р. Якуб Кармановський розпочав у Володимирському гродському суді справу проти Федора Жаби-Городиського, звинувачуючи того в *нахоженю* разом з помічниками на його дім у передмісті Ковеля. Як було засвідчено у скарзі, нападник, добуваючись у двір, порубав і посік ворота, словами «неуцтивыми, доброй славе и уцтивости шляхецкой доткливими, лжилес, сромотилес», а також викликав на поединок, кажучи: «Выйд сам такой овакий». А коли йому не вдалося вдертися на подвір'я, почав стріляти з півгаків, а також учинив *одповідь* господареві на здоров'я й на горло, обіцяючи також спалити його двір разом зі всім майном. Після такої демонстрації нападники «оттол проч одехали и одышли»¹. Утім, попри розбудованість скарги, висунуте обвинувачення стосувалося одного з найбільш популярних злочинів серед шляхти – *наїзду/нахоженя*, що перебував в юрисдикції гродського суду, натомість супутні йому обставини – *одповідь* і виклик на поединок – до уваги не бралися, належали до риторичних засобів, що мали посилити негативний образ нападника. *Одповідь (похвалки)* була ритуалізованим оголошенням про помсту, яке вважалося обов'язковим для шляхтича перед початком насильницьких дій².

Інша протестація, внесена Андрієм Аслановичем на Семена Вишпольського та Марину Миколаєву Вишпольську, Семенову братову, походить із теренів Київщини й стосується дещо пізнішого часу, однак у своїх основних деталях разуче повторює попередню. Скаржник жалівся на Марину, яка, «намовивши и на все злое нарадивши пана Семена Вишполского, абы протестанта, где колвек заскочивши, не живил албо и здоровья позбавил», тим самим спровокувала *нахожене* свояка на Андріїв двір. Як записано було до житомирських замкових книг,

* Старченко Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ (відділ пам'яток княжої та козацької доби), науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (сектор соціальної історії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу).
E-mail: interregnum@ukr.net

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.28. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.92 зв. – 94.

² Pawiński A. "Odpowiedź" według obyczaju rycerskiego w prawie polskiem // Ateneum. – 1896. – IV. – S.389–401; Baruch M. Z powodu artykułu Pawińskiego o "Odpowiedzi" // Ibid. – 1897. – I. – S.553–556; Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskiem. – Lwów, 1899; Łoziński W. Prawem i lewem: Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII w. – Kraków, 1957. – Т.І. – S.46–52; Старченко Н. «Одповідь» і «похвалки»: між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2006–2007. – С.298–306; Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воеводстві XV ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип.8. – С.239–254.

Вишпольський «вночи пришедши *потаємне* под двор протестанта власный, поза плотами се засадивши и з добитою шаблею ходячи, *волат, визиваючи на поединокъ*, мовечи: “Вийд такой овакий матки сыну, а бийсе зо мною”». Бачачи, що на його галас ніхто з двору не вийшов та не обізвався, він тоді «лжит, сромотит и лае такъ протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецькому шкодячими, почал». А потому, «ещче зятрившисе горшей и на злое праве добре распалившисе, умыслови своему и раде помененой панеи Вишполское, братовое своеи, досит хочечи учинит», оголосив *одповідь* і з тим пішов геть. Досить химерно у цій скарзі поєднуються звинувачення в потаємності нападу Вишпольського на дім, що мало підкреслити негідність його вчинку як дії прихованої, а також подальша розповідь, де йдеться про гамір, зчинений нападником під час виклику на поединок і виголошення *одповіді*. Цілковімовірно, що тут кліше, використовуване канцеляристами, та й, можливо, самими скаржниками у заявах про насильство наклалося на відкриті, навіть демонстративні дії обвинуваченого. Далі Андрій Асланович посилав до Семена Вишпольського свого приятеля Яна Верцинського, питаючи про причину таких похвалок і «сромочене протестанта и малжонки его на гоноре шляхецьким», однак кривдник не лише не заспокоївся, але повторив перед посланцем, «ижъ то правда, жем его на поединок визивал и сромочилем его». Ба більше, пані Миколаєва Вишпольська перегородила звичну дорогу до Андрієвого двора, заборонила їздити по ній його підданам, погрожуючи побиттям, а також нацькувала своїх собак на свиней скаржника і вже кількох забила. Тож у підсумку Андрій скаржився на своїх сусідів про «похвальки на здорове, так и о заняте дороги, такъ теж о потравенъе и позабиянъе свиней», не згадуючи поміж великими жалями з приводу втрачених свиней та інших кривд про виклик на поединок, і тим більше не переймаючись обов'язком рицаря ставати на герць в обороні своєї честі³.

Українською є також скарга волинянина Матиса Комнацького на сусіда Івана Волинця з синами про образи його та дружини, побиття слуг і підданих, напад на маєток, під час якого

«двое гусей з дому взяли и пограбили не с potreбы ани с припадку, толко мни на прикrost, на збожя мои кони свои пуцают, *вызываючи мя на битву*; перед приятелми и слугами моими мене лжат, словы мене своими неучтивыми на мене торгают, човека спокойного, ни в чом соби невыступного, *на битву вызывают*»⁴.

Ці фрагменти шляхетського повсякдення очевидно дисонують з уявленнями про високе мистецтво рицарського поединку задля захисту своєї честі чи честі дами, що впевнено ввійшов до ностальгійного каталогу ознак «золотої доби». Власне, із набору стереотипних уявлень на поверхню послужливо спливе чи не найочевидніше пояснення – через концепт центру й периферії, адже українські терени, поза сумнівом, лежали на околиці європейської культури, куди новинки доходили із запізненням і в україні зміненому вигляді. Тож нижче бодай побіжно окреслю побутування цього явища на європейських теренах.

³ ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.901 зв. – 902 зв.

⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.116–116 зв.

Поєдинок, який у своїй завершеній формі постав як добровільне, строго ритуалізоване збройне змагання двох конфліктуючих сторін (інколи за участі близьких осіб) в обороні попередньо ураженої честі однієї, а чи й обох з них, мав довгу історію. Його витоки вбачають у судах Божих – ритуальному випробуванні оскарженого (*ордаліях*) як способі доведення у суді, коли доказів для обвинувачення чи спростування було недосить⁵. Уважалося, що суддею під час ордалій виступав сам Бог, який не мав залишити злочин безкарним, а також допустити покарання невинного. Так, у романі про Трістана та Ізольду (XII ст.) читаємо: «Люди бачать учинок, але Бог бачить серця і він єдиний є справжнім суддею. Постановив тоді, що кожна оскаржена людина могла боронити своє право з допомогою битви й він сам б'ється на боці невинного»⁶. Тож на судах Божих зазвичай були присутні духовні особи, що провадили службу перед ордаліями чи й упродовж їх. Право вдатися до Божого суду від початку належало верховному володареві, а також делегувалося ним намісникам, а за особливими привілеями – патримоніальним власникам, монастирям, костелам, капітулам, окремим корпораціям, містам (про що йшлося в локаційних привілеях) тощо.

Найпоширенішими видами ордалій були випробування водою і гарячим залізом та поєдинки. Проба розпеченим металом передбачала, що випробовувана особа мала пронести його в руці або зробити по ньому босоніж три кроки. Провина чи її відсутність визначалася суддями за станом долоні або ступні через три дні після випробування (рани вказували на вину). Проба водою відбувалася через кидання оскарженого, зв'язаного таким чином, що не міг рухати ані руками, ані ногами, у воду (відсутність вини доводилася, якщо випробовуваний тонув). Практикувалися і проби гарячою водою, з якої голіруч потрібно було вихопити певний предмет. Поєдинки відбувалися у присутності суддів та натовпу людей як правило через певний час після присуду. Звичною зброєю був кий і меч (право вибору в більшості випадків належало оскарженому). Згодом кий почав уважатися зброєю простолюду, а побиття ним сприймалося як ганьба для воїнів-рицарів, тож вони практикували двобої лише рицарською зброєю, інколи кінно. Обов'язковим атрибутом поєдинку був щит, який захищав від ударів; рицарі використовували кольчугу, а у випадку кінних двобоїв – і весь обладунок. Усталилися й правила, хто міг брати участь у поєдинку – виняток становили раби, духовні особи та жінки; вища за статусом людина могла відмовитися від двобою, а рицареві у сумнівних випадках перед випробуванням пропонувалося довести своє походження, тобто утверджувалася засада рівності супротивників.

⁵ Докл. про суди Божі див.: *Bartlett R. Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal.* – Oxford, 1986 (саме на цю працю я взоруватимусь, конспективно викладаючи їх історію). Про суди Божі в Польщі див.: *Winiarz A. Sądy Boże w Polsce // Kwartalnik Historyczny.* – 1891. – T.V. – Zesz.II. – S.290–313; *Koranyj K. Powszechna historia prawa / Wyd.2.* – Warszawa, 1978. – S.102–103; *Szymczak J. Pojedynki rycerskie, czyli rzecz o sędzie bożym w Polsce Jagiellonów // Studia z dziejów państwa i prawa polskiego.* – 1999. – T.IV. – S.157–166; *Idem. Pojedynki i harce, turnieje i gonitwy: Walki o życie, cześć, sławę i pieniądze w Polsce Piastów i Jagiellonów.* – Warszawa, 2008. – S.15.

⁶ *Dzieje Tristana i Izoldy / Tłum. T.Żeleński-Boy // Arcydzieła francuskiego średniowiecza.* – Warszawa, 1968. – S.345 («Ludzie widzą uczynek, ale Bóg widzi serca i on sam tylko jest prawdziwym sędzią. Ustanowił tedy, że każdy człowiek oskarżony będzie mógł bronić swego prawa za pomocą bitwy i on sam walczy po stronie niewinnego»).

До ордалій, хоч і з певними застереженнями, належить також присяга. Як наріжний камінь середньовічної судової процедури вона часто вживалася замість *проб*, однак від особи, що мала присягати, вимагалася включеність до мережі родинних і приятельських зв'язків даної групи (іноземцям присягати не дозволялося), а також вона мала бути «вартою присяги», тобто володіти характеристиками, що робили сам акт надійним доказом.

Ці ритуали активно практикувалися германськими народами у судовому процесі з приводу таких переступів, як зрада, порушення договору, зівалтування, розпуста, сексуальні девіації, убивство, підпал, фальшування. Застосовувалися суди Божі й у справах про власність та статус (скажімо, у випадках сумнівного батьківства), а також церковних – у процесах над еретиками (XII ст.). Перші згадки про подібні практики фіксуються на початку VI ст. у «Салічній правді» та в текстах Григорія Турського, а їх спалах припадає на період між 800 і 1200 рр., після чого за справу серйозно взялася церква, яка чи не від самого початку займала щодо судів Божих двозначну позицію, хоч їх розповсюдження тісно корелювалося з поширенням християнства на певних територіях⁷. З одного боку, церковнослужителі отримували за участь в ордаліях винагороду. Траплялося, що правитель, у руках якого перебувало виняткове право надавати дозвіл на поединки, передавав його не лише своїм достойникам із числа найбільших можновладців, містам чи окремим корпораціям, а й духовним інституціям⁸. З іншого – досить рано засвідчено спроби церкви обмежити ордалії. Так, собор у Валенсії 855 р. заборонив християнське поховання загиблих на поединку. Сумніви щодо доречності застосування судів Божих ґрунтувалися, зокрема, на тому, що в Євангелії чудеса не гарантовані, тож не конче мають відбуватися під час судових поединків, які неканонічні й лише спокушають Бога⁹. Поширення практики сповіді та причастя вплинуло на зменшення кількості ордалій у XII ст. Адже якщо винний покавсяся й висповідався, то Бог знімав його провину, але якщо він гинув на поединку, то це ще не означало, що Всевишній звільнить його від відповідальності за скоєне.

Тракування судів Божих як таких, що не відповідають Господнім заповідям і вченню церкви, з'являється в ухвалах IV Латеранського собору 1215 р., а у 1222 р. з такою практикою взагалі було покінчено. Ці заходи, однак, не призвели до швидких змін у судочинстві, що засвідчує, зокрема, спеціальна заборона судових поединків папою Григорієм XI у 1373 р. Останні ж судові дуелі відбулися: в Англії – 1492 р., у Франції – 1547 р., а в Іспанії – 1541 р. На цей час вони вже вважалися архаїчним явищем.

Зменшенню значення судів Божих прислужилися й заходи монархів. Скажімо, у 1168 р. французький король Людовік VII скасував поединки у дрібних справах, а Людовік XI Святий 1260 р. замість ордалій увів до судового процесу доказ через свідків. На думку Роберта Бартлета, зниження ваги судів Божих у судочинстві було пропорційним ступеню централізації держави та зміцненню її владних інститутів, адже ордалії виступали механізмом порозуміння членів невеликих груп, тісно пов'язаних між собою різноманітними зв'язками та мало

⁷ Про поширення ордалій та їх обмеження див.: *Bartlett R. Trial by Fire and Water...* – P.4–58.

⁸ *Szymczak J. Pojedynki i harce...* – S.23.

⁹ *Bartlett R. Trial by Fire and Water...* – P.81.

залежних від центральної влади. Конфлікти вирішувалися через втручання спільноти, чий інтереси завдяки гнучкості оцінювання результатів ордалій маскувалися під Божу справедливість. Наголос робився на досягненні порозуміння поміж супротивниками, «розсмоктуванні» агресії й утвердженні у групі миру. Тож відмова від Божих судів знаменувала початок деперсоналізації, переходу від консенсусу до авторитету, чому значною мірою прислужилося також зростання населення. На користь цієї думки свідчить той факт, що у політично децентралізованих регіонах ордалії протрималися значно довше (скажімо, у басейні Райну), аніж там, де була сильна монарша влада¹⁰.

Із часом на зміну поєдинкам як варіанту Божого суду приходять ідеї поєдинку як приватної за суттю, але публічної за характером битви в обороні честі, яка стає візитівкою рицарського стану, що збройною службою здобував собі землі, «права й вольності». На думку дослідників проблеми утвердження абсолютизму в Англії і Франції, дуель була середньовічним спадком, «неофеодальним звичаєм»¹¹, що суперечив новій формі ввічливості, новим стандартам володіння емоціями, котрі ставили агресивність під суспільний контроль. Однак сучасники чітко усвідомлювали різницю між поєдинками як Божими судами та двобоями на захист честі, що їх сприймали як новий звичай. Уважається, що дуель виникла в ренесансній Італії, де під впливом трансформації соціальної структури та супутніх їй дискусій про ввічливість і цивілізованість склалися нові форми поведінки, орієнтовані на приховування емоцій та витонченість манер. Дуелі відповідала й нова концепція честі. У родовій помсті вона була колективною чеснотою, власністю та спільним надбанням роду, яке потрібно всіляко примножувати, наслідуючи славних предків¹². Оскільки ганьба падала на весь рід, обов'язок очищення від образи ціною крові брали на себе всі його члени. Однак із часом честь індивідуалізувалася, що призвело до зменшення зобов'язань родичів продовжувати помсту. Поряд із вендетою з'явився ритуалізований поєдинок, а у багатьох випадках – і замість неї. У 1519 р. папа Лев X нарікав на чи не щоденні дуелі¹³. Утім, ремствування, як вважають історики, були безпідставними, адже насправді завдяки дуелям суттєво знижувався загальний ступінь насильства. Там, де між супротивниками йшла війна без правил заради помсти, вводилася низка обмежень, за якими вони ставилися у відносну рівність позицій. До того ж дуелянтам зазвичай не йшлося про знищення супротивника, поєдинки доволі рідко закінчувалися серйозними травмами, чому сприяло використання захисного одягу і посередництво друзів. Розроблені правила давали можливість демонстрації честі з мінімальними втратами для супротивників. До того ж ідеальна настанова – оборона своєї репутації навіть ціною життя – далеко не завжди спонукала, як твердять дослідники, поспішати на поєдинок, відмовою найчастіше ставало недотримання формальностей викликати, які мали подаватися листовно, містити мотивування ворожості, а також

¹⁰ Ibid. – P.132–133.

¹¹ Peltonen M. The duel in early modern England: Civility, politeness and honour. – Cambridge, 2003. – P.6. Також про поширення дуелей в Європі див.: Kiernan V.G. The duel in European history: Honour and the reign of aristocracy. – Oxford, 1989.

¹² Szymczak J. Pojedynki i harce... – S.235–236.

¹³ Weinstein D. Fighting of flying? Verbal dueling in mid-sixteenth century Italy // Crime, Society and Law in Renaissance Italy / Ed. by T.Dean, K.J.P.Lowe. – Cambridge, 1994. – P.204–220.

інформацію про місце й час зустрічі¹⁴. Тож багато викликів не реалізовувалися. Утім, дослідження дуелей, що зазвичай спирається не на масовий матеріал, а на окремі історії, а також нарративні джерела – дуельні кодекси й антидуельні памфлети, має великий розкид і в їх оцінюванні. Побуває думка про значне поширення в Італії на середину XVI ст. «поєдинків у чагарнику» чи «поєдинку диких звірів», що передбачали двобій без свідків, які могли б утрутитися й згасити конфлікт, без захисних обладунків, інколи роздягнутими по пояс, нехтуючи ієрархією, а головне – до смерті одного з дуелянтів, на відміну від раніших, що тривали «до першої крові»¹⁵.

Досить швидко, уже у другій третині XVI ст., з'являються десятки посібників із двобою. Їх поширення, як уважають, стало однією з причин занепаду дуелей, адже чим плутанішим був ритуал, тим більшою ставала ймовірність, що до нього не вдадуться. Доналд Вейнстейн зауважує, що про честь значно більше розводилися, аніж захищали її на дуелі. Покоління авторів трактатів було переважно не дуелянтами, а літераторами, знайомими з двором і його манерами. Тож акцент переносився з фізичного насильства на словесні пікіровки, обмін звинуваченнями і контрзвинуваченнями, провокаціями та відповідями на них, де важило не стільки володіння зброєю, скільки вміння вести етикетну гру. Дуель поєднувала слова і дії, за допомогою яких досягалася мета – осоромити супротивника та захистити і примножити власну честь. Досить багато було суто словесних дуелей, які, між тим, сучасниками за такі не сприймалися. А насправді подібний квазіпоєдинок був не менш важливим, аніж реальний, адже в обох випадках ішлося про виставу, що розігрувалася перед світом, від чого в кінцевому підсумку і залежала репутація кожного («Сценарій дуелі складно зрозуміти, якщо ми вважаємо одну частину формою, а іншу – суттю, де обмін листами лише гра, а обмін ударами є справжньою дуеллю»). Листовні виклики, що на позір мали характер приватного повідомлення, насправді озвучували погляди супротивників перед тіснішим колом приятелів, а також досить часто – і значно ширшою читацькою аудиторією, адже частина з них друкувалася. Тож тривалі вербальні демонстрації ненависті й суперництва не гірше підтверджували честь, аніж зброя¹⁶.

Зменшенню значення дуелей прислужилася і їх заборона в 1564 р. Тридентським собором, за яким передбачалася кара інфамії і втрата маєтків для учасників, позбавлення християнського поховання жертви поєдинку, накладання церковного прокляття на осіб, що викликали, свідків і помічників, радників і навіть тих, хто спостерігав за поединком¹⁷. Важила також суворіша атмосфера Контрреформації, в якій значно менше толерувалися відступи від норми. Це мало ефект, причому в Італії – більшою мірою, ніж деінде, адже саме тут на кінець XVI ст. припадає значне скорочення кількості дуелей. Утім, процеси їх поширення чи занепаду по різних країнах проходили вкрай нерівномірно. Так, у Франції дуель з'явилася у середині XVI ст., причому тогочасні французькі

¹⁴ Piwowarczyk D. *Obyczaj rycerski w Polsce późnośrednio-wiecznej (XIV–XV wiek)*. – Warszawa, 2000. – S.169.

¹⁵ Новоселов В.Р. Последний довод чести: Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетия. – Санкт-Петербург, 2005. – С.52–53.

¹⁶ Weinstein D. *Fighting of flyting? Verbal dueling...* – P.217.

¹⁷ Janczewski S. *Pojedynek i walka z nim // Ateneum Kapłańskie*. – 1929. – R.15. – T.23. – S.2.

автори твердили, що їхні співвітчизники запозичили цей звичай воювати за честь під час Італійських походів¹⁸. Приблизно тоді ж відбулося знайомство з дуелями англійців, які сприймали їх як континентальну новинку, а король Яків I навіть зауважив, що вони марно здобули популярність серед його підданих, таких ласих до нових і дивних речей. Англійський автор у 1580 р. твердив, що у старовину за слова мстилися лише словами, а не ударами¹⁹.

Тоді, коли в Італії дуель перетворювалася на складну гру, де слова значили чи не більше, ніж, власне, дії, на території Англії та Франції фіксувалося значне поширення двобоїв, що водночас супроводжувалося критикою, а також спробами монархів поставити поєдинки під свій контроль. Так, у Франції Карл X у 1566 р. заборонив зібрання, метою яких було вирішення питань честі. Однак спроби стали невдалими, до того ж, на відміну від італійської ситуації, де викликів було набагато більше, аніж реальних поєдинків, у Франції настигла справжня дуельна лихоманка з масовими смертельними наслідками²⁰. Крім того, до середини XVII ст. ця країна не приєдналася до постанов Тридентського собору, що гальмувало втручання церкви у справи честі. За підрахунками сучасників, за час правління Генріха IV (1589–1610 рр.) на поєдинках загинуло 8–12 тис. представників благородного стану²¹. Утім, така статистика, як відомо, у край сумнівна, вона могла бути нічим іншим, як одним з аргументів проти дуелей у «памфлетній війні».

Перша чітко сформульована негати́вна позиція щодо дуелей належала Паризькому парламенту, який постановою 1599 р. прирівняв дуелянтів до бунтівників, потрактувавши поєдинок як образу короля. У королівському едикті 1602 р. теж говорилося про те, що дуелянти, чиєю професією є «носити зброю», узурпують право монарха на правосуддя і тим самим завдають йому образу²². Карою за це визначалася страта і конфіскація майна навіть загиблих на поєдинку. Едикт було повторено в 1609 р., що свідчило про його неефективність. Причинами небажання нобілів ставати у справах честі до королівського суду було те, що суддівські повноваження зосереджувалися в руках представників неблагородного стану, тож їхні рішення були недостатніми для відшкодування завданої образи, до того ж вони страждали необи́ктивністю, адже на їх ухвалення могли впливати різні непрямі обставини; розгляд скарг тривав довго, і весь цей час ображений жив із плямою на честі; судові баталії передбачали публічне розголошення всіх обставин справи, що, своєю чергою, могло потягти додаткове згання́блення; проходження скарги через суд потребувало значних видатків тощо.

Урешті, дуель у Франції вийшла з моди лише тоді, коли привілейовані вояки перетворилися на поважних землевласників, чиновників, фінансистів, і, відповідно, поєдинок перестав підтверджувати їх соціальний статус, що припадає на завершення періоду правління Людовіка XVI (утім, двобої продовжували існувати у середовищі професійних вояків). Із тим, що цей процес пов'язувався

¹⁸ Див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.55.

¹⁹ Див.: Peltonen M. The duel in early modern England... – P.12.

²⁰ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.114. Джуліус Рафф також говорить про 300–500 осіб, що регулярно гинули на дуелях у цей час (див.: Ruff J. Violence in early modern Europe 1500–1800. – Cambridge, 2001. – P.79).

²¹ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.218. Автор також указує, що зі 120 зафіксованих випадків 66 дуелей закінчилися смертю одного, а 10 – обох супротивників.

²² Там же. – С.249–250.

зі становленням абсолютистських держав, та, відповідно, посиленням королівської влади, реформуванням судової системи і жорсткішими заходами проти порушників правових норм погоджуються практично всі дослідники. Із дуелями боролися, адже вони підважували владу монарха, утверджуючи автономність рицарської честі та пріоритетність її для носія. Як писав Блез де Монлюк: «Наші життя й майно належать королеві, душа – Богові, а честь – лише нам, оскільки над моєю честю король не владарює»²³. Дуель також вступала у суперечність із християнськими приписами і трактувалася церквою як убивство та самовбивство. Однак залишається питання, чому вона так наполегливо боролася саме з поединками на захист честі, а не іншими формами насильства, а також чому посилення побожності й успіхи у витісненні дуелей зворотною стороною мали сплеск дуельної літератури?

Також увага дослідників акцентується на зв'язку дуелі з цивілізаційними змінами, трансформаціями соціальної структури й постанням нової культури з іншим порогом чутливості та іншим ставленням до афективних станів і їх проявів. Ці зміни виходять на яву у середині – другій половині XVI ст. і загалом збігаються з поширенням дуелі. Центрами вироблення нової моделі поведінки стають монарші двори, задаючи зразки для представників різних станів, які їх засвоювали, поширювали і перероблювали. Зазвичай такі дослідження ґрунтуються на аналізі джерел, що поставали в результаті функціонування двору, стосуються пов'язаних із ним осіб чи груп; саме вони забезпечують історика інформацією про ті чи інші епізоди дуельної історії. Використання дуельних трактатів та інших нарративних джерел сприяє ідеалізованому погляду на поєдинок, попри те, що на сьогодні неочевидність зв'язку літератури з повсякденними практиками загалом не викликає заперечень. Натомість Керол Стюарт, аналізуючи судовий матеріал ранньомодерної Франції, ставить під сумнів можливість пояснення сенсу дуелі через складання нової куртуазної культури. На її думку, радше йшлося про використання готової форми для звичних актів насильства²⁴. У загальній культурі ворожості поєдинок був її інтегральною частиною, одним із варіантів відплати ворогові, який не підміняв вендету і не скасовував її, як і не ставив крапки в боротьбі за честь. Цю особливість дуелі, що з очевидністю постає на рівні життєдіяльності провінційного рицарства, можна потрактувати як приклад трансформації високих зразків масовою культурою, тобто таки через протиставлення центру периферії. Однак ті ж її сторони були зауважені при аналізі дуелей французької аристократії, де помста без жодних правил як відплата за вчинки, потрактовані невластивими, уживалася паралельно з дуеллю чи одразу по ній; вона вважалася цілком прийнятною й не за-суджувалася соціумом²⁵. Тож сутність поєдинку продуктивно розглядати через антропологічне «мир у війні»²⁶, тобто через ширший аналіз насильства і його форм у певних спільнотах.

²³ Див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.75. Маркку Пелтонен теж говорить про суперечність між культурою честі та владою короля й церкви (див.: Peltonen M. The duel in early modern England... – P.78).

²⁴ Stuart C. Blood and violence in early modern France. – Oxford, 2006. – P.149–150.

²⁵ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.106.

²⁶ Gluchman M. Peace in the feud // Past and Present. – 1955. – Vol.8. – P.1–14.

Свого часу висловлювалася думка, що в Польщі суди Божі з'явилися щойно з виникненням німецьких поселень, однак згадки про них як про звичні практики засвідчують їх питоме походження²⁷. Утім, обрядову сторону, схоже, таки було запозичено від германських народів. Як і в усій тогочасній Європі, застосування у судовій практиці ордалій суттєво скоротилося на початок XIV ст., однак поєдинки протривали значно довше. Зокрема, про них згадується в найдавнішому зводі польського права, укладання якого припадає якраз на початок XIV ст.²⁸ Ранні епізоди, пов'язані з поєдинками, стосувалися переважно воєн із хрестоносцями, зокрема й перший відомий письмовий виклик на двобій 1410 р. За королювання Александра Ягеллончика на Радомському сеймі 1505 р., відповідно до булли папи Григорія XI, було заборонено ордалії та поєдинки за ініціативою й дозволом суддів, однак двобою могли відбуватися за згодою на них короля. Зволікання Сигізмунда I з передбаченим правом дозволом на поєдинок Михайлові Глинському, який у 1507 р. викликав на суд Божий свого давнього ворога – троцького воеводу Яна Юрійовича Заберезинського, спровокувало повстання Глинського²⁹. Натомість за королівською згодою відбулися поєдинки у 1511, 1517 і 1518 рр.; зберігся навіть письмовий дозвіл монарха на двобій між Миколаєм Турським і Миколаєм Смоліковським 1511 р. з його докладними умовами³⁰. Зокрема, як зброя мали використовуватися дерев'яні списи (у випадку кінного двобою), або ж мечі чи коротші від них корди³¹. Заборонялося використання короткої холодної зброї типу ножів, що була табуйована як підступна та кож і у судах Божих.

У редакції прав 1532 р. поєдинки цілком толерувалися. Так, за завдання ран і вбивство під час двобою не передбачалася відповідальність, зокрема виплата головцизни. А перший польський правничий словник 1540 р. ще тлумачив дуель як варіант Божого суду («Дуель або битва двох на доведення правди»)³². Про судові поєдинки згадував і Мартін Кромер, однак як про «варварський і чужий християнству» звичай, де з допомогою меча аж до вбивства супротивника намагаються відрізнити право від безправ'я, суть від фальші, що насправді не має нічого спільного з судом³³. У 1559 р. Сигізмунд Август видав до-

²⁷ Про поєдинки в Короні Польській і Великому князівстві Литовському див.: *Kutrzeba S. Pojedynki w Polsce // Przegląd Polski. – 1909. – Т.171. – S.403–430; Т.172. – S.34–50.*

²⁸ Ян Шимчак говорить про поєдинки на захист честі, відмінні від судових двобоїв, починаючи з описаного Яном Длугошем випадку оскарження королеви Ядвіги краківським каштеляном Гнівошем із Далевиць у зраді Ягайлові (1389 р.), коли на її захист став Ян із Тенчина, заявивши про свою готовність через поєдинок довести чистоту королеви. До нього долучилися й інші рицарі, однак судді не дозволили двобою, а оскаржувач публічно відмовився від своїх слів як фальшивих і був покараний гавканням з-під лавки. Такий жест свідчив, що він брехав, як пес. Указуючи на сумнівність цього переказу, автор усе ж приблизно від кінця XIV ст. розпочинає датування поєдинків на захист честі як сталого елементу рицарської культури, утім, практично не сепаруючи його від судових (див.: *Szymczak J. Pojedynki i harce... – S.29–30.*)

²⁹ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.81–83.*

³⁰ *Szymczak J. Cedula na sąd Boży z 1511 // Acta Universitatis Lodziensis: Folia Historica. – 1992. – №44. – S.111–125.*

³¹ Зазвичай списи були завдовжки до 3,8 м, натомість корди мали довжину приблизно 70 см.

³² *Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – Warszawa, 1801. – Т.II. – S.147.*

³³ *Kromer M. Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / Tłum. S.Kalikowski. – Olsztyn, 1977. – S.149.*

звіл на поєдинок на королівському дворі між Миколаєм Бжостовським з Гульчі та Станіславом Пшонкою, однак останній не з'явився у призначений час, тож король переніс справу до суду. Тобто, до середини XVI ст. і пізніше відомі поєдинки все ще мають виразні риси судового способу доведення шляхтичем своєї правди, хоч, цілком імовірно, що сторонам ішлося в підсумку таки про очищення від звинувачень, які плямували честь оскарженого. Схоже, що межа між двобоєм як варіантом Божого суду і ним же як механізмом захисту честі була досить розмитою, а дослідникові, знання якого про ці епізоди історії вкрай обмежені й суперечливі, окреслити її часто буває взагалі неможливо. Звичайно, судовий поєдинок у чистому вигляді для цього часу вже анахронізм, однак за своєю природою двобій міцно зрощений із судом – як альтернативний йому варіант отримання відшкодування скривдженим і покарання винного. Щоправда, на відміну від перемоги у суді, де зазвичай ішлося й про матеріальний зиск, у разі перемоги на поєдинку нагородою була суто моральна сатисфакція, на додачу до якої могли з'явитися цілком реальні клопоти щодо залагодження конфлікту з родичами вбитого. Підкладкою ж будь-якого двобою була ідея Божого правосуддя та втручання в людські справи задля відновлення порушеної рівноваги.

Утім, у нарративних джерелах цього часу вже знаходимо формулювання поєдинку як ритуалу, за допомогою якого шляхтич має боронити свою честь і добру славу. Так, Анджей Фрич-Моджевський присвятив цьому питанню спеціальний розділ свого трактату про облаштування Речі Посполитої (1551 р.), стверджуючи, що поширеною шляхетською настановою є ставлення до двобою як свідчення шляхетної і сміливої душі тих, хто, мстячись за кривду, стає на герць і в такий спосіб в обороні доброї слави демонструє мужність і своє велике серце³⁴. А Лукаш Гурницький, характеризуючи ідеального дворянина, зауважував, що той має бути вправним у бойовому ремеслі, а також завжди готовим стати в обороні честі, що не терпить зволікання. Це особливо стосується поєдинку, до якого за будь-якої причини квапитися не варто (адже того, хто легкий на руку, поштиві люди стережуться викликати), але якщо двобою уникнути не вдається, то шляхтич має виїхати в озброєнні на плац. Той же, хто відмовляється від сутички після виклику, чинить по-християнському, але навряд чи демонструє чесноту доброго рицаря (автор навіть шкодував, що поєдинки трапляються значно рідше, аніж за часів Сигізмунда Старого)³⁵. На відміну від загалом толерантної позиції Гурницького, висловлювання Моджевського щодо поєдинку однозначно негативні. Він допускав участь у ньому лише в тому разі, коли особу було викликано й змушено стати до бою, адже йдеться про природне право відповіді на силу силою. Однак навіть у таких ситуаціях варто чинити по-християнському й намагатися залагодити суперечку миром. Треба всіляко протиставляти твердженню, що добре той робить, хто мститься, позицію християнина, який ліками на свої кривди вважає звернення до права; шляхетні обивателі Речі Посполитої замість хапатися за зброю мають шукати

³⁴ Frycz *Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M.Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003. – S.209–213.

³⁵ *Górnicki Ł.* Dworzanin polski // *Idem.* Pisma / Wyd. R.Pollak. – Т.1. – Warszawa, 1961. – S.209–211 («Bo kto by chciał po daniu ręki szukać dopiero tych drog, żeby mu się bić nie przyszło, przawda, żeby uczynił chrześcijańskie, ale nie wiem, jako by praw był zawołaniu rycerskiemu»).

справедливості у суді. Шимон Старовольський через століття, що відділяло його від попередніх авторів, загалом солідаризувався з Моджевським, зауважуючи, що боронитися від гвалту – властива справа навіть для підданого, але війну починати й наїздити, чинити *одповідь, на руку викликати* жодному не годиться³⁶.

Складно сказати, наскільки поширеними були поєдинки від середини XVI ст. у Великому князівстві Литовському та Короні Польській. На доказ їх частого практикування наводять лист Миколая Радзивілла до короля від 12 січня 1559 р., де автор писав про те, що велика кількість убивств виправдовується поєдинками, а також радив протиставити цьому поширеному звичаю право³⁷. Мартін Кроммер теж згадував про популярність звичаю мститися за уражену честь на двобоях у випадку рівності кривдника за статусом і походженням. Однак дослідження дуелей практично не виходить за межі опису відомих в історіографії кількох яскравих епізодів або принагідних згадок про них. Найпомітнішим за резонансом у тогочасній Речі Посполитій, важливістю для розстановки політичних сил у державі, а також за історіографічним і літературним шлейфом став виклик на поєдинок Самійлом Зборовським воєначальника каштеляна Яна Тенчинського, що відбулося 22 лютого 1574 р. під час коронаційних урочистостей Генріха Валуа³⁸. Формальним приводом послужила образа, завдана Самійлові слугою Тенчинського, як припустив скривджений – не без участі його пана. Жертвою збройної сутички головних супротивників став перемишльський каштелян Ян Ваповський, за що Самійла Зборовського було скарано на вічну баніцію та конфіскацію майна, однак він зберіг честь. Боротьба за політичні впливи між коронним канцлером і великим гетьманом Яном Замойським та могутньою родиною Зборовських призвела до страти Самійла за ініціативою Замойського у 1584 р. як вигнанця, що порушив заборону в'їздити в межі Речі Посполитої і тим самим поставив себе поза законом. Прикінцевий епізод історії практично спровокував кризу влади в Речі Посполитій перед смертю Стефана Баторія, викликавши обурення шляхти «тиранською» поведінкою канцлера, в основі якої лежала приватна помста, його зрослими претензіями на владу і впливом у державі, а також позицією короля у цій справі, що сприймалася як спроба узурпації ним шляхетських прав і вольностей³⁹.

Із цікавинок в історії поєдинків – згадки про такі виклики: Стефаном Баторієм – Івана Грозного, аби «запобігти довшому взаємному проливанню християнської крові»; воєводою Василем Шуйським – гетьмана Яна Замойського під час облоги Пскова з метою підступом його захопити; тим же Замойським під час Лівонської війни – герцога Карла Судерманського, який відмовився ставати на двобій через нерівність йому супротивника, простого шляхтича (1602 р.).

³⁶ *Starowolski S. Prawy rycerz / Wyd. R.J.Turowskiego. – Kraków, 1858. – S.17.*

³⁷ *Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – S.148.*

³⁸ Найдетальніший його опис належить перу Станіслава Ожельського: [Orzelski S.] *Bezkrólewia ksiąg ósmioro, 1572–1575 / Tłum. W.Spasiewicz. – Petersburg, 1856. – T.1. – S.221–225.*

³⁹ Ім'я Самійла Зборовського як «офіри тиранії» на тривалий час стало гаслом у боротьбі шляхти проти узурпації її прав. Про вживання понять «тиран» і «тиранія» в політичній лексиці Речі Посполитої див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie. – T.1. – Warszawa, 2008. – S.287–389.* Ширше функціонування цих понять у контексті європейської політичної культури, включно з проблемою вибору короля під час перших безкоролів'їв, розглядає у своїй монографії Ігор Конколевський (див.: *Kąkolewski I. Melancholia władzy: Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. – Warszawa, 2007.*

Серед знаних в історіографії випадків, де йшло до поєдинку, близькою до наших теренів є історія образу князя Олександра Пронського вишгородським старостою Стажеховським, який у Львові в колі приятелів назвав Пронського «злої матки сином». Тож коли вороги 1580 р. зустрілися в таборі під час Московської війни, князь закликав своїх родичів і приятелів у свідки, питаючи кривдника, чи справді він *говорив* такі образливі слова. Той відповів, що під час кількох відвідин Львова завше *говорив*, однак усього не пам'ятає, відтак від своїх слів не відмовився. Пронський відправив до нього посланців із листом, суттю якого було те, що Стажеховський ніколи не зможе довести своїх слів, отже він бреше як пес і нецнота, утім, як і кожен, хто за ним повторить його неправдиві слова. Староста на те відповів, що сам Пронський бреше на нього як пес, і посланці брешуть, називаючи його *нецнотою*. Ті образилися та своєю чергою заявили, що він і є *нецнота*, обзиваючи тих, із ким не має жодних суперечок, адже вони прийшли як приятелі Пронського, оскільки «кожен приятеля має, який йому служить». Поєдинку уникнути не вдалося б, якби в таборі на той час не було Стефана Баторія, суворого щодо подібних випадків, тож здоровий глузд узяв гору над ображеною честю⁴⁰.

Утім, присутність короля далеко не завжди зупиняла суперників, принаймні від обміну погрозами. Так, у 1611 р. Адам Стадницький, ображений словами Юрія Мнішека, у присутності Сигізмунда III крикнув своєму кривдникові: «Якби ти мені сказав те деінде, утяв би тобі губу». У відповідь той заявив: «Брешеш, я тобі губу втну»⁴¹.

Подібними епізодами пересипані сторінки щоденників, котрі до сьогодні залишаються практично поза увагою дослідників. Прикладом може бути «Pamiętnik» Яна-Владислава Почобута-Одлянницького (1640–1684 рр.), пересічного литовського вояка середини XVII ст., що з юних років вправлявся у жовнірському ремеслі⁴². Вояцьке середовище було вкрай благодатним ґрунтом для «ігор честі», і не лише тому, що там вона цінувалася особливо високо, а й тому, що поєдинки в умовах постійної небезпеки стали повсякденною розвагою. Тож серед записів – епізод входження новачка у жовнірську корпорацію, тобто двобій як *проба*⁴³, а також описи поєдинків, котрі траплялися за різних обставин, та короткі авторські ремарки щодо них⁴⁴. Скажімо, Почобут-Одлянницький кілька разів зауважував про необхідність відпущення гніву на свого суперника після двобою навіть у випадку програшу. Так, характеризуючи Криштофа Шумського, якого мало не забив у поєдинку, занотував: «А він завжди був тяжким на мене, а Бог таких не любить, стоячи при справедливості»⁴⁵. Сам же, зазнавши поранення в поєдинку, зауважував, що мав багато разів можливість помститися «правем і левем», однак утримався заради Всевишнього, який набагато більше терпів. Тож, за словами автора, він цей біль приніс у пожертву Богові за свої гріхи, адже інші особи теж зазнали від нього немало кривд⁴⁶.

⁴⁰ Szyndler B. Pojedynki. – Warszawa, 1987. – S.40–41.

⁴¹ Ibid. – S.40.

⁴² Pamiętnik (1640–1684). Jan Władysław Poczobut Odlanicki / Oprac. A.Rachuba. – Warszawa, 1987.

⁴³ Ibid. – S.120.

⁴⁴ Ibid. – S.124, 139, 168, 171–172, 182–184, 224.

⁴⁵ Ibid. – S.168.

⁴⁶ Ibid. – S.173.

Готовність ставати до поединку і принагідно відбирати життя без гніву, як на полі бою, з необхідності й обов'язку, до якого закликала честь, була властива воякам. За допомогою поединків жовнір великою мірою здобував авторитет у своєму середовищі, демонстрував власну майстерність та підтримував честь. Показовий фрагмент щоденника, де Почобут-Одлянницький оповідає про обставини своєї дуелі з невідомою особою: приїхало до нього п'яне товариство, жартами, слово за слово, провокувало його до суперечки, тож він мусив схрестити зброю з одним із них, якого навіть імені не знав⁴⁷. Заслугове на увагу також оповідь Почобута-Одлянницького про виклик його на поєдинок підскарбієм Великого князівства Литовського Казимиром Яном Сапегою. Зважаючи на невідповідність своєї позиції становищу магната, автор щоденника просив переказати тому власне прохання скасувати виклик, адже перемога Сапеги не додасть йому слави, натомість про «вікторію» і щастя Почобута-Одлянницького, хоч і не дай Боже, знатиме ціла монархія⁴⁸.

Поширеність поединків серед війська змушувала вдаватися до його дисциплінування через заборони. Так, у гетьманських артикулах, затверджених на сеймі 1609 р., виклик мав каратися смертю; у випадку кривди жовніру належало звертатися до ротмістра, а у тяжких випадках – до самого гетьмана. Утім, низка жовнірських щоденників серйозно підважує дівість подібних заборон.

Водночас із регламентацією *одповіді*, про що вже йшлося вище, на сеймі 1588 р. було ухвалено й конституцію «De duellis», в якій заборонялися приватні поєдинки як невідповідні християнському праву під карою піврічного ув'язнення та штрафу 60 гривень⁴⁹. Однак за королем залишалося право дозволити поєдинок. Водночас заборонний щодо двобоїв артикул було введено й до III Литовського статуту (1588 р.), який детально регламентував відповідальність залежно від наслідків поединку (розд.11, арт.14 «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку»). У преамбулі наголошувалося на поширеності недоброго звичаю вирішувати будь-які кривди через виклики на поєдинок, а також зауважувалося, що шляхтича зобов'язують ставати на бій, ображаючи словами, котрі шкодять його честі й добрій славі. Попри те, що дуелянти обіцяють за будь-яких наслідків двобою не мститися, а також зобов'язують до того своїх родичів, кровопролиття не приносить спокою державі. Тож за цим артикулом легальними вважалися лише поєдинки, на які дав дозвіл король, а у війську – гетьман. Далі наголошувалося на провині обох дуелянтів, а відповідальність встановлювалася залежно від завданої на поєдинку шкоди. У випадку поранення котрогось із учасників той, що залишився живий, не сплачував жодного відшкодування, натомість мав півроку сидіти у вежі. При смертельному результаті вцілілий карався стратою без виплати родичам убитого на поєдинку головицизни. Таке покарання вказувало на публічний характер переступу, що сприймався як порушення суспільного спокою, а не приватна кривда потерпілого. Натомість, як указувалося в артикулі, честі та добрій славі шляхтича, який зберігав спокій і звертався до суду замість стати на поєдинок, не мали шкодити образливі слова з боку кривдника. Тим самим держава перебирала на себе від регіональних

⁴⁷ Ibid. – S.172.

⁴⁸ Ibid. – S.232.

⁴⁹ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2008. – Т.ІІ. – Vol.2 (1587–1609). – S.67.

спільнот функції регулятора честі її членів, установлювала ієрархію цінностей і диктувала певну модель поведінки.

Судити особу, що викликала на поєдинок, мали як *одповідника*, а також згідно з нормою про словесну образу честі (розд.3, арт.27). Звернімо увагу на той факт, що у самому статutowому положенні виклик на поєдинок ототожнювався з *одповіддю*, тобто оголошенням про помсту. Артикул, що стосувався образи, регулював конфліктні ситуації в такий спосіб: якби шляхтич звинуватив іншого шляхтича у нешляхетстві, або вжив слів, *доткливых* його поштивості й добрій славі, однак у суді від них відмовився, то в такому разі ці слова слід уважати такими, що не шкодять скривдженому; якби вдруге образив, а скривджений у суді це довів, має сидіти у вежі 6 тижнів; у випадку спротиву передбачено було виплату позивачеві суми в 50 кп грошів, однак ув'язнення не скасовувалося, а лише відтерміновувалося на чотири тижні; штраф мав платитися за кожную відмову сісти у вежу. Як зауважувалося в підсумку – провина могла бути відпущена винуватцеві лише після дотримання всіх статutowих вимог. Щоправда, артикул стосувався тільки випадків, коли образливі слова висловлювалися у присутності скривдженого, заочні ж образи до уваги не бралися й мали залишатися на сумлінні винуватця, адже «доброму человеку не годиться лихо говорити о почтивом».

У тексті артикулу, що стосувався поєдинків, пояснювалося також, в яких випадках конфліктуючі сторони могли отримати дозвіл на двобій від короля («Толко за великими и знаменитыми прычинами походити маеть, и на особливом уваженью и узнанью нашом господарском с паны радами нашыми»). Цілком очевидно, що згадані на початку статті шляхетні особи, які в обороні честі переймалися зменшенням поголів'я свиней чи гусей через напади недоброзичливців, про таке не могли й мріяти. Тож повернімося від вишуканих двобоїв як елементів куртуазної культури, правила яких до найменших жестів описувалися в популярних дуельних посібниках, до повсякдення волинської шляхти, котра жила своїми маленькими радостями і бідами.

Зупинюся на кількох прикладах викликів на поєдинок. Так, 27 березня 1587 р. возний Яцко Поповка-Гуляльницький скаржився на серницького урядника князя Романа Сангушка Зенка Івановича про те, що той його, «чоловека спокійного, неотповедне, зрадецьке, с тылу, кгвалтовне, округне зранил у голову». Возний, оглянувши скаржника, визнав, що бачив на потилиці Поповки-Гуляльницького рану, а також додав клішоване «не ведомо, если жив будеть». Зауважмо, що цей тяжкопоранений особисто з'явився до луцького ґроду, хоч зазвичай у випадках критичного стану потерпілого (чи за потреби імітувати такий) возного запрошували до господи, де той перебував⁵⁰.

Трохи пізніше, 2 квітня, уже серницький урядник розповідав у ґроді, що, приїхавши до Луцька у справах свого пана, князя Романа Сангушка, та виконавши всі його доручення (на важливості цієї місії скаржник наголосив

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.173–173 зв.

двічі), чекав на перевозі через Стир на човен. Туди ж підійшов і Яцко Поповка-Гуляльницький, який, «не маючи до мене никоторое причыни, упадши на мя, злоречил мя словы невчтивыми и *вызывал мя на руку*, чого мне, як чоловіку спокійному, николи не годилося чинити»⁵¹. До того додавалося визнання возного, датоване 31 березня, де він заявляв, що бачив у Зенка Івановича «рану тятюю на губе верхной под носом»⁵².

В іншій історії Федір Солтан скаржився на Семена Івановича Шишку, який, «пришедши под двор мой з слугами своими, словы неучтивыми на мене ся торгаль и *на руку мене вызывал*, грозечи мне вшелякою шкодою мстити»⁵³. А Станіслав Кандиба, уносячи протестацію на Миколая Муриновича, в одному ряду з іншими актами насильства – *одповідями і похвалками*, відбиранням ґрунтів та іншими матеріальними шкодами – називав і виклик на поєдинок:

«Звазьнившися на него кромъ всякое причыны, сам через себе и через врядника своего воротневъского, ниякогось Валенътого Вировъского, отповеди и похвалки чинить, на здоровье его самого, слугъ, бояр и подданных его настоит, *на поединокъ покутне вызывають*»⁵⁴.

Отже, у багатьох випадках виклик на поєдинок був нічим іншим, як звичним елементом шляхетського конфлікту, таким самим, як образливі слова, хіба що маркував нападника як представника рицарського стану. Причому він не вимагав від супротивника участі у двобої та не знеславлював його через відмову битися, а розумівся як варіант погрози. Саме на таке сприйняття його шляхетським загалом указує скарга Юрія Овлочимського на Миколая Трацевського, який листовно того ображав і викликав на поєдинок, однак зауважував, що у випадку відмови від двобою Овлочимський має розглядати цедулу як *одповідь* і стерегтися:

«Не маючи до мене жадъное слущъное причыны, пробачивъши пристойности своее и срокгости права посполитого, [...] через пахолка своего отдалъ ми цедулу властного писанья руки своее досытъ обелживую и ущипливую, *вызываючи мене на поединокъ*, абымъ з нимъ учинилъ. А где бым чинити не хотель, тогда ми на здоровье мое отповедь чинил, абымъ се его стерег такъ на местцу безпечномъ, яко не на безпечномъ»⁵⁵.

А на пропозицію поєдинку від Василя Гулевича Михайло Загоровський надіслав тому через возного *список*, «лаючи и словы неучтивыми и досытъ ущипливыми доброй славе его милости отповедаючи на здорове и на маетност его милости, абы ся их стерег». Сама *цедула* хоч і була подана до канцелярії возним, проте не вписувалася через вміщені в ній *слова соромотные*⁵⁶.

⁵¹ Там само. – Арк.220–220 зв.

⁵² Там само – Арк.177 зв.

⁵³ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.27. Натомість Іван Матвійович Білостоцький оповідав, що пан Угриновський, «приехавши на греблю нашу городискую, *отповеди и пофалки, и вызываня на мене чинилъ*» (Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.245–245 зв.).

⁵⁴ Там само. – Ф.25. – Спр.49. – Арк.567 зв. – 568.

⁵⁵ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.151 зв. – 152.

⁵⁶ Там само. – Спр.9. – Арк.146–147 зв.

Як і *одповідь*, що могла зринати на будь-яких місцях і в будь-який час, так і виклик на поєдинок – аналог погроз – чинився поміж різного роду конфліктів у найрізноманітніших місцях. Простором для виклику могли бути межі між маєтками («приехавши на греблю нашу городискую, отповеди и пофалки, и вызываня на мене чинил»⁵⁷), двори супротивників («седечи на коне на него з луку стрелял, погрозки чинил, *на поединки вызывал* и оного покилкакрот мало не пострелил»⁵⁸), судові світлиці. Так, Павло Гидзинський скаржився на Олександра Козинського, якого він позвав до суду, а той, замість відповідати на оскарження, знехтував вимогою дотримання спокою під час судових засідань, образив позивачевого адвоката Бялобризького, звинувативши його у фальшуванні, а також «на поєдинок, которое право посполитое и хрестиянское боронют, вызывал». Той же, «не сквапяючися и овшемъ терптиве оныи прозбы и вызыване знюсши, будучи так досыт од него ганебне зелжоный», засвідчив возним виклик на поєдинок перед судьями і шляхтою, що зібралася у суді⁵⁹.

Винятком для подібних жестів не був і час жалоби. Так, слуга Марка Хрінницького скаржився на Григорія Стакорського, який після поховання родича, сидячи на обіді

«без даня жадное причины, взявши якийсь гнев себе, [...] словы ледаякими и непристойными, гонорови его шляхецкомъ шкодочими, желживши и зсоромотивши, такъ, яко се имъ самымъ подобало, [...] на том недосыт маючи, добывъши брони, покидаючисе до жалуючого, на поединок его вызывалъ, одповедаючи и похвалки на здорově его чинячи, вшелякимъ способомъ».

До Стакорського приєдналися брати Федір та Михайло Сосновські, один з яких був рожищським священиком:

*«Зненацька за лобъ и за губу порвавши, маючи его себе по воли, били, товкли и помордовали, где по голове, по твари, по шии, заледве люде розные там же, на том погребѣ будучие, од нихъ одъратовали»*⁶⁰.

Відповідно, що така *одповідь*, складовою якої був виклик на поєдинок, могла спрямовуватися і на осіб, чий духовний стан виключав можливість участі у двобоях. Так, ксьондз Лукаш Хрусьцевський, плебан у П'ятках, скаржився на кальвініста Людвика Прецславського, який його в Дубні

*«на поединок вызывалъ, одказуючи ему забитем, зачым и до тых час по такихъ резолюцияхъ ихъ милости панов Преславських и панов Коховских небезъпечен ест здорovia своего»*⁶¹.

Викликові на поєдинок зазвичай передували *соромотні* слова, які ганьбили шляхтича, його шляхетський стан, і, як засвідчувала відповідна

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.245–245 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.168–168 зв.

⁵⁹ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.256 зв. – 257.

⁶⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.808 зв. – 809.

⁶¹ Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.504–504 зв.

стаття III Литовського статуту, мали зобов'язати ображеного до відповіді («словы неучтивыми насоромотили, вызываючи его на руку»⁶²; «злоречил мя словы невчтивыми и вызывал мя на руку»⁶³; «мене наперед почаль словы неучтивыми соромотити, а потом, [...] еще на единокъ вызываль»⁶⁴). Однак ставлення до виклику як аналогу погрози не зобов'язувало шляхтича негайно братися до зброї, ба більше, як і у випадку з *одповіддю*, нормативним уважалося зберігати спокій. На цьому моменті наголошував Валеріан Загурський у своїй скарзі на Болеслава Свижинського, який «словы карчемънеми, ушъчипливыми и гонорови шляхецькому шкодячими, наехавъшы, лъжилъ и десъпектоваль, вызываючи на поединокъ». А потому «за лобъ протесътуючого хвیتالъ и с колясы порываль». Скаржник же те все «скромъне зъносилъ и словы лагодливими упрашаль, абы оного, яко спокойного», залишив у мирі. Однак Загурський, не зважаючи на прохання Свижинського, ще запальніше його «одъ матъки лъжилъ и десъпектоваль, и не тылъко самого протесътанта, але и менованые особы тымъ же конътемъптом каръмилъ»⁶⁵.

Однак серед таких записів присутні й інші, щоправда нечисленні, де йдеться саме про виклик супротивника на поединок. Покажу це на прикладі найінформативніших з них – *цедул (картелів)*, що демонструють прийнятні способи двобою, як вони бачилися волинському шляхтичеві, форми виклику та реакцію на нього.

Однею з найраніших відомих є цедула, датована 1576 р., якою Василь Павлович викликав на поединок Андрія Коровая. Той же через свого брата Остафія скаржився у гродській канцелярії про багаторазові похвалки від Павловича, на підтвердження подаючи цедулу для запису в актові книги. Текст її передовсім містив заувагу про причини виклику, якими були кривди Павловичевих підданих і погрози від Коровая. Далі Василь обіцяв не вважати свого супротивника за рівного собі, народженого від «почтывого отца и цнотливое матки», якщо він не стане з ним до бою. За пропонуваними умовами контрагенти мали зустрітися наступного дня в понеділок перед обідом без сторонніх осіб на межі між маєтками. У випадку згоди Коровай мав прислати у відповідь власноруч підписану цедулу. Закінчувався текст звичним для листів *одповідних*: «Стережися мене на кождомъ мистцу, бо ми тых деспектов моихъ подданныхъ сердечно жалъ». У відповідь Андрій Коровай заявив, що є поштивим шляхтичем, який дбає про спокій посполитий і не хоче, щоб через його дії він був порушений, тож «тое *отповеди* его не приймовал», на цедулу не відповів і проблему з Павловичем вирішуватиме правовим шляхом. Тобто, рицарському варіанту чину, за яким відмова від поединку граничила з ославленням і втратою честі, він протиставив модель поведінки поштивого шляхтича – законослухняного обивателя, що передовсім переймається миром у спільноті⁶⁶.

⁶² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.96 зв. – 97.

⁶³ Там само. – Спр.37. – Арк.220–220 зв.

⁶⁴ Там само. – Спр.46. – Арк.191.

⁶⁵ Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.629 зв. – 630 зв.

⁶⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.58–58 зв.

Кількома роками пізніше (1579 р.) Михайло Гулевич, поранивши свого супротивника Яна Ворону-Боротинського, «на горло ему *отповедал*» і прислав цедулу, в якій на початку зауважував факти неприязні, продемонстровані Вороною – запрошення на гостину, а потому провокування до бійки, що завершилося пораненням Михайла та його брата. Тож Гулевич, дбаючи про свою честь – «уважаю, абы-х деспекту на себе николи не однес» – чинив *одповідь* з усіма обов'язковими елементами:

«[...] ся меню рыцерьскимъ чоловекомъ, тобе то оповедаю, абыс мене якъ одного неприятеля се стерегъ в дорози, в дому, в лазни и на вшеляких местцахъ, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашего, будетъ».

Далі за свою образу Михайло обіцяв мститися впродовж тривалого часу зі сподіванням, що ворог, із Божою поміччю, поплатиться за кривду головою. Насамкінець зауважувалося: «Естлис цнотливый а добрый, а менисся шляхтичемъ, абыс зо мною завтра рано самъ а самъ чинил». У випадку готовності стати до бою Ворона мав повідомити супротивника, який таким чином сподівався отримати сатисфакцію за образи й кривди:

«С тобою готов есми о кривду и о деспектъ свои учинити и за помочью Бога вшехмоггонцога на твоємъ горле из шаблею посежу и кривды, и деспекту, и ранъ невинных моих помъщу».

Тож запропонований поєдинок міг стати елементом з'ясування взаємин, однак пропозиція не конче мала бути зреалізованою. Подання цедули до уряду батьком Яна, а також скарги на поранення сина й завдані йому образи якраз і засвідчували відмову від неї⁶⁷.

Ще виразніше позицію статечного законослужняного волинського шляхтича задекларовано у справі про виклик на поєдинок Яном Гесинським Івана Букоємського (1584 р.) у відповідь на своє поранення й убивство слуги:

«не хочечи правомъ с тобою роспирати, бо, дей, не вмею права, але о тую кривду свою *на руку тебе повабляеть*, абы еси з ним тут в Луцку о тую кривду его рукою одною чинил, естли се чуешъ быти цнотливымъ».

Тож Букоємський, отримавши цедулу, послав групу приятелів у супроводі возного до свого недоброзичливця, які й задекларували позицію його як особи, що передовсім поважає право:

«Есть певный способъ чиненя о вшелякую кривду, то ест право посполитое, и ваша милост маеш ли якую кривду от преречоного пана Ивана Букоемского, теды могли быс з ним, яко зъ добре оселым, правомъ чинити, але иж мимо право посполитое выбавляешъ его на руку и прагнеш креви его».

Утім, Букоємський не відмовлявся стати на поєдинок, однак не у Луцку, а на сеймі, де «цнотливые чинити звыкли», за дозволом короля, який єдиний

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.413–413 зв.

у своїй владі тримає право дозволу на це. Для нього важило, щоби двобій був «с пожиткомъ и доброю славою его». Наостанок приятелі запитували, чи має Букоємський сприймати цю цедулу як *одповідь* і стерегтися, на що Гесинський відповів ухильно:

«Я, дей, пану Ивану Єловичу Букоємскому *не отповедаю*, вшак же, еесли се не чуе быт винным, нехай се мене не стережет, а еесли се чуе мене быт винным, нехай се мене стрежет»⁶⁸.

Зразком реакції шляхти на поєдинки може також слугувати скарга Михайла Яновича Загоровського та Януша Угриновського на Злобу-Чернчицького⁶⁹ та Миколая Гулевича, які, «наполнившись злого умыслу своего, хотечи насъ о небезпечность здоровья и о горло приправить», прислали до них дві цедули (ідентичні за змістом) через возного зі свідками (1582 р.)⁷⁰. Цими текстами відправники ображали їхню добру славу й честь, *повабляючи їх на руку* і, як свідчили скаржники, «даючи намъ на волю, где и на которомъ местцу зъ нами о голову чинити». Приводом до оголошення ворожості стали приятельські стосунки адресатів із Монтовтом, який, своєю чергою, ворогував з Дем'яном Гулевичем, братом Миколая і приятелем Злоби: «Ведаю, жесь есть споможителемъ всихъ справъ того злого чоловіка Монътолъта, для чого ся сталъ явнымъ неприятелемъ всимъ намъ». Тож Загоровському й Угриновському пропонувалося, якщо їх «цнотливая матка уродила», стати на двобій «ровными копьями, хочешъ ли и безъ зброи», або ж самому визначити «обычай битвъ». У даному разі вирішення конфлікту планувалося через колективну дуель, яка, судячи з актових записів, була досить рідкісною⁷¹. Адресати просили надати їм возного для передачі відповіді, в якій, також унесеній до книг, говорилося, що факт народження їх від «доброе цнотливое матки» відомий «у земли Волынской всимъ людемъ зацнымъ домовъ старожитныхъ, якомъ ся я въ дому шляхетскомъ, отъ учтивыхъ родичовъ своихъ сплодилъ», тож «продковъ своихъ цнотливыхъ наследующи» вони є приятелями всім «добрымъ, цнотливымъ, на свети учтиве и побожне мешкающимъ», а не тільки Монтовту. Що ж стосується поєдинку, то в такій «речи новой», оскільки Михайло Загоровський має їхати на сейм до Варшави у службі Речі Посполитої, саме там за тиждень від його початку він і готовий вирішити справу: «Копию о

⁶⁸ Там само. – Спр.31. – Арк.409 зв. – 411 зв.

⁶⁹ Цілом імовірно, що йшлося про Федора Злобу-Чернчицького, дружиною якого була Марина Романівна Гулевичівна, сестра Дем'яна Гулевича, у другому шлюбі – Янова Рогалина (6 жовтня 1598 р. Рогалія засвідчив отримання посагу за дружиною від Дем'яна Гулевича) (див.: ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.219 зв. – 220 зв.).

⁷⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107–110.

⁷¹ У Франції колективна дуель теж у цей час була рідкістю, щоправда її популярність зростає на початку XVII ст., а взірцем послужили воєнні баталії. Утім, маємо ще одну згадку про пропозицію колективної дуелі, щоправда ситуативну. Дія відбувалася під час наїзду на затурецький ґрунт Василя Гулевича приятелів і слуг княгині Ганни Деспотівни Збарзької, яка особисто керувала акцією, розклавши шагро перед церквою у своєму маєтку Холопечі. Коли наданий Гулевичеві возний разом із приятелями скаржника приїхав на місце подій із вимогою припинити грабж, йому відповіли: «То не вчас, коли есмо вже вьехали и почали». Потому приятель княгині Михайло Загоровський, «споминаючи словы ущипливыми доброе славы» Василя Гулевича, сказав, що той прислав до нього список, «вызываючи мене на руку, абых з ним отехал на сторону от людей битися, але, дей, я там не поеду, нехай ся тут з нами бьет». На те Федір Зик-Князьський, який супроводжував возного, заявив: «Вы ся, дей, тут зобрали и ест вас много, але еесли бы есте хотели о тую правду з ним чинити сам а сам або в ровном почти, он бы з вами за жалем своим чинил» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.146–147 зв.).

голову не покутне, але передь маєсътатомъ обьличьности короля его милости, где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ». При цьому наголошувалося на традиції такого варіанту двобою у середовищі поштивих шляхтичів: «Яко то люди шляхетского народу обычаемъ рыцкерскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли». Потому возний, який ходив із цедулами до Миколая Гулевича й пана Злоби-Чернчицького, визнав, що ті через нього засвідчили відсутність ворожості, відповідно й *одповіді* у стосунку до контрагентів, які є приятелями Монтовта, як і вони – Дем'яна Гулевича. А проте на поединок стати готові – як у Луцьку, так і у Варшаві на сеймі «за кривду приятеля нашого»⁷².

Тож, як бачимо, попри те, що згадані справи відбувалися ще до прийняття конституції про дуелі 1588 р., а також сприймалися як *нова справа*, волинська шляхта була обізнана з необхідністю королівського дозволу на поединки. На початку 1590-х рр. в актових книгах з'являються не лише скарги про виклик на поединок, а й інформація про судові процеси з цього приводу – як записи визнань возних про вручення позовів до суду, так і вписи декретів. Так, скажімо, маємо свідчення возного про вручення позову на Трибунал луцькому ґродському судді Матею Стемпковському від Каспера Чеховського «о порванье на него словы ущипливыми в господа князя Яхима Корецкого и о вызыванье на руку под часом сужения рочков кґродских луцких, и о вины, в праве посполитомъ описаные»⁷³. В іншому випадку возний визнав вручення земського позову князеві Янушові Воронецькому у скарзі Василя Білостоцького «о повабенье на поединокъ»⁷⁴.

Фіксується й справа, що розглядалася Луцьким земським судом, за скаргою Яна Медведського на Кіндрата Смиковського з приводу виклику на поединок. Позивач свідчив, що його кривдник разом з озброєними пахолками підійшов під двір, різні шкоди чинив, про які він позиватиме окремо, а також викликав його на поединок. Цим учинком Смиковський порушив конституцію 1588 р., прийняту «с порадою и позволенемъ всих станов коронных [...], абы один другого на поединок не вызывал и спокойне один противко другому заховал». Медведський же, зважаючи на право, на поединок не вийшов, дбаючи про свою «пристойність». Обидві сторони просили про призначення присяги: позивач – на доведення своєї кривди, яка додатково була підтверджена свідченням трьох сусідів, а відповідач – для очищення від звинувачень. Суд надав можливість Кіндратові Смиковському виправдатися, присягнувши на наступному засіданні в тому, що він Яна Медведського «на поединокъ не вызываль и ему не отповедал и таковыя кривды, яко то ест в том позве описано, ему не делаль»⁷⁵.

В інших скаргах про виклик на поединок теж містилися посилання на сеймову конституцію як таку, що заборонила практикування двобоїв в обороні честі:

⁷² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107 зв.

⁷³ Там само. – Спр.45. – Арк.1023–1023 зв.

⁷⁴ Там само. – Спр.48. – Арк.375 зв.

⁷⁵ Там само. – Ф.26. – Спр.8. – Арк.492–493. Віднайти присягу Кіндрата Смиковського мені не вдалося.

«А потом зараз Попувка з сыном и тотъ Прокопъ, запомневши срокгости правное и констытуцие сеймовое, почали мя на поединок на руку вызывать»⁷⁶; «нерозважне и над право, в констытуцые описаное, важився»⁷⁷.

Маємо також в одній зі справ, що розглядалася Володимирським ґродським судом, зафіксовану адвокатську дискусію з приводу того, який же суд – земський чи ґродський, мав розглядати справи про поєдинки. Оскаржений доводив, що, відповідно до конституції, «о вызыване на поединок форумъ в земстве, а не кгроде», тож його позвали до неналежного суду. На що позивач указав на волинське право, за яким усі справи про *одповіді* належать ґродові, тим більше, що на поединок винуватець позивав його під час наїзду. Однак суд визнав слухність оскарженого й переніс справу на розгляд земського суду: «Конституция року тисеча пятсот осмьдесят осмого о такие sprawy в земстве чынити кажетъ»⁷⁸.

Усе це засвідчує обізнаність волинської шляхти зі змінами у праві та відповідне до них швидке переформатування повсякденних практик. Звернімо увагу на скаргу Богуша Липленського проти Альбрехта Речицького та його помічника Прецлава Ястрембського про виклики на поединок, які ті вчинили 1592 р.:

«не дбаючи ничего о срокгость права посплитого, ку завстягненю таковых своволенствъ на сейме валномъ краковскомъ коронации его королевское милости теперешнего пана нашего милостивого уфаленого и постановеного, и констытуцыею соймовою во всех панствах его кролевское милости объясненого».

Тож Липленський, наголошуючи на правовій причині своєї відмови від поединку, зауважував, що він засвідчив факт виклику перед багатьма свідками. Такі дії були звичними вступними актами до судового процесу для низки правопорушень. Далі повідомлялося, що затримка з поданням скарги до суду сталася через втручання приятелів, які намагалися замирити сторони: «Никоторые люди учтивые, приятели *так его, яко и мои*, с тым задерживали, абым се до вряду не скваплял, *хотечи нас поеднати*». Однак Речицький не виявив ініціативи до примирення, тож Липленський, уписуючи до актових книг свою скаргу, висловлював намір удатися до суду⁷⁹.

Наостанок розглянемо судову риторику під час процесу, розпочатого Федором Шимковичем-Шкленським із приводу виклику його Яном Циминським на поединок (1595 р.). Підставою конфлікту стали багаторічні майнові суперечки між обома сусідами. Тож кривдник, «не пометаючи на право посполитое, которое от своволенствъ каждого своволного постегает и поединков чинити забороняет», через возного і двох свідків при ньому вчинив виклик на поединок. У відповідь Шкленський заявив, що готовий був би до двобою зі своїм недоброзичливцем,

⁷⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.232 зв.

⁷⁷ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.550 зв.

⁷⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.451 зв. – 456.

⁷⁹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.574–574 зв.

якби йому дозволяло здоров'я⁸⁰ та право посполите, «на которое ся я пишно огледаю и огледати мушу». Що ж стосується Циминського, то якщо він хоче порушувати право, тоді хай чинить у такий спосіб з якимось *поганином*, а йому дасть спокій; якщо ж має до нього претензії, нехай позивається у суді. Однак возний, якого послав до Федора Шкленського Ян Циминський, присягнув, що прихотів в іншій справі, а не викликати того на поединок. Суд у відповідь учинив оскарженого вільним від звинувачень, однак позивач, твердячи, що цей возний був слугою кривдника, апелював до Трибуналу⁸¹. Іншого разу син Федора Шимковича-Шкленського Томаш скаржився на Яна Циминського про виклик на поединок, який був охарактеризований *звычайем нехристиянским* (1596 р.). Окрім неправового характеру, як традиційного пояснення відмови від двобою, зауважувалося, що він, як молода особа, перебуває у владі старших⁸², а також має вищу життєву мету – «речи учтивые»⁸³.

Тож, як бачимо, звичною мотивацією відмов від двобою було посилення на його неправовий характер, а після 1588 р. – ще й ініціювання справ про виклики на поединок у суді. Така практика апелювала до нормативної моделі поведінки шляхтича як особи спокійної, статечної, що передовсім поважає право та сприяє збереженню миру у спільноті. Демонстрації суспільно значущих цінностей не конче свідчили про їх практикування на щодень. Як відомо, до офіційних правил найчастіше звертаються не з переконання, а тоді, коли вони вигідні. Цілком імовірно, що відмовою ставати на поединок можна було не лише втратити на своїй добрій славі, а й образити суперника – в обмінах честі передбачалася рівність контрагентів, тож небажання брати участь у двобої могло сприйматися як підваження статусу супротивника. Звернімо увагу на ситуацію з відмовою володимирського войського Василя Гулевича від поединку, на який його викликав троцький каштелян Криштоф Радзивілл. Заманіфестована позиція Гулевича, особи з доброго панського роду, на позір демонструвала його смирення, адже він наголошував на своїй соціально нижчій позиції щодо супротивника – як слуги, готового покійно знести покарання, якщо за ним є якась провина:

⁸⁰ У дуельних трактатах питанню здоров'я особи, яку викликали на поединок, приділялася значна увага, адже за умовами його провадження сторони мали бути рівними у силі (див: *Новоселов В.Р.* Последний довод чести... – С.121–122).

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.550–554. Однозначно говорити про неправдиве свідчення возного не можна, оскільки серед записів трапляються скарги на сфальсифіковані звинувачення в *одповідях*, що були актами складних комбінацій суперників. Див., напр., скаргу Політана Чеконського на Миколая Муриновича про те, що той неправдиво засвідчив на уряді факт «одповедей» і «пофалок» від Чеконського, узяв заручний лист і далі поширював чутки про образи від нього, натомість сам готувався заподіяти шкоду здоров'ю й життю Політана та його підданим і слугам (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.337–338). Маємо також скаргу Федора Шкленського на Яна Циминського про те, що кривдник, чинячи йому найрізноманітніші шкоди, уніс до гродських книг неправдиве звинувачення про напад на дім, виклик на поединок і вбивство слуги, а також засвідчив це все через свого слугу – возного Щасного Клепацького (Там само. – Арк.684–685).

⁸² Питання віку особи, яку викликали на дуель (не мала бути ані занадто молодою, ані старою, утім точно визначених меж не існувало), як і її фізичного стану фігурувало в дуельних кодексах, а також знайшло відображення у практиці поединків (див.: *Новоселов В.Р.* Последний довод чести... – С.120–121). Натомість на практиці саме виклик на поединок був у війську пробою для новачка – згадаймо хоча б цитований вище щоденник Яна-Владислава Почубута-Одлянницького.

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.916 зв. – 917 зв.

«[Поведил], иж бы то была реч непристойная, кгда жемь я ест слугою вашей милости, вшак же еслимъ што винен, теды водлуг властного розсудку готовъ есми ся вашей милости усправедливити и еслим што винен – терпеть».

Виклик вищою за статусом особою нижчої завжди ставив обидві сторони у вкрай складне становище, адже прийняти його означало скористатися нерозважливністю супротивника, що не робило честі нижчому за становищем⁸⁴; відхилення/затримка з відповіддю натомість перекладала відповідальність за невластиві вчинки на вищого, підважуючи його честь. Відтак визнати слушність відмови Гулевича означало прийняти той факт, що Радзивілл викликав на поєдинок особу, нижчу за честю, відтак – урівняв із нею свій статус. А це вже була образа, і завдав її «смирений» Гулевич своєю «покрою». У такий спосіб розцінили його відмову учасники події, а, врешті, в «іграх честі» саме сприйняття іншими того чи того вчинку/жесту творило його сенс. Тож саме тому зовні подібні практики, де важили недосяжні для дослідника деталі й нюанси, інколи викликали протилежні реакції їх свідків/учасників. Як потому засвідчував у суді син Василя, Радзивілл, не «маючи взгляду на покору» його батька, змовився з приятелями і слугами, аби «зелживост якую [Гулевичу] учинити албо его о горло приправити». Закінчилася ця справа пораненням військового⁸⁵. Пригадаймо, що викликаний на поєдинок Сапегою Почобут-Одлянницький зміг залагодити аналогічну ситуацію у цілком мирний спосіб.

Вимога рівності контрагентів під час двобою, як і поєдинок узагалі, могли бути зручними засобами для маніпуляцій із дискредитації супротивника. Звернімо увагу на скаргу того ж Василя Гулевича, який звинуватив володимирського підкоморія Адама Прусиновського в нападі на його сина і приятелів під час розмежування затурецьких і шелвовських ґрунтів Гулевича та костельних земель Садова. Тож, згідно з оповіддю скаржника, підкоморій разом із кількома десятками помічників (яких, можливо, було й понад сто) вирвався з гурту його супротивників, *ударив* на них, побив і поранив, а також коней під ними постріляв. Оскаржений твердив, що це була відповідь за те, що пахолок племінника Гулевича, Миколая, ударив у губу пахолка Прусиновського. Однак коли свідки заявили, що цього не бачили, підкоморій запропонував іншу версію, нібито цей пахолок викликав його від імені свого пана на поєдинок. Таке порушення субординації слугою Гулевича, очевидно, мало спровокувати насильницькі акти, однак немає жодної певності, що воно не було підлаштоване самим скаржником задля отримання бонусів у складних іграх із честю чи нерухомістю, а чи й тим і тим водночас⁸⁶. До того ж фіксується досить багато актів, де Василь Гулевич виступав знавцем права і складних комбінацій із ним під час судових процесів.

⁸⁴ У куртуазній культурі щодо особи, вищої за статусом, існували вимоги дотримання субординації, належало зберігати спокій навіть у випадку завданої нею образи. Правилами передбачалося, що в таких ситуаціях скривджений міг наголосити, що не є слугою благородному, а перебуває з ним у рівному статусі, та нагадати, що кожен має право боронити свою честь (див.: *Peltonen M. The duel in early modern England...* – P.69–70).

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.61 зв.

⁸⁶ Там само. – Ф.28. – Спр.19. – Арк.200 зв. – 202 зв.

Узагалі межа між поединком та іншими насильницькими актами була досить прозорою⁸⁷ – двобій міг стати результатом неспланованого зіткнення між супротивниками або бути спровокованим однією зі сторін. Так, Яким Ощовський скаржився на Богдана Стому-Корницького, який його образив, поранив, а потому на поєдинок викликав без будь-якого попередження:

«Наперед почаль словы неучтивыми соромотити, а потом, добывъши корда, мне в шию на правой стороне ранъ шкодливых три задалъ, а в руку правую верхъ палцовъ также рану шкодливую мни задалъ. И, зранивъши мене, еще *на единокъ вызывалъ*, хочечи мене о горло приправити»⁸⁸.

А Матей Стемпковський, адвокат Андрія Фірлея, подав протест проти Остафія Єла-Малинського, відповідача, який посеред судової світлиці під час засідання суду спочатку приязно привітався з ним, а потім «стал его на руку вывабяти, абы з нимъ передъ замокъ вышол». На те Стемпковський відповів, що він приїхав до суду, де «правом, а не войною обходятъ», тож поединкові не час і не місце: «Будеш ли чого по мне потребовать, потому то можешъ мити». Єло-Малинський у відповідь простягнув йому руку, а коли Стемпковський навзаєм подав свою, той його шарпнув і схопив за горло. Далі втрутилися приятелі Єла-Малинського, які Стемпковського «о землю ударили» і почали бити, а сам Остафій вирвав у своєї жертви його ж шаблю, укладену в піхви, і був би нею того зарубав, якби не втрутилися інші особи⁸⁹.

Про можливий реверс позицій «кривдник – скривджений», а також про механізм його реалізації сторонами під час конфлікту свідчить скарга Юрія Овлочимського на Миколая Богушевича-Трацевського про виклик на поєдинок і *відповідь* на власноруч ним написаній цедулі. Заявник повідомляв, що через небезпеку, яка чигає на нього в особі Богушевича-Трацевського, він знімає з себе відповідальність за подальші дії, учинені в обороні свого здоров'я на шкоду суперникові:

«Я за помочью Божою здоровья боронить мушу, а в томъ бороненью, если же се што тому Богушевичу от мене самого або приятель и слуг моих станеть, абым за то вины не поносиль»⁹⁰.

Схоже, що тривіальні шляхетські бійки (*звади*) потенційно могли бути варіантом поединку за честь, який розгортався не конче в той спосіб, якого очікує дослідник із висоти свого знання про дуель в її завершеній стадії. Твердження, що поєдинок від злочинної дії (вбивство/поранення) відділяв лише ритуал, припустиме щодо пізніших часів⁹¹. Для досліджуваного ж періоду дуельний кодекс не стільки був заданий, скільки складався під час окремих епізодів двобоїв, на які в зворувалися наступники. Однак спробою виділити його основні риси.

⁸⁷ Про це на французькому матеріалі див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.216.

⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.190 зв. – 191.

⁸⁹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.243 зв. – 245. І у цьому випадку варто звернути увагу на невідповідність драматизму описуваних Стемпковським подій та реально завданої йому шкоди, засвідченої возним: «Указовал зараз на обличю збите и подранпане краввое, и руку спухлую правую перед судом, и сукню подрапаную». Також до книг було внесено й іншу скаргу, протилежної сторони, Остафія Єла-Малинського, який скаржився на Матей Стемпковського і його помічників у нападі на нього, беззбройного, у суді з оголеною шаблею, а також про образи та штурхани (див.: Там само. – Арк.246–247 зв.).

⁹⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.151 зв. – 152.

⁹¹ Лотман Ю. Беседы о русской культуре. – Санкт-Петербург, 1994. – С.165.

Отже, поєдинок започатковував виклик, письмовий варіант якого (*цедула*) містив певні пропозиції з його провадження. Невелика їх кількість в актових книгах не є показником реального масштабу цього явища, адже вони фіксувалися лише в тому випадку, коли особа, викликала на поєдинок, відмовлялася на нього ставати⁹². Принагідні згадки про цедули (виклики на поєдинок/*одповіді*) засвідчують достатню поширеність цього явища. Усні виклики, що зринали в конфліктах, могли залишатися без уваги, а могли сприйматися як потенційна небезпека. Відтак шляхтич волів переконатися у серйозності намірів супротивника, тож, як і у випадку з *одповіддю*, посилав возного з приятелями задля офіційного підтвердження чи спростування виклику. Прикладом може слугувати скарга Михайла Григоровича Оранського на дядька Михайла Оранського, який «з давних часовъ, так и теперь, не маючи никоторое причины до мене, але з самое злое воли и васни, отповеди и пофалки через слуг своих, стоечи на здоровье его, чинить». 11 вересня 1596 р. він направив свого служебника Івана Радовицького, «абы на здоровье его стоять». А той вислав слугу, який виїхав на греблю і від імені свого пана Радовицького викликав на поєдинок Михайла Оранського, «докладаючи теж, же кгда колвекъ бы пана Оранского тот то Радовицкий поткати мил, тогда з ним, як з неприятелем, поступовати, о здоровье его приправит старатся хочет». Тобто, з одного боку, виглядало на те, що Радовицький учинив *одповідь* Оранському, а виклик був лише її фрагментом і не передбачав подальшого двобою. Однак із наступної частини скарги довідуємося, що на греблі слуга озвучив якусь конкретнішу інформацію про місце майбутнього поєдинку, а, можливо, і про інші його деталі. Тож Михайло Оранський, запросивши присутніх у своєму домі возного та приятелів, «на тое *местце* назначоное з ними вышол» не для участі у двобойі, а щоби бути «лепий видомши урядовне от тых то Радовицких, для чого бы пана Михайла Оранского на поединокъ вызывал и оному отповедал на здоровье». Однак у призначеному місці вони Радовицького не знайшли, якому, схоже, ішлося не про реальний поєдинок, а суто про *одповідь*, тож і наміру виїздити він не мав. Утім, Оранський поставився до цього вкрай поважно, пославши до дядька возного зі шляхтою, питаючи його *урядовне*, для чого йому погрожує і висилає слугу свого Івана Радовицького, «абы его здоровья позбавил»? Дядько підтвердив серйозність намірів Радовицького, а той особисто додав: «Нехай се стережет и сподевает тут от мене, што небожчика Михайла Голуба-Сердятицького от мене поткало, шкода, дей, ужа живити на свою голову»⁹³.

Поєдинки могли призначатися в найрізноманітніших місцях із вибором найрізноманітнішої зброї. Так, полем двобою між Андрієм Короваєм і Василем Павловичем мала стати межа між маєтками:

«Не заводячи в том приятел, выед со мною завтра в понеделокъ пред обедомъ на поле промежку Селца и Подлес, у дуба граничного, который граничитъ Сельце с Подлесеы, а тамъ зо мною уделай, яко цнотливому пристои»⁹⁴.

⁹² Як свідчить французький матеріал, листовних викликів на поєдинок (картелів) було вкрай мало порівняно з кількістю дуелей, натомість в Італії письмових викликів було значно більше, аніж реальних двобойів, до того ж ці тексти досить активно поширювалися у приватному просторі, друкувалися, обговорювалися, коментувалися (див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.136).

⁹³ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.343 зв. – 345 зв.

⁹⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.58 зв.

Злоба-Чернчицький і Миколай Гулевич віддавали на волю супротивника, «где и на которомъ местцу зъ нами о голову чинити». Для їхніх контрагентів, що наголошували на важливості королівської згоди на поєдинок і пропонували зустрітися на сеймі, важила публічність такого місця («где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ»), а також звичай («яко то люди шляхетского народа обычаемъ рыцарскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли»). Прецлав Ястрембський чекав на Богуша Липленського на його «власномъ полю, житом засеянымъ»⁹⁵. А Ян Циминський призначив Федорові Шимковичу-Шкленському зустріч «перед церковью Шкленскою або перед двором моим», а також пропонував провадити поєдинок «пешо шаблями албо на конех с копиями»⁹⁶. Згадані вже Злоба і Миколай Гулевич зауважували: «Если ты цотливая матка уродила, абысь зо мною учиниль *ровными копьями, хочеш ли и безъ зброи*»⁹⁷. Зустрічаються також висловлювання: «*копию на остра крушити*»⁹⁸ та «на твоємъ горле из *шаблею* посежу»⁹⁹.

Маємо й доволі курйозну скаргу Антона Визгерда-Заболоцького на вояку Яцка Поповку-Гуляльницького та його сина Петра, а також Прокопа Гуляльницького з помічниками, які попередньо, як засвідчував скаржник, витягли його з ліжка, змусили з ними пиячити, привели до корчми і там викликали його на поєдинок, а в підсумку – побили. Відтак

«Попувка з сыном и тотъ Прокопъ, запомневши срокгости правное и констытуцие сеймовое, почали мя на поєдинок на руку вызывать, мовечи ми так: “С кимъ тылько промежку нас трох хочеш, *будь з шаблею, будь взапасы албо и за лобъ*, иди з нами битися, абыхмо тебе и силы твоее скоштоват могли”».

Чинили вони це все з погрозами «с пулгаку на смерть забити, естли бым з ними, с которым кольвекъ, не учиниль»¹⁰⁰. Визгерд-Заболоцький, як статечна особа, що не мав не лише зброї, але й *паса*, відмовлявся «такъ долго, же мя аж праве квалтомъ тот Прокоп Гуляльницький за груди и за лобъ рвати ухватил». Наостанок кривдники, бачачи, що Прокіп здолати його не міг, напали ззаду і побили. Возний засвідчив факт завдання шкод:

«Видел есми на пану Антону Визгерду-Заболоцькомъ раны, то есть на руке правой на палцах середних на щиколотькахъ раны битые кривавые, а в палца великого у тое ж руки пазноготь прочъ збитый кривавый спухлый, а на руке левой видел есми палець середний зверху шкодливе битый кривавый»¹⁰¹.

Таким чином, цілком очевидно, що цих *кривавих ран* скаржник зазнав у бійці навкулачки.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.574–574 зв.

⁹⁶ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.550–554.

⁹⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107 зв.

⁹⁸ Там само. – Спр.19. – Арк.145.

⁹⁹ Там само. – Арк.413 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.43. – Арк.231 зв. – 233.

¹⁰¹ Там само. – Арк.290 зв.

Тож, як бачимо, публічний соціум у справі поединку не згадував про необхідність присутності свідків при цьому рицарському акті, зазвичай наголошуючи на зустрічі *сам а сам*¹⁰², винятком були хіба що гучні декларації про перенесення двобою на сейм, де на нього всі сенатори дивитимуться. Однак фіксувалася постійна апеляція до головного свідка людських учинків – Бога, який і мав у кінцевому підсумку допомогти у звитязі справедливому: «и естли бы зъ насъ которому Богъ зъвитезтва узычилъ»¹⁰³; «за помочю Божею буд коротко, буд долго, на горле твоєм деспекту своего ся помщу»¹⁰⁴. Про поединок як Божий суд свідчила й пропозиція зустрітися під церквою, щоправда, пафос тут же знижується запропонованою альтернативою – провести двобій під двором. Урешті, відбувся він міг у будь-якому місці, включно з корчмою.

Діапазон зброї, якою пропонувалося провадити поединок¹⁰⁵, відзначався широтою – від прямих списів рицарських турнірів, що, цілком можливо, було бачене на різних урочистих імпрезах, звичної шаблі, до бійки без зброї з використанням паса чи й навулачки. Ці пропозиції переважно відповідали ідеальним уявленням про високе рицарське мистецтво, що засвідчувало знання волинською шляхтою основних дуельних засад. Утім, гучні декларації закінчувалося, зазвичай, тривіальною бійкою на гостині чи й у корчмі, а подеколи – навіть у суді.

Попри достатньо часті згадки про виклики на поединок, мені не зустрілося жодного запису, який засвідчив би його провадження. Така інформація могла потрапити до актових книг лише у вигляді скарги про поранення чи вбивство на двобої. Можна, звичайно, припустити, що дуелянти та їхні родичі одностайно визнавали легітимність поединку, відтак уважали, що він ставить крапку у з'ясуванні взаємин і не передбачає відшкодувань потерпілим, а також подальшої ескалації ворожості. Підтвердженням цьому є текст домовленостей між Бартошем Оранським і Станіславом Шкленським, за якими вони знімали один з одного відповідальність за можливу загибель на поединку під зарукою 4 тис. золотих:

«И где бы з воли Божее которого з насъ в томъ смерть або рана поткала, теды отцове, братья и повинъные наши [...], и нихто инъшии [...], о то жадного права вести и рукою мстити, головъщины шукати не мають».

При цьому заявлялося, що дуелянти не мають між собою жодних образ і стають на поединок добровільно «под добрымъ цнотливимъ рыцерскимъ словомъ нашимъ». Утім, цілком імовірно, що в основі зауваги про відсутність між контрагентами *гніву* лежало не реальне підґрунтя, а намагання звести до мінімуму характер цього акту як конфліктного, тим самим убезпечивши переможця від

¹⁰² У Франції та Італії цього періоду участь приятелів теж не була обов'язковою, ба більше, усіляко схвалювалися поєдинки лише між самими учасниками (див.: *Новоселов В.Р.* Последний довод чести... – С.139–140).

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Спр.19. – Арк.413.

¹⁰⁵ Традиційно вибір зброї й місця поединку належав викликаній особі; в італійців у картелях зазначався перелік можливої зброї (див.: *Новоселов В.Р.* Последний довод чести... – С.131, 199).

відповідальності, про що свідчить і чимала сума заруки. Ішлося, щоправда, про членів військового товариства (товаришів роти, представників волинських родин), де дуелі були справою звичною¹⁰⁶.

Однак відсутність у волинської шляхти одностайності у ставленні до поєдинків, яка виявлялася у заявах про пріоритетність права над приватним з'ясуванням стосунків із допомогою зброї, суттєво підважує такі міркування. Щоправда, мені зустрілася справа, де йшлося про підступне вбивство особи, яку попередньо викликали на поєдинок. Так, Михайло й Матеуш Яرخультовські позивали до Луцького гродського суду княгиню Григорову Сангушкову Софію з Головчина, яка наказала своєму слугі Семенові Бобицькому вбити їхнього брата Станіслава під час гостини в луцького підкоморія Яна Харленського. Тож Бобицький, «шукаючи причини на оного Станіслава Яرخультовского, *наперед его без всякое причины на поединок*, [...] з ызбы, где гости сидили, *вывабил*». А потому разом із приятелями кинувся на нього з шаблею, завдавши смертельних ран¹⁰⁷. Утім, ця історія засвідчує не провадження поєдинку, а радше маніпулювання ним задля розправи над супротивником.

Тож поєдинок як варіант обміну честю між рівними особами, який в ідеалі мав завершувати конфлікт без утягування в подальшу ескалацію родичів і приятелів постраждалого, побутував серед пересічної шляхти Волині передовсім як *одповідь* чи її складова. Перші згадки про виклики належать до кінця 1560-х рр. і загалом збігаються з початком реґулярного ведення актових книг; у 1580-х рр. у джерелах про них усе ще йдеться як про *нові* на Волині справи, однак досить часті епізоди з їх участю засвідчують загальне поширення моди, що дійшла до низового рівня шляхетського стану – возних та урядників. Виклик не передбачав ставання на двобій, і, відповідно, жодним чином не впливав на подальший перебіг конфлікту. Він міг також прозвучати під час бійки, або ж на її початку. Так, Захаріяш Лемешовський був звинувачений Дароментом Підгаєцьким у тому, що йому на дорозі «вызыванье з добытою броню на поединокъ» учинив¹⁰⁸. Толероване спільнотою силове з'ясування стосунків, що було повсякденним супроводом шляхетського способу життя, цілком імовірно, сприймалося як варіант двобою, що інколи підтверджувалося й викликанням під час *звади* (чи безпосередньо перед нею) супротивника на поєдинок.

Виклик на поєдинок, що мав на меті двобій між супротивниками, передавався письмово або через посередника. Ця інформація потрапляла до судових книг у тому випадку, якщо особа, яку викликали, відмовлялася від поєдинку та заявляла про це на суді. Дуелі протиставлялося право як спосіб відновлення справедливості. Тобто, у цьому випадку конфліктували дві моделі поведінки – звичаєва, що була зав'язана на рицарських ідеалах, і правова, де поєдинок через заборони криміналізувався, перетворюючись на переступ. Корпорація з її набором цінностей протиставлялася державі, що починала активно дисциплінувати своїх шляхетних обивателів.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.145.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.61. – Арк.250–252 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.35–37. Справа відбувалася під час безкоролів'я 1632 р., що обтяжувало такі переступи, до того ж Лемешовський до суду не став, через що був скараний на баніцію й інфамію, тобто вигнання з Речі Посполитої та втрату честі.

Досить значне поширення викликів на поєдинок, схоже, у край рідко закінчувалося смертю одного з супротивників, адже у судових книгах практично відсутні будь-які згадки про дуельні жертви. Це свідчить або про те, що маємо справу переважно з конфліктною риторикою, де про двобої говорили, однак їх не практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося здебільшого про участь у поєдинках і найменшою мірою – про знищення супротивника чи заподіяння йому реальних шкод. Утім, обидва варіанти підтверджують загальний висновок дослідників дуелей – з їх допомогою не намагалися відновити справедливість; важливим був не результат, а сама участь, що засвідчувала відповідність учасників вимогам, котрі пред'являлися корпорацією до своїх членів. Як говорить латинське прислів'я, у великій справі достатньо спробувати її реалізувати¹⁰⁹. Тим самим повсякденні практики підтягувалися, принаймні на рівні риторики, до високих зразків, «абы то было с пожиткомъ и доброю славою»¹¹⁰.

¹⁰⁹ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.224.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.411.

In the following article, I analyzed the function of duels as elements of Volynian gentry culture of hostility within the context of the Polish-Lithuanian Commonwealth and, more broadly, European traditions. Rituals of duels, as well as the way duels were regulated by the gentry's community and legislature, are analyzed based on the collected body of written challenges and oral mentions in court ledgers. I tried to explain the seeming discrepancy between a paucity of information about actual duels and abundance of challenges.



ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СТАРООБРЯДЦІВ У РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглядаються основні етапи правового становища старообрядців у Росії. Встановлено, що наприкінці XVII ст. відкрита пропаганда старої віри в державі перебувала під забороною, певна лібералізація наступила за часів Катерини II, проте з приходом до влади Миколи I лояльне ставлення до старообрядців закінчилося. Репресивну політику уряду стосовно послідовників старої віри було призупинено за Олександра II й лише в 1905 р. старої віри одержали віросповідні свободи.

Кожен регіон Російської імперії мав специфічне право стосовно старообрядців. Ця практика склалася завдяки культурним традиціям того чи іншого краю, який входив до складу імперії після розколу православної церкви, що відбувся у середині XVII ст. Документи, котрі регулювали правове та цивільне становище російських старообрядців, зберігаються в архівних фондах Комітету міністрів, Ради міністрів, Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії, департаменту загальних справ міністерства внутрішніх справ, спеціально створених комітетів, управлінь тощо. Вони охоплюють укази, статuti, циркуляри, приписи, відношення тощо.

Імператорські укази публікувалися у відповідних томах «Повного зібрання законів Російської імперії». Проте, як засвідчують результати архівної евристики, не всі акти на «старообрядську»¹ тематику ввійшли до цього видання. Чимало таких документів міститься у спеціальних збірниках «із розколу» – як оприлюднених, так і підготовлених для службового користування. Це, зокрема, «Зібрання постанов, що стосуються розколу»², «Огляд заходів міністерства внутрішніх справ із розколу з 1802 по 1881 рр.»³, «Збірник законів про розкол А.Богословського»⁴, «Законои про розкол і сектантів»⁵, «Збірник законів про розкол та сектантів» Д.Чичинадзе⁶.

* Таранець Сергій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ, відділ джерел з історії України XIX – початку XX ст.

E-mail: starover_@ Rambler.ru

¹ Тут і далі *нормативне написання слів «старообрядницький», «старообрядництво» й похідних подається в редакції автора статті (прим. ред.).*

² Див.: Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – 684 с.

³ Див.: Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1473. – Оп.1. – Д.55.

⁴ Див.: Богословский А. Сборник законов о расколе: Извлечение из свода законов статей, относящихся до раскола, разъяснённых каноническими правилами Святейшего синода, уставом духовных консисторий, решениями Государственного совета и Правительствующего сената. – Москва, 1881. – 109 с.

⁵ Див.: Законы о раскольниках и сектантах: С разъяснениями Святейшего правительствующего синода и Правительствующего сената. – Москва, 1896. – 219 с.

⁶ Див.: Чичинадзе Д.В. Сборник законов о расколе и сектантах, разъяснённых решениями Правительствующего сената и Святейшего синода с приложением инструкции и правил для полицейских учреждений и волостных правлений о порядке записей рождения, браков и смерти раскольников и форм метрических книг. – Санкт-Петербург, 1899. – 165 с.

Тематично імператорські укази можна розподілити на декілька груп, у тому числі акти зі сфери цивільного права та свободи віросповідання⁷; про релігійні переслідування старовірів⁸; щодо їх господарської діяльності⁹; заборонні стосовно будівництва й ремонту храмів, каплиць¹⁰; дозвільні на зведення церков і відправлення в них богослужінь¹¹; про закриття монастирів і скитів¹²; про перехід у старовірство священників офіційної церкви¹³; щодо обліку старообрядців, їхніх храмів, молитовних будинків, монастирів і скитів¹⁴; про переселення¹⁵, укази, якими заборонялися контакти прихильників старої віри з закордоном¹⁶ тощо. Крім указів, юридичний статус російських старовірів регулювали статути: податковий, становий, цивільний, ремісницький, цивільного та кримінального судочинства, паспортного режиму, збіглих тощо. Усі ці документи представлено у «Зводі законів Російської імперії»¹⁷.

Частина імператорських указів зі старообрядського питання так і не було оприлюднено. Про це свідчить віднайдений у фондах МВС рукописний збірник

⁷ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.80, 96, 108, 122, 147, 151, 179, 189, 205, 301, 322, 364, 371, 384, 387, 413, 439, 528, 562, 566, 594, 596–597, 600, 634, 645, 647, 658, 665, 660; Изд. 1875 г. – С.586, 593; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.II. – С.233, 625; Т.III. – С.916, 1130; Т.IV. – С.254; Т.XIV. – Санкт-Петербург, 1840. – Отд.1. – С.192; Т.XVIII. – Санкт-Петербург, 1844. – Отд.1. – С.596; Т.XIX. – Санкт-Петербург, 1845. – Отд.1. – С.211; Т.XX. – Санкт-Петербург, 1846. – Отд.1. – С.16–60; Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1852. – Отд.2. – С.194; Т.XXXVIII. – Санкт-Петербург, 1866. – Отд.2. – С.88, 264; Т.XXXIX. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.2. – С.5; Санкт-Петербург, 1887. – С.219; Т.IV. – Санкт-Петербург, 1887. – С.268; Т.XXV. – Санкт-Петербург, 1909. – С.544; Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1. – С.904; Т.XXVII. – Санкт-Петербург, 1910. – С.67; Т.XXXI. – Санкт-Петербург, 1914. – Отд.1. – С.79.

⁸ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.89, 106, 128, 203, 218–219, 235, 238–239, 263, 271, 314, 336, 340, 355, 361, 424, 433, 445, 523, 586–587, 599, 601–602, 617, 628, 635, 659, 677; Изд. 1875 г. – С.543, 556, 565, 581–583, 601, 637, 662, 667; Изд. 1875 г. – С.543, 556; ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.XXVI. – С.104, 521; Собр.2. – Санкт-Петербург, 1837. – Отд.2. – Т.XI. – С.1; Санкт-Петербург, 1838. – Отд.1. – Т.XII. – С.361; Санкт-Петербург, 1839. – Отд.2; Санкт-Петербург, 1845. – Отд.1. – С.213; Т.XXXIV. – Санкт-Петербург, 1861. – Отд.1. – С.194; Т.XXXVIII. – Санкт-Петербург, 1866. – Отд.2. – С.164; Собр.3. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1891. – С.21; Т.VI. – Санкт-Петербург, 1888. – С.405.

⁹ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.671; Изд. 1875 г. – С.574, 602, 606; ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.XXIX. – С.159; Т.XXX. – С.1271; Собр.2. – Т.XXIV. – Санкт-Петербург, 1850. – Отд.1. – С.353; Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.1. – С.828; Собр.3. – Т.XXII. – Санкт-Петербург, 1904. – Отд.1. – С.557.

¹⁰ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.1, 3, 103, 107, 235, 276, 296, 337, 378, 380, 406–407, 455, 555, 662; Изд. 1875 г. – С.565; ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.I. – С.946.

¹¹ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.9, 126, 130, 320, 454, 536; Изд. 1875 г. – С.599, 620, 623–624, 638, 649; ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1830. – С.357; Собр.3. – Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1. – С.915.

¹² Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1875. – С.593–594.

¹³ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.75, 111, 131, 170, 179, 189, 197, 253.

¹⁴ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.37, 99, 103, 107, 119, 196, 340, 537, 635; Изд. 1875 г. – С.585, 672, 685; ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.1. – С.829; Т.XLIX. – Санкт-Петербург, 1876. – Отд.2. – С.234; Т.LII. – Санкт-Петербург, 1879. – Отд.1. – С.170; Собр.3. – Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1. – С.915; Т.XXVII. – Санкт-Петербург, 1910. – С.50, 85.

¹⁵ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.1, 135, 576, 611, 622; Изд. 1875 г. – С.572, 582; ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.1. – С.177; Собр.3. – Т.XXVIII. – Санкт-Петербург, 1911. – Отд.1. – С.136, 993.

¹⁶ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.484, 656; Изд. 1875 г. – С.631, 661, 668.

¹⁷ Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т.X. – Ч.1; Т.XIV. – С.1–100; Т.XII. – Ч.1. – С.1–172; Т.XIV. – С.3–222; Т.XIV. – С.1–177.

«Огляд заходів міністерства внутрішніх справ із 1802 по 1881 рр.», який увійшов до переліку справ секретного комітету у справах розколу, де зберігається й дотепер. Збірник складається з трьох частин – за роками правління Олександра I, Миколи I та Олександра II, у ньому зафіксовано заходи уряду щодо локалізації цивільних прав старовірів, здійснення ними релігійних обрядів тощо. Постановами обмежувалися сімейні та майнові права прихильників старої віри, права на громадські посади й відзнаки, присягу на вірність імператорові, торгіві, промислові права та ін.¹⁸

Після ліквідації патріаршества в Росії найвищим органом офіційної церкви став Синод. У його компетенції перебували справи, які торкалися внутрішнього та зовнішнього церковного життя старовірів, причому він здійснював нагляд не лише за старообрядством, але й за «сектантами» взагалі. У своїй діяльності інституція послуговувалася як чинним імперським законодавством, так і внутрішніми правовими актами, якими регламентувалася діяльність старообрядських спільнот. Для внутрішніх потреб у 1860-х рр. співробітниками Синоду було підготовлено й видано збірник постанов, що стосувалися «розколу» та староівства. До нього ввійшли постанови уряду з 1801 по 1859 рр.¹⁹

Для поглиблення боротьби з «розколом» офіційна церква постійно застосовувала «духовні важелі» роботи із «заблудлими». Ці заходи супроводжувалися введенням в освітні програми духовних академій і семінарій спеціальних дисциплін з історії виникнення та поширення «розколу» й боротьби з ним²⁰. У 1881 р. у Москві вийшов «Збірник законів про розкол»²¹, який містив витяги зі статей зводу законів про старообрядство, розтлумачені правила офіційної церкви й укази Синоду, статuti духовних консисторій, рішення вищих органів влади. Наступного року побачив світ збірник «Закопи про розкольників і сектантів» із поясненнями Синоду й Сенату²². Згодом ці джерела було опубліковано у згаданому вище збірнику законів про розкол і сектантів Д.Чичинадзе²³.

У XIX ст. функції офіційної церкви обмежувалися нагадуванням державним закладам про виконання їхніх обов'язків, що стосувалися «розколу». Інколи церква сама втручалася в перебіг слідства. Представницьким є корпус матеріалів щодо тиску на старообрядців із метою їх приєднання до церкви на правах єдиновірства. У канцелярії Синоду старообрядським питанням займався 2-й стіл 3-ї експедиції другого відділення; питаннями приєднання «розкольників» до офіційного православ'я – 3-й розряд 1-го столу другого відділення, а також третє відділення.

У всепідданіших звітах обер-прокурорів Синоду, які зберігаються в рукописному вигляді в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург) за період з 1828 по 1897 рр. та в друкованому вигляді за 1836–1914 рр.²⁴,

¹⁸ РГИА. – Ф.1473. – Оп.1. – Д.55. – Л.69–76.

¹⁹ Див.: Собрание постановлений по части раскола, состоявшихся по ведомству Святейшего синода. – Кн. II (1801–1859 гг.). – Санкт-Петербург, 1860. – 841 с.

²⁰ Там же. – С.664.

²¹ Див.: Богословский А. Сборник законов о расколе...

²² Законы о раскольниках и сектантах...

²³ Див.: Чичинадзе Д.В. Сборник законов о расколе и сектантах...

²⁴ РГИА. – Ф.797. – Оп.97; Русские официальные и ведомственные издания XIX – нач. XX вв.: Каталог. – Санкт-Петербург, 1995. – Т.1. – 273 с. Протягом 1862–1865 рр. звіти не друкувалися.

розкривається політика офіційної церкви у ставленні до старообрядців. Із 1866 р. інформація про старовірів уміщувалася в першому пункті розділу «Поширення та утвердження віри й благочестя»²⁵, де публікувалися матеріали про приєднання старообрядського єпископа Іустина Тульчинського, ченців Славського і Тиського скитів у Румунії та Австрії, безпопівця Павла Пруського та значення цих подій для російського православ'я²⁶.

Ще у 1667 р. уряд піддав захисників старого обряду не лише церковним, але й цивільним переслідуванням, уважаючи діяльність старовірів кримінальним злочином. Із 1684 р. «за розкол» людей карали, зокрема переслідувалася старообрядська партія на Дону, яка опонувала Москві й не підпорядковувалася царським указам та й загалом протистояла владі²⁷. До кінця XVII ст. пропаганду старої віри було заборонено по всій Московії.

У 1715 р. петровський уряд пішов на деякі поступки старообрядцям, записав їх в оклад, тим самим офіційно визнавши їх існування. У 1716 і 1718 рр. старовіри обкладалися подвійною податтю. У 1722 р. відомості про них та отримані від подвійного обкладання кошти надходили у Синод. У 1728 р. половину подушної податі почали сплачувати й жінки-старообрядки, що як на той час було нововведенням. Незважаючи на податний тягар, старовіри вперше отримали право відкрито проживати в містах і селах імперії. Лише 1782 р. їх звільнили від сплати подвійного податку та зрівняли в оподаткуванні з рештою православних.

У 1720 р. влада зробила першу спробу визначити чисельність прибічників давнього православ'я в Росії. Із цією метою в духовному регламенті було описано ознаки, за якими слід розрізняти старообрядців. За невідвідання храмів офіційної церкви старовірів карав єпархіальний архієрей, а представників дворянства, які переховували у себе старовірів, піддавали анафемі. Більше того, надання притулку розцінювалося як опір владі та у черговий раз прирівнювалося до кримінального злочину. Старообрядцям заборонялося обіймати керівні посади як у церковній, так і цивільній сферах. Було встановлено порядок арешту «розкольницьких учителів», а місцевій владі доручалося наглядати за їх діями.

У 1722 р. нерухомість, що залишалася після втеч старообрядців, вирішили продавати, а отримані кошти направляти на облаштування шпиталів. Як свого часу євреї у середньовічній Європі, прихильники старої віри мали носити особливий одяг із шипуну зі стоячим клеєним коміром. А вже за два роки на цей костюм треба було ще й чіпляти особливі знаки. Дружини старообрядців повинні були одягати особливі плаття. У 1743 р. старовірів карали за те, що вони допускали порушення у встановленому владою одязі. Крім того, існував щорічний 50-рубльовий податок за бороду²⁸. Бороданів, котрі не могли його сплачувати, примусово висилали на узбережжя Фінської затоки, у фортецю Роґервік. Священики офіційної церкви брали подвійну оплату за вінчання старообрядців. Тих, хто хрестився двома пальцями, записували «в розкол». Незважаючи на

²⁵ Извлечение из отчёта по ведомству духовных дел православного исповедания за 1866 г. – Санкт-Петербург, 1867. – С.12.

²⁶ *Таранець С.В.* Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К., 2007. – С.95.

²⁷ *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1863. – Кн.8: История распоряжений по расколу. – С.11.

²⁸ Там же. – С.14.

те, що віруючі підкорялися церковній владі, приймаючи всі її таїнства, запроваджувалися штрафи за невідвідування сповіді. За винятком розп'ять у храмах заборонялося використовувати різані та литі образи. Священиків судили й позбавляли духовного сану за здійснення треб за старими книгами.

У 1723 р. Синод приписав направляти військові команди для розшуку й арешту старообрядців. У 1730 р. «за спокушання в розкол» у прибічників старої віри конфіскували майно, їх довічно засиляли на галери. Зважаючи на це, серед них дедалі частіше практикувалося самоспалення. У 1745 р. старовірів заборонили називати старообрядцями, за ними офіційно закріплювався термін «розкольники».

Лібералізація ставлення влади до прихильників старої віри відбулася зі вступом на російський престол імператриці Катерини II. У 1762 р. старовірам, які втекли за кордон, пробачалися всі їхні «злочини». Їх запрошували на поселення у Симбірську, Оренбурзьку, Астраханську, Воронежську, Белгородську, Казанську та інші губернії, а також у фортецю Святої Єлизавети в Новосербії. У 1764 р. заклик перебиратися в Росію адресували старообрядцям, котрі проживали на білоруських землях Речі Посполитої, зокрема у Ветковській слободі. Переселенцям надавали пільги на ведення торгівлі, їх більше не змушували голити бороду та носити одяг установленого зразка. Хресне знамення з двох пальців відтепер не вважалося «розкольницьким», за це не відлучали від церковних таїнств. 15 грудня 1763 р. було скасовано Розкольницьку контору, а старообрядців уперше підпорядковували центральним і місцевим органам влади²⁹. Їх на загальних підставах почали брати в рекрути, у тому числі і ченців, не визнаючи як осіб духовного стану. Старовірів уперше дозволили вибирати на громадські посади. Водночас їм, як завжди, заборонялося будувати власні церкви, молитовні будинки та каплиці, мати при них дзвіниці.

У 1785 р. у Росії уряд запровадив єдиновірство, ідею чого висловив фельдмаршал П.Румянцев-Задунайський (1725–1796 рр.). Єдиновірські церкви освячувалися по стародруках на старих антимінсах. Усі треби виконувалися в них за старим обрядом. Водночас єдиновірські приходи підпорядковувалися архієреям офіційної церкви. Спочатку для поселення старообрядців було відведено землі між Дніпром та Перекопом, потім їх почали селити на білоруських, малоросійських землях, на Катеринославщині та Нижегородщині. У 1800 р. старообрядці отримали дозвіл відкрити єдиновірську парафію в Москві. У 1801 р. в посаді Клинци Мглинського повіту Чернігівської губернії було відновлено раніше зачинену старообрядську друкарню для єдиновірців. Загалом переслідування за належність до старої віри припинилися, однак про свободу совісті навіть не йшлося.

Уряд Павла I також зробив деякі поступки старообрядцям. 27 жовтня 1800 р., уперше за багато років, з'явився указ, яким дозволялося ремонтувати старі та будувати нові церкви й каплиці. Владу цікавила статистика. Починаючи з серпня 1811 р. від губернаторів щорічно до 1 січня і 1 липня вимагалося надавати в міністерство поліції списки старовірів, за якими визначалася їх чисельність³⁰.

²⁹ *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел. – С.31.

³⁰ *Собрание постановлений по части раскола.* – Санкт-Петербург, 1858. – С.37.

Імператорським указом від 27 травня 1820 р. старообрядцям надавалися деякі цивільні права, зокрема бути обраними на громадські посади від різноманітних купецьких і міщанських громад. Із 26 березня 1822 р. їм дозволялося залишати у своєму середовищі збіглих священників.

Після перемоги у війні з Наполеоном (1812 р.) Олександр I видав маніфест, яким оголошувалася амністія всім утікачам і дезертирам, котрі вийшли за межі Російської імперії. Цим актом скористалося багато старообрядців, які повернулися з-за Дунаю. Під виглядом закордонних вихідців у Бессарабії оселилося чимало кріпаків нестарообрядського походження. У 1828 р. було опубліковано указ, яким дозволялося отримати «узаконені види» тим, хто до цього часу займався бродяжництвом.

У 1814 р., запобігаючи втечам росіян за кордон, уряд надав Бессарабії низку економічних пільг. Жителі краю звільнялися від подушної податі та поземельного збору терміном на три роки, після чого пільги продовжувалися ще на два роки. Усе чоловіче населення на п'ятдесят років позбулося рекрутчини, а бессарабські купці на десять років – повинностей³¹. На такий самий час скасовувався натуральний збір за постій для міських мешканців, який замінювався доволі необтяжливим квартирним збором³².

Ліберальний період у ставленні до старовірів закінчився зі смертю імператора Олександра I й приходом до влади Миколи I. Перебуваючи під враженням від декабристського руху, він ужив рішучих заходів щодо звуження цивільних прав своїх підданих. Хвиля репресій не могла не торкнутися й старообрядства – як однієї з ключових, на думку уряду, «антидержавних» сил³³. Так, уже протягом 1826 р. майже нанівець було зведено раніше отримані старовірами права. Зокрема, 26 лютого вийшов указ про щорічне обов'язкове представлення у Третє відділення канцелярії імператора та міністерство внутрішніх справ відомостей про кількість старообрядців; 17 серпня – про збір даних про всі «розкольницькі» молитовні приміщення; 19 серпня з'явився указ, яким заборонялося будувати відповідні молитовні будинки³⁴. 24 травня 1827 р. Комітет міністрів заборонив «розкольницьким» священникам переїжджати з одного населеного пункту в інший³⁵. 5 липня вийшов указ, яким заборонялося ремонтувати та відновлювати старообрядські приміщення³⁶; 8 листопада 1827 р. – приймати збіглих від офіційної церкви священників³⁷. 23 січня 1830 р. набули чинності правила, які обмежували права старообрядських богаділень та монастирів, а також було впроваджено заходи про порядок нагляду за цими закладами³⁸; у серпні заборонили в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону³⁹.

³¹ Упродовж 1840–1850 рр. бессарабські купці звільнялися від гільдійської повинності у випадку, коли їм удавалося спорудити в Кишиневі будинки, що приносили прибуток міській скарбниці. Згодом чинність указу було продовжено ще на 10 років.

³² *Абакумова-Забунова Н.В.* Русское население городов Бессарабии XIX в. – Кишинёв, 2006. – С.25.

³³ Там же. – С.99.

³⁴ Сборник постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.99.

³⁵ Там же. – С.103.

³⁶ Там же. – С.106–107.

³⁷ Там же. – С.111.

³⁸ Там же. – С.119.

³⁹ Там же. – С.122.

Крім того, у системі МВС було створено особливі секретний комітет і тимчасове управління, які також займалися питаннями старообрядства. Упродовж 1825–1830 рр. у Петербурзі, а з 1831 по 1837 рр. у Москві функціонував очолюваний головою Держради В.Кочубеем Секретний дорадчий комітет у справах про розкольників і сектантів. Це був вищий державний орган, який займався координацією переслідувань прихильників старої віри, регулюючи повноваження Сенату, Державної ради, Комітету міністрів та інших центральних владних установ у питаннях старовірства⁴⁰. Уся його діяльність спрямовувалася на те, аби, уживаючи відповідних заходів, чіткіше виявляти «антидержавний» характер «розколу»⁴¹. До складу комітету входили представники офіційної церкви, міністри внутрішніх справ та народної освіти, керівник Третього відділення канцелярії імператора. У 1838 р. у 21 губернії, де проживали старовіри, було створено місцеві «розкольніцькі комітети»⁴². Губернаторів було зобов'язано передавати документи у МВС, яке висловлювало свою думку й направляло їх у відповідний секретний комітет чи в уряд. Також у відомстві внутрішніх справ зосереджувалися щорічні звіти цивільних губернаторів, які стосувалися статистичних відомостей про старообрядців різних згод, обмеження їхніх прав та переслідування.

Указами від 14 квітня 1837 р., 10 червня 1853 р., 9 липня 1856 р. та 15 вересня 1858 р. регламентувалися права старообрядського купецтва, зокрема на відзнаки та почесні титули, а записувати їх у гільдії дозволялося лише на тимчасовому праві. Від купців вимагали пред'явлення довідок про належність до офіційної церкви на правах єдиновірства, а також їх щорічне документальне підтвердження⁴³.

У період правління Миколи I старообрядцям не дозволялося самим вести метричні книги, їм заборонялося залишати духовні заповіді на користь своїх монастирів, скитів і богаділень, їх позбавляли права володіти нерухомістю та землею, ченцям заборонялося збирати милостиню, вести благодійні книги, у разі непокори їх заарештовували або висилали. В офіційному мовленні прихильників старої віри визначали як «розкольників»⁴⁴, храми – не церквами, а «каплицями» чи «молитовнями», священників – «лжесвященниками». Заборонялося будувати храми, які б своїм зовнішнім виглядом нагадували культові споруди офіційної церкви, установлювати на них хрести, бити у дзвони та влаштовувати хресні ходи. Отже, держава послідовно й наполегливо заганяла старообрядців у підпілля. Багато хто, не витримуючи цього, зрікався старої віри.

9 березня 1839 р. Микола I видав іменний указ, яким права старовірів частково відновлювалися. Акт стосувався внутрішнього управління громад, дозволяв вибирати старообрядців, «приемлющих священство», збирачами податків та їхніми помічниками, наглядачами сільських запасних магазинів, тобто на посади, не пов'язані з владними повноваженнями, які мали лише господарський

⁴⁰ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – Изд.3. – Москва, 1983. – С.153.

⁴¹ *Василевский М.* Государственная система отношений к старообрядческому расколу в царствование Николая I. – Казань, 1914. – С.28.

⁴² Там же. – С.21.

⁴³ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – С.138.

⁴⁴ ПСЗРИ. – Собр.2. – Отд.1. – Т.ХIV: 1839 г. – Санкт-Петербург, 1840. – С.192.

характер. На представників радикальніших старообрядських згод цей указ не поширювався.

У цивільних питаннях старообрядці також обмежувалися у правах. Перш ніж свідчити у суді, вони мали пройти «очищувальну присягу»⁴⁵. Їх заборонялося вибирати на громадські посади в містах. Обмежувалися виборчі права й у сільській місцевості. У 1844 р. від охочих приписатися до міських громад почали вимагати підписки «про неналежність до розколу», це саме влада робила під час виборів на громадські посади⁴⁶. У 1849 р. від сплати податків звільняли тих старообрядців, які служили в армії, але з певних причин вийшли у відставку⁴⁷. Із 1852 р. старовірам дозволяли переселятися та приписуватися до міських громад Закавказзя, а в 1859 р. – також західних губерній.

У 1853 р. при міністерстві внутрішніх справ було створено особливе тимчасове управління, до якого ввійшли представники відомства, а також Синоду. Проіснувало воно до 1855 р. Документи щодо питань старовірства перебували на особливому обліку, зазвичай вони проходили під грифами «Конфіденційно», «Надзвичайно секретно» або «Секретно».

Проте були й винятки. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії уряд заходився посилювати у регіоні російську присутність, намагаючись збільшити тут чисельність росіян. Було ухвалено рішення, які сприяли переселенню сюди російського купецтва. Відтак уже на середину XIX ст. це дозволило збільшити, зокрема в Києві, кількість купців 1-ї гільдії зі старовірів до 52,5%⁴⁸.

Репресивна політика уряду Миколи I щодо старообрядців тривала до смерті цього імператора в 1855 р. Причому не просто звужувалися їх цивільні права, але й ускладнювалися гоніння. Порушників закону судили, накладали різноманітні штрафи, висилали у Сибір та Закавказзя, таємно стежили за духівництвом, монастирями і скитами. Звичайно, такий тиск породив низку сектантських напрямів у православ'ї, основною причиною виникнення яких стала неможливість здійснювати повне й тривале богослужіння.

Після встановлення 18 жовтня 1858 р. для старообрядців полегшених правил уряд почав уважніше вивчати це явище, дійшовши висновку, що, крім негативного, старообрядство зберегло й розвинуло багато позитивного, зокрема сприяючи процвітанню громадського життя, значному поширенню грамотності серед населення⁴⁹. У постмиколаївський час в окремих випадках влада була готова йти на компроміс, а каталізатором змін внутрішнього курсу уряду стосовно старообрядців стало «польське питання», яке вкотре загострилося на початку 1860-х рр. Уряд нарешті визнав доводи чиновників із західних та південно-західних губерній, побачив у «розкольницькому елементі» патріотичні тенденції, незважаючи на його опозиційність до офіційної церкви.

У 1860 р. влада пішла на деякі поступки старообрядцям. Так, 6 вересня Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, за яким замість

⁴⁵ Сборник постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.189.

⁴⁶ Там же. – С.301.

⁴⁷ ПСЗРИ. – Собр.2. – Отд.1. – Т.XIV. – С.192.

⁴⁸ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.280. – Оп.2. – Спр.991. – Арк.4–5.

⁴⁹ К истории единоверия // Церковный вестник (Санкт-Петербург). – 1909. – №44. – С.1408.

щорічних свідчень купців про належність до офіційної церкви вводилися разові посвідчення, оскільки купців-старовірів було надзвичайно багато, на що вказували результати десятого всенародного перепису населення країни. Влада записувала в купецтво «без різниці сект» на тимчасовому праві до вказаної гільдії залежно від наявності капіталу⁵⁰.

У 1861 р. уряд дозволив вибирати старообрядців на громадські посади⁵¹, проте в регіонах ця норма почала реалізовуватися значно раніше. Того ж року старообрядців допустили до державних навчальних закладів⁵², а наступного – міністерство внутрішніх справ видало циркуляр про скасування подання щорічних відомостей про молитовні приміщення старообрядців та їх поіменних списків.

17 квітня 1863 р. у Білій залі Зимового палацу імператор прийняв депутатів-старообрядців від різних згод, заявивши: «Я радий вас бачити і дякую за співчуття загальній справі. Мені хотіли вас очорнити, але я цьому не вірив і впевнений, що ви такі самі вірноповіддані, як і всі інші. Ви – мої діти, а я вам батько, і молю Бога за вас, так само, як і за всіх, котрі, як і ви, близькі моему серцю»⁵³. Зустріч старообрядців із самодержцем знімала з них те політичне забарвлення, яке вони отримали ще за царювання Петра I.

13 листопада 1863 р. міністерство фінансів розіслало циркуляр, який суттєво розширював права старообрядців-купців⁵⁴. Їм почали видавати постійні купецькі посвідчення. У 1867 р. уряд порушив питання про дарування старообрядцям деяких цивільних прав⁵⁵. 1883 р. російське законодавство щодо «старообрядського питання» лібералізувалося. Крім підтвердження раніше прийнятих рішень старовірам не заборонялося здійснювати громадські богослужіння «за їхнім обрядом» як у приватних, так і громадських приміщеннях. Усім російським старообрядцям дозволялося відновлювати й будувати нові каплиці та молитовні будинки за умови, щоб їх зовнішній вигляд не був змінений, тобто не нагадував екстер'єр православного храму. Перед проведенням ремонтних чи будь-яких інших робіт старообрядців зобов'язували інформувати місцеву владу, а в разі, якщо храм раніше був опечатаний і в ньому проводилися богослужіння, його відновлення могло відбутися лише з дозволу вищих органів влади, зокрема міністерства внутрішніх справ.

Незважаючи на те, що за старообрядським кліром не визнавалися духовні звання, їх уже не переслідували. Проте на практиці, особливо на рубежі XIX–XX ст., цих правил не дотримувалися, а старообрядські єпископи, священники й інші духовні особи піддавалися новим гонінням. Водночас старовірам різних згод заборонялося влаштовувати хресні ходи, публічно нести ікони (окрім поховання померлих), одягати священницьке та чернече вбрання, виконувати церковні пісноспіви тощо⁵⁶.

⁵⁰ ДАКО. – Ф.280. – Оп.2. – Спр.991. – Арк.234.

⁵¹ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.582.

⁵² Там же. – С.583.

⁵³ К истории единоверия. – С.1406.

⁵⁴ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.606.

⁵⁵ Там же. – С.582.

⁵⁶ ПСЗРИ. – Собр.3. – Т.III: 1883 г. – Санкт-Петербург, 1887. – С.219.

Указ від 29 травня 1884 р. затверджував заходи щодо дарування старообрядцям цивільних прав та виконання духовних треб. Віднині вони могли складати присягу (від неї звільнялися лише ті, хто добровільно її відкидав). Натомість старообрядців притягали у судові органи, де вони обіцяли говорити «всю правду по чистій совісті»⁵⁷. Уносилися відповідні зміни в Будівельний статут, Статут про запобігання та припинення злочинів, Уложення про покарання кримінальні й виправні, Статут кримінального судочинства тощо. Зустрічі високопоставлених старообрядців із вищим керівництвом країни мали наслідком підписання імператорського указу від 1905 р. про дарування основ цивільних свобод, недоторканність особи, свободу совісті, слова, зібрань та союзів⁵⁸.

У Державній думі було сформовано комісію зі старообрядських питань, прийнято законопроект про відповідні громади. Після обнародування указу від 1905 р. склалися сприятливі умови для самовизначення та розвитку старовірства. Вільна пропаганда старообрядського віровчення неабияк мотивувала корінне реформування офіційної церкви. Водночас багато державних діячів Росії (скажімо, міністр внутрішніх справ П.Дурново (1845–1915 рр.)) вважали, що відкриту місіонерську діяльність старообрядців слід заборонити, адже вона шкодить одержавленому православ'ю⁵⁹.

Держдума намагалася надати старообрядцям право на місіонерську діяльність, а духівництву дозволити носити звання священників, святигельське вбрання за межами храмів і молитовних будинків. Для створення громади вимагалося лише дванадцять заяв. У 1908 р. до віросповідної та старообрядської комісії Державної думи було внесено кілька законопроектів щодо регламентації життя старовірів. На з'їздах старообрядці обговорювали урядові проекти. Думська комісія мала цінні матеріали та висновки⁶⁰.

Проте в 1910 р. все змінилося. У новій редакції закону старообрядцям заборонялося пропагувати православне вчення, а духівництву – називатися священнослужителями. Носити священницьке вбрання дозволялося лише в молитовних місцях, а для створення старообрядських громад вимагали не дванадцять, а п'ятдесят заяв, причому осіб чоловічої статі. Крім того, обмежувалися майнові права громад, право на проведення з'їздів, старообрядцям дозволялося відкривати лише нижчі та ремісничі училища. Отже, влада пішла на поступки офіційній церкві⁶¹.

Таким чином, наприкінці XVII ст. відкрите сповідання старої віри в Росії було заборонене. Уряд Петра I обклав старовірів надзвичайно важкою подвійною податтю, що частково зачепило й жінок, уводився також податок за носіння борода. Від податного тягаря старообрядці звільнилися лише в 1782 р. Крім фіскального визиску прибічники старої віри відчували моральне приниження, адже їх змушували носити особливий одяг зі спеціальними знаками. Старообрядців розшукували й переслідували спеціальні військові

⁵⁷ ПСЗРИ. – Собр.3. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1888. – С.269.

⁵⁸ Высочайший манифест // Старообрядческий вестник. – 1905. – №11/12. – С.689.

⁵⁹ Мнения и отзывы: Печать по поводу думских прений о правах старообрядческих общин: Из полемики о приходе // Церковный вестник. – 1909. – №21. – С.633.

⁶⁰ Комиссия по делам православной церкви при Государственной думе // Там же. – 1908. – №10. – С.294.

⁶¹ Старообрядческий законопроект // Там же. – 1910. – №21. – С.625.

команди. Лібералізація відносин відбулася зі вступом на престол імператриці Катерини II. Прибічникам «давнього благочестя», котрі втекли за кордон, пробачалися всі їх попередні «провини», їх закликали до переселення в Росію. Відкриті гоніння припинилися, але питання свободи совісті навіть не обговорювалося. У 1763 р. вперше на загальних підставах старовірів підпорядкували центральним і місцевим органам влади. У 1785 р. уряд пішов на компроміс, проголосивши єдиновірство. Імператор Олександр I продовжив відповідну політику Катерини II. Після закінчення війни 1812 р. він оголосив утікачам і дезертирам амністію, пішов на поступки у віросповідних питаннях. Проте з приходом до влади Миколи I лояльне ставлення до старообрядців в Росії закінчилося. Влада створила спеціальні комітети, що займалися проблемами «розколу», а його прихильників знову розцінювали як антидержавну силу, послідовно заганяючи у підпілля. Уряд Олександра II пішов на деякі поступки старовірам. У 1863 р. вони навіть удостоїлися особистої аудієнції у Зимовому палаці. Крім негативного, влада почала вбачати у старому обряді й позитивні риси. Каталізатором змін стало польське повстання 1863 р. Курс на лібералізацію російського законодавства у «старообрядському питанні» тривав у 1880-х рр. У 1905 р. старовіри отримали віросповідні свободи, у Державній думі навіть існувала комісія з відповідних питань, проте вже 1910 р. під тиском офіційної церкви влада пішла на урізання наданих пільг.

The article highlights the main stages of the legal status of Old Believers in Russia. Author determines that in the late XVII old faith public propaganda was under embargo and certain liberalization came during the reins of Catherine II, but this loyalty relations finished with the govern of Nikolai I. In the time of Aleksandr II repressive policy concerning Old Believers was suspended, but real confessional freedom Old Believers received in the 1905.



ГУБЕРНСЬКЕ ПРАВЛІННЯ ЯК МІСЦЕВА ДЕРЖАВНА УСТАНОВА КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті розглянуто діяльність, управлінські механізми та з'ясовано специфіку владних повноважень Волинського губернського правління кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Виявлено фактори, що вплинули на формування відмінної від внутрішніх російських губерній його структури. Простежено динаміку чисельності, соціальний та етнічний склад урядовців цієї установи, регіональну систему заохочень і нагород для залучення їх на державну службу та стимулювання їхньої діяльності.

Дослідження діяльності місцевих установ набувають дедалі більшої актуальності, що стимулюється з'ясуванням взаємовідносин центрального та місцевого управління на різних етапах історичного розвитку держави і суспільства. Серед адміністративних структур на особливу увагу заслуговують ті, що здійснювали загальне управління губернією. Саме таким у Російській імперії першої половини ХІХ ст. було губернське правління.

Дореволюційні історики російської державної школи приділяли значну увагу діяльності губернських правлінь, обсяг повноважень та структура яких стали предметом дослідження О.Градовського¹, О.Лохвицького², М.Коркунова³. Аналізуючи повноваження губернського правління на основі законодавчих актів, дослідники підкреслювали, що наділене значною владою, на практиці воно не виконувало в повному обсязі визначених завдань, а тому потребувало постійного вдосконалення. М.Коркунов відзначав, що більшість справ його компетенції вирішувалися, переважно, владою губернатора. Автор порівнював його з діяльністю такої місцевої установи, як канцелярія губернатора та з чиновниками з особливих доручень⁴.

Радянські історики також наголошували, що до середини ХІХ ст. губернське правління фактично перетворилося на виконавчий орган, своєрідну канцелярію при губернаторі, втративши ту роль, яка їм відводилася законодавчим актом Катерини ІІ «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» (1775 р.)⁵.

Сьогодні увага зосереджується на з'ясуванні ефективності діяльності губернського правління, зокрема Л.Лисенко не обмежилася констатуванням зниження управлінської ролі установи, а визначила передумови цього явища. Однією з

* Маркевич Оксана Валентинівна – аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

E-mail: oksanamarkевич@ukr.net

¹ Градовский А.Д. Собрание сочинений. – Т.9: Начала русского государственного права. – Ч.3: Органы местного самоуправления. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1908. – 599 с.

² Лохвицкий А.В. Губерния, её земские и правительственные учреждения: В 2 ч. – Санкт-Петербург, 1864. – Ч.1. – 227 с.

³ Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т.ІІ: Особенная часть – Санкт-Петербург, 1893. – 417 с.

⁴ Там же. – С.244–245.

⁵ Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Москва, 1983. – С.174.

таких було запровадження міністерств та зосередження у відомстві внутрішніх справ фактичного керівництво губернією, що призводило до зменшення обсягу владних повноважень підзвітних йому губернаторів⁶. Поглибилася географія досліджень – більшість істориків вивчають регіональні проблеми управління й об'єктом наукових розвідок стають губернії з особливостями формування владних інституцій. О.Морякова дослідила діяльність губернського правління п'ятнадцяти губерній і дійшла висновку, що необмежена влада імператора сприяла посиленню ролі губернаторів на місцях, тому губернське правління, створене як колегіальна установа при начальнику губернії, перетворилося на своєрідну його канцелярію. Автор використала численні спогади сучасників, які зауважували поступове зниження авторитету правління і вважали службу там «карою Божою»⁷.

Московська дослідниця Л.Писарькова розглянула процес формування бюрократії кінця XVII–XVIII ст., чисельність і склад урядовців, умови служби, майнове становище чиновників, а також форми й методи боротьби з посадовими злочинами та матеріальними зловживаннями. Автор звернула увагу на відновлення в «окраїнних» губерніях привілеїв в організації судової влади, тоді як адміністративне і фінансове управління діяло на загальних підставах⁸.

Історик із Великобританії І. де Мадаріага порівняла губернську владу в Росії з пірамідою, на вершині якої перебував губернатор (та генерал-губернатор) – голова виконавчої влади, що наглядав за функціонуванням решти органів місцевого управління. Нижче, за субординацією, розташовувався заступник начальника губернії – віце-губернатор та губернське правління. Останнє було колегіальним органом, основна функція якого – оприлюднення наказів верховної влади. Саме йому підпорядковувалися інші губернські установи, у тому числі й місцеві суди⁹. Функціонування цієї установи на прикладі губернії Правобережної України досліджував М.Бармак, який доводив специфіку владних повноважень губернського правління у цьому регіоні, однак чітко не визначив, у чому вона проявлялася¹⁰.

Завдання цієї статті полягає в дослідженні структури, напрямків та ефективності діяльності, а також з'ясуванні специфіки владних повноважень Волинського губернського правління. Ідеться про те, щоб визначити його роль у системі місцевих адміністративних органів із виявленням особливостей управління цією адміністративно-територіальною одиницею, з'ясувати чисельність, склад урядовців установи, систему заохочень та нагород, яка запроваджувалась для підвищення оперативності регіонального керівництва.

Джерелами розвідки послужили архівні матеріали фонду Волинського губернського правління Державного архіву Житомирської області (ф.67), які

⁶ Лисенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XV – начало XX века). – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 2001. – С.67–68.

⁷ Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I. – Москва, 1998. – С.63.

⁸ Писарькова Л.Ф. Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – 743 с.

⁹ Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.448.

¹⁰ Бармак М.В. Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Краєзнавство. – 2006. – №1/4; *Його жс.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.). – Тернопіль, 2007. – 512 с.

дали змогу поглиблено дослідити діяльність цієї установи, визначити її функції та структуру. Тут зосереджено формулярні списки урядовців, оскільки вона здійснювала кадрові призначення на губернські посади. У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігаються звіти губернаторів, ревізії генерал-губернаторів, вивчення яких сприяло з'ясуванню структурних особливостей Волинського губернського правління, мотивації збільшення його чисельного складу, специфіки владних повноважень. Письмові звернення начальника Волинської губернії до вищого керівництва про присвоєння чинів і нагород урядовцям указують на цілеспрямовану політику запровадження загальноросійської державної системи заохочень. Важливою джерельною базою стали також законодавчі акти, уміщені в «Повному зібранні законів Російської імперії». За підрахунками М.В.Бармака, лише за 1775–1837 рр. було підготовлено 235 указів, які регулювали та спрямовували діяльність губернського правління¹¹. Згідно з «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р., губернські правління створювалися як дієвий механізм влади, наділений значними повноваженнями, що управляв підвідомчою територією від імені імператора¹². Прийняття губернським правлінням важливих рішень мало відбуватися спільно з губернатором, що зменшувало б його свавілля, збалансовуючи владу в губернії. Якщо їх заходи у вирішенні питань не збігалися, то записані окремо ті могли бути представлені на розгляд у вищі органи влади як особлива думка. Верховна влада намагалася посилити залежність начальника краю від правління, тому указами від 16 серпня 1802 р.¹³ та 21 серпня 1816 р.¹⁴ наголошувала, що він керує через губернське правління, а не «своею однією особою».

Для поліпшення роботи губернського правління та посилення контролю за з'ясуванням справ указом від 3 червня 1837 р. до його складу було введено віце-губернатора, що очолив перше відділення канцелярії губернського правління¹⁵. Владні повноваження цієї установи було визначено указом від 2 січня 1845 р., в якому чітко окреслювалося коло обов'язків та структура¹⁶.

Губернське правління складалося із двох пов'язаних установ – загального присутствія та канцелярії. До повноважень першого належали контроль за виконанням указів, ознайомлення через губернського прокурора з новими законами, а також за участю у торгах на підрядах, як і обговорення виконання розпоряджень вищих органів влади. Більшість справ вирішувались у канцелярії губернського правління, котра поділялась на структурні підрозділи – відділення, експедиції, столи, кількість яких змінювалася відповідно до завдань¹⁷.

Упродовж першої половини XIX ст. структура канцелярії зазнавала суттєвих змін, що свідчить про пошук шляхів її вдосконалення. Указом від

¹¹ Бармак М.В. Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С.146.

¹² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.20: 1775–1780. – №14392. – С.229.

¹³ Там же. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.27: 1802–1803. – №20372. – С.221.

¹⁴ Там же. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.33: 1815–1816. – №26407. – С.996.

¹⁵ Там же. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1838. – Т.12 – Отд.1: 1837. – №10304.

¹⁶ Там же. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.20. – Отд.1: 1845. – №18580. – С.57–60.

¹⁷ Бармак М.В. Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С.145.

14 листопада 1824 р. вона поділялася на чотири відділення: у першому вирішувались адміністративні справи, через друге губернатор керував поліцією, у третьому з'ясовувалися справи, пов'язані з судовою владою, а у четвертому – господарсько-фінансові питання. Відповідно до схваленого штатного розпису 1836 р. губернські правління Російської імперії поділялися на три категорії з різним складом та фінансуванням¹⁸. Таким чином, верховна влада враховувала відмінності у виконавчих обов'язках губернських правлінь. Для ефективності цієї установи указом від 2 січня 1845 р. було чітко розподілено повноваження відділень, а підрозділи уніфікувалися по всій імперії.

Волинське губернське правління розпочало свою діяльність 6 серпня 1796 р. – одразу після заснування губернії¹⁹, почавши контролювати дотримання законів Російської імперії та займаючись створенням повітових присутствених місць. Губернське правління, як вища місцева влада, виконувало низку специфічних обов'язків, у тому числі впроваджувало російську фінансову систему, наглядаючи за використанням російської монети замість польської, перешкоджаючи її вивезенню. Воно забезпечувало стабільність у регіоні, відстежуючи заняття іноземців і розповсюдження виданих у Варшаві газет²⁰. Правління збирало інформацію про людинність новоствореної губернії, її зайнятість, оскільки в колишній Речі Посполитій існувала відмінна від внутрішніх російських губерній соціальна структура. Перепис населення супроводжувався поділом на категорії задля збільшення чисельності платників податків, а для цього безземельну шляхту переводили в однодворців та міщан. Губернське правління надсило Сенату відомості про дворян, що довели своє шляхетне походження і яких необхідно було виключити з податного стану²¹. За 1796–1803 рр. до Волинського губернського правління надійшла значна кількість позовів, пов'язаних із відшкодуванням кредиту з маєтків поміщиків губернії, як того вимагала комісія, створена для справ ліквідованого Варшавського банку²².

У діяльності Волинського губернського правління відразу виникла низка проблем. Унаслідок доволі значної чисельності населення та великих за площею повітів кількість справ, що потребували вирішення губернським правлінням, була набагато більшою, ніж в інших губерніях. Прикордонне розташування, функціонування п'яти митниць та контрабанда товарів збільшували обсяг діяльності, тож влада шукала додаткових засобів для його оптимізації.

За ініціативи волинського губернатора М.Комбурлея указом від 23 березня 1810 р. до складу губернського правління було введено третього радника, аби той забезпечував розквартировані війська хлібом та фуражем²³. До решти ж губернських правлінь Російської імперії третій радник був призначений указом від 3 жовтня 1821 р. – набагато пізніше, ніж на Волині²⁴. Влада намагалася поліпшити діяльність губернського правління шляхом збільшення

¹⁸ ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1837. – Т.11. – Отд.1: 1836. – №9240. – С.631.

¹⁹ Там же. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.23: 1789–1796. – №17512. – С.940.

²⁰ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.67. – Оп.1 (дод.). – Спр.13. – Арк.238–240, 258.

²¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.23: 1789–1796. – №16776. – С.39–40.

²² ДАЖО. – Ф.67. – Оп.1 (дод.). – Спр.18. – Арк.50 зв; Спр.16. – Арк.363.

²³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.31: 1810–1811. – №24165. – С.100–101.

²⁴ Там же. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.37: 1820–1821. – №28768. – С.864.

чисельного його складу. Зміни в організації цієї установи, як інструмент підвищення ефективності, використовувалися губернатором М.Анджейковичем. 31 березня 1825 р. він розпорядився, щоб відділення самостійно контролювали виконання указів, звітуючи Сенату та радникам відділень. Якщо ж вони не могли впоратися з поставленим завданням, то після трьох нагадувань радник звертався по допомогу до загального присутствія, а чиновники у цьому разі штрафувалися. На думку губернатора, такий підхід мав удосконалити хід справ, сприяв зменшенню канцелярського листування²⁵. Проте недостатній контроль із боку присутствія призвів до значно більшого накопичення невіршених справ і ніяк не стимулював чиновників. У доповідній записці імператорові віце-губернатор Л.Врангель занепокоєно повідомляв, що кількість нез'ясованих питань становила десять тисяч і вони роками чекають вирішення. Чиновник пропонував заходи, які стимулювали б діяльність правління. Для завершення справ необхідно було створити тимчасову експедицію, забезпечити її канцелярськими матеріалами та найголовніше – підвищити жалування чиновникам. Верховна влада серед запропонованого схвалила лише збільшення фінансування Волинського губернського правління до 10 тис. руб., а для оплати боргів за канцелярські матеріали одноразово виділила 5 тис. 262 руб. 10 коп.²⁶ Матеріальне становище чиновників губернського правління впливало на ефективність його діяльності, оскільки, як зазначав губернатор М.Комбурлей, через низьке жалування служба не могла зацікавити людей шляхетних²⁷. Щоб запобігти зловживанням, підкупам чиновників та затягуванню справ ті переносилися в канцелярію губернатора замість розглядатися в губернському правлінні²⁸.

Листопадове польське повстання 1830 р. змусило владу звернути особливу увагу на забезпечення стабільності в регіоні. Ревізія місцевих адміністративних установ новопризначеним генерал-губернатором В.Левашовим виявила низьку ефективність губернського правління, адже воно не могло надати відомостей про чисельний та соціальний склад губернії, стан промисловості, розвиток ремесел, торгівлі, про стан доріг, мостів, перевозів тощо. Така інформація зосереджувалася лише в канцелярії губернатора²⁹. Остання 1832 р. складалася з восьми експедицій (тоді як губернське правління – із семи), де служило 33 чиновника із загальним фінансуванням 18 тис. руб. Згідно ж зі штатним розписом, канцелярія губернатора мала складатися лише з 8 чиновників. Генерал-губернаторові доповіли, що 25 урядовців були відряджені з губернського правління, яке при тому ще й забезпечувало їх жалуванням³⁰, відтак той дійшов висновку про грубе порушення імператорських указів, які вимагали спільного управління губернатора з губернським правлінням. Генерал-губернатор зазначив, що перерозподіл коштів негативно вплинув на діяльність правління. Більше того, розгляд справ

²⁵ ДАЖО. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.647. – Арк.103.

²⁶ ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.3: 1828. – №2412. – С.981.

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.КМФ-11. – Оп.1. – Спр.91; Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1281. – Оп.11. – Д.31. – Л.46 об. – 47.

²⁸ РГИА. – Ф.1281. – Оп.11. – Д.31. – Л.8 об.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2138. – Арк.146.

³⁰ Там само. – Спр.1195. – Арк.64–64 зв.

у власній канцелярії відволікав від занять у губернському правлінні³¹, тоді як законодавчий акт від 28 вересня 1833 р. зобов'язував очільника губернії щоденно брати участь в його засіданнях³².

Губернське правління почало контролювати торги й підряди, забезпечуючи участь у них усіх бажаючих, стежило за вчасною появою публічних оголошень. На нього покладалась і відповідальність за якість товарів, що надходили на ринок. У правлінні зосереджувалась інформація про ціни, за якими забезпечувалися продуктами військові частини. Воно контролювало також проведення винних відкупів, за що безпосередньо відповідала казенна палата. Губернське правління організувало стягнення місцевою поліцією недоїмок, боролось з контрабандою. Тут зосереджувалися також різноманітні статистичні відомості про населення, яких постійно бракувало для прийняття виважених рішень. Правління розглядало скарги про повільне вирішення справ у присутствених місцях, стежило за дотриманням процедури позовів. З'ясовувалися релігійні питання, пов'язані зі зміною віросповідання, поданням скарг на священиків, про спорудження нових та ремонт старих православних церков, які перебували на обліку місцевої влади, оскільки після польського повстання держава оголосила, що перебирає на себе захист православних селян від їхніх поміщиків-католиків³³. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора від 16 листопада 1833 р., із канцелярії губернатора в губернське правління додатково передавалися справи про пошук та арешт безпаспортних осіб і волоцюг. Як і про відпустки, пенсії й нагороди чиновникам, нагляд за виконанням рекрутської повинності. Більшість управлінських заходів губернатор здійснював через губернське правління, як того вимагала верховна влада³⁴.

Волинське губернське правління наділялося новими повноваженнями, які спричинилися польським повстанням 1830 р. Воно виконувало функції губернської слідчої комісії у справах повстанців після її закриття 11 грудня 1834 р. До його обов'язків входило виявлення учасників збройного спротиву, складання поіменних списків та збір відомостей про поміщиків, які виїхали за кордон. У губернському правлінні зосереджувалась інформація про усіх учасників виступу для подальшого обмеження їх прав та позбавлення маєтностей, а також оголошення про їх конфіскацію³⁵. Чиновники правління зобов'язані були брати участь у діяльності новостворених комісій. Один із радників на вибір губернатора ставав «обов'язковим» членом Комісії для ліквідації боргів конфіскованих маєтків, що засновувалась відповідно до указу Сенату 28 липня 1832 р. Подібні комісії утворилися в Київській, Подільській, Віленській, Гродненській, Мінській, Вітебській, Могильовській, Білостоцькій губерніях³⁶. У Житомирі вона відкрилася у жовтні 1832 р. і діяла до 1 січня 1845 р.³⁷

Потреба виконання таких завдань обумовила зміни у структурі канцелярії Волинського губернського правління, яка станом на 1834 р. складалася

³¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1364. – Арк.38–38 зв.

³² ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1834. – Т.8. – Отд.1: 1833. – №6455. – С.539.

³³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1363. – Арк.94–100.

³⁴ Там само. – Спр.1364. – Арк.91–91 зв.

³⁵ Там само. – Оп.784. – Спр.234. – Арк.26–27 зв.

³⁶ ДАЖО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.1, 11 зв.

³⁷ Там само. – Арк.37, 79.

з восьми функціональних підрозділів – столів. Значна увага зосереджувалася на діяльності восьмого – конфіскаційного столу, якого не було в інших губернських правліннях Російської імперії. Тут крім повстанців велися справи ще й іноземців, які виявили бажання стати підданими Російської імперії; розглядалися донесення поліції про вжиті заходи для стабілізації ситуації, утримання недоїмок із маєтків поміщиків, узяття їх в опіку та справи, що стосувалися впорядкування проживання єврейського етносу³⁸. Велика кількість справ надходила у казенний стіл, де з'ясовувалися питання передачі маєтків у державну власність, рекрутських наборів та про селян-утікачів, які набували особливої ваги внаслідок повстання. Кримінальний стіл відповідав за виконання рішень Сенату та вироків кримінальної палати суду. Для ефективної роботи цих підрозділів губернатор пропонував розділити їх обов'язки ще на два столи. Верховна влада врахувала їх під час укладання нового штатного розпису 1836 р., згідно з яким канцелярія губернського правління складалася з трьох відділень та десяти столів. У першому діяли цивільний, ревізійний, духовний та слідчий, у другому – казенний, господарський, недоїмочний, у третьому – кримінальний, арештантський та конфіскаційний столи, який ще називали повстанським («мятежническим»). Таким чином, зміни у структурі губернського правління були обумовлені додатковими повноваженнями, що їх виконувала ця установа.

Близькість кордону, договори між Російською та Австрійською імперіями про взаємну передачу дезертирів, утікачів і безпаспортних, велике число іноземців, постійні переміщення торговців і промисловців, контрабанда заборонених товарів – усе це вимагало від чиновників значних зусиль³⁹. Додаткової уваги потребував поділ євреїв на категорії та чітке визначення їх чисельності для підрахунку коробкового й свічкового зборів, відомості про що вимагало міністерство внутрішніх справ, а також розгляд витрат на потреби єврейських громад і питання облаштування в містах та містечках цехових управлінь⁴⁰. Діяльність губернського правління настільки ускладнювалася, що вжиття заходів щодо ліквідації недоїмок губернатор перебрав на себе, тоді як подібні справи повинні були з'ясовуватися губернським правлінням. Дійшло навіть до того, що губернатор не був упевнений у достовірності даних, що їх надсиляло правління⁴¹.

Для повнішого ознайомлення зі станом справ та заходами для поліпшення діяльності Волинського губернського правління начальник краю створив комісію у складі радника та чиновника з особливих доручень при губернаторі, яка зосередилася на виконанні указів Сенату (за офіційними даними, таких невіршених справ станом на 1836 р. було 195) та справах, пов'язаних із польським повстанням 1830 р.⁴² Отримані результати не задовольнили ані місцеву, ані регіональну владу. Саме тому київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся з пропозицією до міністра внутрішніх справ увести

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2138. – Арк.192–197.

³⁹ Там само. – Спр.1803. – Арк.82–83 зв.

⁴⁰ Там само. – Спр.9480. – Арк.4 зв. – 5.

⁴¹ Там само. – Спр.2138. – Арк.98 зв.

⁴² Там само. – Спр.1803. – Арк.82–83 зв.

до складу губернського правління додаткових чиновників. Вище керівництво погодилося з його аргументацією і 10 червня 1839 р. вийшов указ про призначення одного старшого та одного молодшого столоначальників і по одному для них помічнику на два роки⁴³. Таким чином, було відкрито два тимчасових столи у другому та четвертому відділеннях канцелярії Волинського губернського правління для швидкого вирішення накопичених справ⁴⁴.

Збільшення чиновницького складу правління не було випадковим, оскільки Д.Бібіков планував ревізію дворянських зібрань на предмет перевірки захованих у дворяни, а правління було однією з тих ланок, що забезпечувало виконання його розпоряджень. Про активне втручання намісника в роботу цієї установи свідчить той факт, що віце-губернаторами, які з 1837 р. стали старшими радниками правління, призначалися колишні чиновники з особливих доручень при генерал-губернаторі, яким останній довіряв і через яких міг впливати на її функціонування⁴⁵.

1 червня 1840 р. розпочала роботу Київська центральна ревізійна комісія для перевірки дворянських депутатських зібрань, яка покликана була підважити роботу трьох губернських комісій, діяльність яких визнавалася неефективною. Начальник краю виявив значні зловживання, адже нерідко дворянство надавалося на основі фальшивих документів, зменшуючи таким чином число платників податків в імперії. Д.Бібіков вимагав, щоби протягом чотирьох років комісія завершила розгляд справ, обмеживши число претендентів на дворянське звання⁴⁶. Оперативне вирішення справ зумовлювалося активним втручанням генерал-губернатора та вимагало не менших зусиль від Волинського губернського правління. Лише за 1841–1842 рр. по губернії «з'ясувалося» більше чотирьох тисяч родин, що підлягали запису в податні стани, по кожному з яких правління заводило окрему справу⁴⁷. Наступним кроком у справі переведення безземельної шляхти в податний стан було обрання роду діяльності. Наглядати за цим непопулярним заходом наказувалося губернському правлінню. Повільний хід справ не задовольняв генерал-губернатора, адже серед осіб, що мали бути записані до міщан чи однодворців, добровільно визначилися лише кілька десятків родин. Губернське правління не стимулювало цей процес, не вимагало запису в ревізійні реєстри, а поліція не складала відповідних відомостей, посиляючись на відсутність документів у дворян, тоді як уже мала у своєму розпорядженні необхідні витяги з протоколів та резолюції начальника краю⁴⁸. Як наслідок – імперська скарбниця не отримала очікуваних податкових надходжень, що змусило генерал-губернатора вживати нових заходів.

Ревізія Волинського губернського правління, проведена Д.Бібіковим 1841 р., виявила, що у відділеннях і столах справи вирішуються повільно. Однією з причин було названо відсутність порядку у звітах і настільних

⁴³ ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1840. – Т.14. – Отд.1: 1839. – №12429. – С.555.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.3860. – Арк.15, 18.

⁴⁵ Маркевич О.В. Віце-губернатор Волинської губернії першої половини XIX століття: соціологічний портрет // Волинські історичні записки. – 2011. – №6. – С.121–133.

⁴⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.278.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.4324. – Арк.175.

⁴⁸ ДАЖО. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.17зв. – 18 зв.

реєстрах. Документи зберігалися безладно, відсутні описи, алфавіти, поділ за роками й особами, справи не мали палітурок. Керівники відділень не контролювали настільних реєстрів, а отже не володіли достовірною інформацією про стан проходження справ⁴⁹. Додатково призначені 1839 р. чиновники не вплинули на ефективність роботи. У тимчасовому столі четвертого відділення з 450 переданих на вирішення справ за два роки було з'ясовано лише 148. Таким чином, генерал-губернатор дійшов висновку, що для поліпшення роботи недостатньо призначити нових чиновників чи підвищити їм жалування, як того вимагав волинський цивільний губернатор. Губернське правління, на думку Д.Бібікова, уже давно перестало бути установою, яка б служила прикладом сумлінної діяльності, вчасної звітності й успішного діловодства. Причини цього сановник побачив у недостатньому старанні посадовців, які не спрямовують на справи всіх своїх зусиль. Для виправлення ситуації генерал-губернатор усе ж виділив 1 тис. руб. сріблом на заохочення чиновників правління, що, на його думку, мало стати дієвим інструментом підвищення ефективності їх діяльності. Коштами ж мав розпорядитися губернатор І.Каменський⁵⁰, який не погодився з аргументами Д.Бібікова, переконуючи, що причини невчасного з'ясування справ полягають у понаднормовій зайнятості чиновників. Волинський губернатор запропонував використати цю суму не для винагородження чиновників і канцелярських службовців, які й так докладають максимальних зусиль, а на залучення нових виконавців, цим полегшивши їх роботу. Прийняття двох помічників і трьох писарів до першого та другого столів третього відділення допомогло б вирішити багато кримінальних справ. Решту коштів він пропонував витратити на посилення першого відділення, в якому зосереджувалася перевірка прав шляхти на дворянство та велося листування з Київською центральною ревізійною комісією⁵¹.

Генерал-губернатор погодився з аргументами І.Каменського й розподілив кошти таким чином: для вирішення термінових справ призначено двох додаткових засідателів; до числа канцелярських службовців додано п'ять помічників столоначальників та писарів; для обліку сум, що зосереджувалися в губернському правлінні, призначили скарбника з жалуванням 285 руб. (раніше його обов'язки виконував один із чиновників установи, що, на думку губернатора, відволікало того від основних занять). На утримання друкарні було додано 140 руб. сріблом. Частина коштів витратили на підвищення жалування службовцям: секретареві – до 340 руб., столоначальникам – 285 руб., помічникам – 175 руб., писарям першої – 150 руб., другої – 130 руб. і третьої категорії – 100 руб. сріблом⁵².

2 січня 1845 р. вийшов імператорський указ, який встановлював сталий штатний розпис губернським правлінням Російської імперії, чітко визначав їх обов'язки та визначав однакову структуру, оскільки верховна влада вважала недоцільним створювати додаткові підрозділи. Таким чином, у Волинському губернському правлінні було скасовано позаштатні посади й тимчасові столи,

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.3860. – Арк.18 зв. – 19.

⁵⁰ Там само. – Арк.18 зв., 55 зв.

⁵¹ Там само. – Арк.58–58 зв.

⁵² Там само. – Арк.72–77.

а додаткові обов'язки розподілялися в межах створених функціональних структур. Відповідно до цього указу губернське правління складалося із присутствія, канцелярії, трьох відділень з архівом та друкарні. Канцелярія присутствія мала підрозділи – реєстратуру, де велися журнали вхідних та вихідних документів; у ревізійному столі чиновники стежили за виконанням місцевими органами рішень правління та суду; газетний відав господарськими справами редакції й друкарні; ексекторська частина, котра завідувала грошовими надходженнями, готувала річні фінансові звіти. Діяльність ревізійного столу надзвичайно ускладнювало обширне листування, тож гостро відчувалася потреба в додаткових канцеляристах. Три позаштатних службовця там перебували на випробуванні, не отримуючи жалування. Із газетного столу туди тимчасово було відправлено двох писарів та ще трьох – із казначейської частини⁵³.

Відділення губернського правління та їх структурні підрозділи (столі) створювалися відповідно до штатного розпису, однак із більшим чисельним складом канцелярських службовців (див. табл.). У першому відділенні – поліцейському – реєстрували осіб, котрі не довели свого шляхетного походження. Їх записували в податний стан та відмовляли у праві володіння маєтками. Тут велися справи про конфіскацію майна учасників польського повстання 1830 р. Чиновники поліцейського відділення стежили за наділенням православних церков землями, що належали католицькій та ліквідованій уніатській єпархіям. Сюди ж надходили прохання від іноземців, які мали намір переселитися в межі Російської імперії. Діяльність господарського відділення ускладнювалася справами про євреїв, які ухилялися від рекрутської повинності. Таких на 1845 р. налічувалося 4809 осіб. У ньому вирішувалися питання організації виселення євреїв з 50-верстного прикордонного району, контролювався коробковий та свічковий збори, недоїмки, стягнення яких вимагало інтенсивного документування та ускладнювало роботу бухгалтерії. Тут з'ясовувалися справи про облаштування євреїв після ліквідації кагалів, контролювалося поширення російської системи мір та ваги на території Волинської губернії. Судове відділення наглядало за виконанням рішень судових органів у кримінальних справах, відправкою злочинців у Сибір, забезпеченням арештантів одягом, взуттям і продовольством. Значна увага приділялася вирішенню позовів селян проти поміщиків і управителів, справам, пов'язаним з утриманням дезертирів, скаргам на судові зволікання, затвердженню описів і справ щодо продажу маєтків за борги, огляду маєтностей неповноправних дворян тощо.

Відзначимо, що додаткові повноваження зосереджувалися в поліцейському та господарському відділеннях, що вплинуло на число службовців. Крім штатних канцеляристів, котрі отримували жалування, до їх складу входили й ті, хто перебував на випробуванні без платні, причому таких було більше саме там, де з-поміж основних завдань виділялися додаткові⁵⁴. Таким чином, верхівній владі так і не вдалося уніфікувати структуру губернських правлінь.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.3860. – Арк.150–154.

⁵⁴ Там само. – Арк.18–136.

Структура губернського правління згідно зі штатним розписом 1845 р.

Відділення губернського правління	Столи	Склад чиновників та канцелярських службовців
Присутствіє		Вице-губернатор, 3 радника, асесор
<i>Канцелярія присутствія</i>	Екзекуторська частина	Екзекутор, помічник екзекутора, писарі
	Реєстратура	Головний реєстратор, 2 помічника реєстратора
	Ревізійний стіл	Столоначальник, 2 помічника столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 3 на випробуванні
	Казенна частина	Скарбник («казначей»), помічник скарбника, відповідальний за звіти чиновник, 5 писарів на жалуванні
<i>Поліцейське</i>	Четвертий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 4 на випробуванні
	П'ятий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 3 на випробуванні
	Шостий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 4 на випробуванні
<i>Господарське</i>	Сьомий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 2 на випробуванні
	Восьмий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 1 на випробуванні
	Дев'ятий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні й 5 на випробуванні
<i>Судове</i>	Десятий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 4 писаря на жалуванні
	Одинадцятий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні
	Дванадцятий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні
	Тринадцятий стіл	Столоначальник, помічник столоначальника, 5 писарів на жалуванні

Чіткість структури вдосконалила поточне ведення справ, але не сприяла вирішенню тих, що накопичилися за попередні роки. Саме тому імператор за поданням Комітету міністрів видав 2 липня 1846 р. указ, за яким при Волинському губернському правлінні було відкрито тимчасове (на чотири роки) відділення з трьох столів для прискороного вирішення «старих» справ. На його утримання виділялося 3876 руб. сріблом, а до складу ввійшли радник, секретар, помічник реєстратора, три столоначальника та стільки ж для них помічників⁵⁵. І.Каменський доповідав, що з'ясування застарілих справ викликає труднощі⁵⁶. Діяльність тимчасового відділення розпочалася листуванням зі змісту спра-

⁵⁵ ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1847. – Т.21. – Отд.2: 1846. – №20192. – С.11.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.7358. – Арк.16 зв.

ви, як правило порушеної декілька (інколи десятків) років тому, що неабияк ускладнювало роботу. Саме тому указом від 28 листопада 1850 р. повноваження тимчасового відділення було продовжено ще на три роки, а число чиновників та кошти на їх утримання залишалися без змін⁵⁷.

Звернімося до кількох прикладів, які послужили причинами накопичення справ. Так, 4 серпня 1823 р. надійшла справа про затримання контрабандних товарів, що не вирішувалася до 1850 р. через відсутність конкретних відомостей від Острозького земського суду⁵⁸. Подібна надійшла 28 серпня 1825 р. про незаконне перевезення сукна купцем 2-ї гільдії Ф.Тидсоне, яка не завершилася внаслідок недостатніх свідчень від Кременецького магістрату. Справи затягувалися на 20–25 років через те, що підзвітні губернському правлінню установи не надсилали вчасно необхідної інформації. Такими за 1850 р. була 3881 справа, а основна причина їх накопичення – неоперативність місцевої поліції, з якою безпосередньо пов'язувалася діяльність губернського правління. Волинський губернатор М.Жуковський у 1836 р. наказав розподілити справи, які рахувалися власне за губернським правлінням – їх виявилось 497, тоді як за іншими місцевими органами влади – 4110. Причиною зростання кількості нез'ясованих питань визначалося невчасне надсилання відомостей повітовими органами влади⁵⁹. Губернатор наполягав, аби чиновники на поліцейські посади призначалися лише після випробування, зокрема в губернському правлінні, щоб оцінити їх професійні здібності та для здобуття необхідного досвіду при виконанні обов'язків, невластивих іншим губерніям. Такий підхід вплинув на способи та джерела формування бюрократії Волинського губернського правління.

Цінним і найбільш достовірним джерелом для з'ясування складу урядовців установи є формулярні списки. Верховна влада вимагала конкретизації особистих даних, однак не вся інформація там чітко зазначалася. На критичному аналізі цього джерела наполягав свого часу П.Зайончковський, який під час вивчення губернської адміністрації Російської імперії виявив, що подеколи не конкретизувалося матеріальне становище та освітній рівень чиновників⁶⁰. У волинських умовах цей перелік продовжується графою «Віросповідання», де по суті вказувалася етнічна належність. 20% аналізованих формулярних списків не містили такої інформації, 17% чиновників чітко зазначили, що є католиками, а отже, припускаємо, були місцевими; 60% чиновницького складу – православні, вихідці з внутрішніх російських губерній, і лише одна особа виявилася німцем (віце-губернатор граф Е.Келлер)⁶¹. Домінування серед чиновництва православних вказує на чітку позицію верховної влади, адже невдовзі після польського повстання вийшов указ (1835 р.), який зобов'язував місцевих мешканців прослужити на цивільній або військовій службі десять років, а вже потім

⁵⁷ ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1851. – Т.25. – Отд.2: 1850. – №24685. – С.258.

⁵⁸ ДАЖО. – Ф.67. – Оп.1 (дод.). – Спр.298. – Арк.1.

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2039. – Арк.10.

⁶⁰ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России XIX века. – Москва, 1978. – С.10–11.

⁶¹ Формулярні списки чиновників див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1325, 10123, 5122, 1475, 3023, 2417, 2738; Оп.297. – Спр.358, 85, 107, 453; Оп.789 а. – Спр.416; ДАЖО – Ф.10. – Оп.1. – Спр.36; Ф.17. – Оп.1. – Спр.290; Ф.58. – Оп.1. – Спр.446; Ф.70. – Оп.1. – Спр.82; Ф.118. – Оп.2 (дод.). – Спр.212.

балотуватися на виборні посади. Такий принцип збільшив доступ на виборні місця урядовців із внутрішніх губерній Російської імперії. Із 1837 р. дворяни західних регіонів католицького віросповідання могли вступити на міністерську службу лише після вислуги не менше п'яти років у власне російських губерніях. Натомість Д.Бібіков узагалі запропонував, щоб вихідці з західних губерній після досягнення 18-річного віку розпочинали службу саме в російських регіонах⁶².

Таким чином, верховна влада впроваджувала політику заміщення важливих чиновницьких посад на нещодавно приєднаних територіях російськими кандидатами, для чого вдавалася до системи заохочень. Особливо відзначалися ті з чиновників, які виконували одночасно декілька повноважень. Так, радник Волинського губернського правління Пудловський за сумісництвом обіймав посаду члена комісії продовольства, за що був відзначений орденом Св. Станіслава 4 ступеня. І такі випадки не були поодинокими. Титулярний радник Попов суміщав обов'язки ексекютора та скарбника, отримуючи відповідну платню (600 руб. і 300 руб.). У 1837 р. його було нагороджено річним жалуванням⁶³. Радник правління, на вибір губернатора, виконував повноваження обов'язкового члена Волинської ліквідаційної комісії. Для залучення чиновників у західні губернії верховна влада надала їм право на одночасні пенсію та жалування⁶⁴, вищі ж чини отримували ордени, відзнаки, грошові винагороди, що нерідко дорівнювали річному жалуванню.

Більшість урядовців Волинського губернського правління становили дворяни – 86%, на долю ж міщан припадало лише 7%. Один чиновник походив зі штаб-офіцерських дітей та ще один – із малоросійського козацтва. Загальний освітній рівень не був високим, лише чверть (25%) здобула освіту, натомість близько 27% були в минулому військовими. Це позначилося на вікових характеристиках чиновників, з яких у віці 18–30 років перебувало 37%, 33% було 30–40-річних, 30% мали 40–50 і більше років. При формуванні чиновницького апарату Волинського губернського правління вирішальне значення надавалося досвіду служби та військовим заслугам.

Для регулювання діяльності канцелярських службовців було застосовано інші механізми. Згідно з формулярними списками канцелярських службовців, із дворян на службі перебували 71% (менше, ніж серед чиновників), близько 20% становили діти священнослужителів, решта – з приказних та обер-офіцерських дітей⁶⁵. 39% із них здобули освіту, що є вищим показником, ніж серед чиновників. Не останню роль у цьому відіграв указ імператора, за яким молодих людей, що студіювали у вищих навчальних закладах і бажали вступити на службу, до відкриття вакансій належало тимчасово приймати в губернське правління на випробування без жалування⁶⁶. Кар'єра багатьох чиновників розпочиналася з

⁶² Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета министров: Комитет министров в царствование Николая I (1825 г. 20 ноября – 1855 г. 18 февраля). – Т. II, ч. 2. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 279–280.

⁶³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2417. – Арк. 115 зв. – 118.

⁶⁴ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета министров... – С. 279.

⁶⁵ Формулярні списки канцелярських службовців див.: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 3023, 2417, 1477; ДАЖО – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 29; Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 446; Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 285, 287, 345, 342, 322; Ф. 118. – Оп. 2 (дод.). – Спр. 183, 229; Ф. 67. – Оп. 1 (дод.). – Спр. 32.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5594. – Арк. 18.

посади писарів, яких суттєво не вистачало через великі обсяги канцелярської роботи. Службовці поділялися на три категорії з різним жалуванням. Серед канцелярського складу губернського апарату вибудовувалася своя ієрархія. Дворянське походження та освіта сприяли кар'єрі – таких кандидатів зараховували до вищої категорії писарів, що пришвидшувало отримання чину.

Склад канцеляристів правління був молодим, зокрема для 61% це було перше місце служби, яке давало можливість кар'єрного росту. Відтак службовці намагалися не затримувались у канцелярії губернського правління. Рік і менше прослужило близько 35% посадовців, стільки ж – від одного до трьох років. У зверненнях до волинського губернатора службовці просили про переведення в інші установи та вказували на відпрацювання обов'язкового випробувального терміну в канцелярії губернського правління. Найбільше їх надходило при розгляді призначень у місцеві суди, для чого був потрібний досвід служби у цій установі⁶⁷. Місцева влада установленим порядком підвищувала практичне вміння службовців, оскільки губернське правління співпрацювало з усіма установами. Такий механізм службового зростання поступово перетворив канцелярію Волинського губернського правління на «школу виховання» майбутніх чиновників. Канцелярські службовці набували тут досвіду ведення справ, оскільки за один рік їх надходило понад 56 тис., причому чи не кожна складалася майже з 500 аркушів. Таким чином, на канцеляриста припадала щоденна підготовка десятків сторінок різноманітних висновків.

Брак канцелярських службовців змушував верховну владу залучати місцевих мешканців. 63% службовців були католиками і лише 37% – православними. Таким чином, еліта Волинської губернії зберігала вплив, але під контролем російської адміністрації. Місцеві дворяни використовували цю ситуацію у власних інтересах. І.Каменський у настановах майбутньому губернаторові Волині І.Васильчикову вказував, що, згідно з чинними розпорядженнями, дворяни західних губерній, котрі не перебували на державній службі, не могли виїхати з постійного місця проживання без письмового дозволу начальника. В іншому разі за ними встановлювався таємний нагляд поліції. Натомість ті, які перебували на службі (навіть якщо термін був коротким), могли вільно переїздити і проживати в будь-якій частині імперії, отримувати безстрокові паспорти, відлучатися з місця постійного проживання без дозволу⁶⁸. Таким чином, волинський губернатор наголошував, що не в останню чергу стимулом служби місцевих дворян у російських державних установах було отримання дозволу на вільне пересування.

Проблема заповнення канцелярських посад стояла надзвичайно гостро. До складу Волинського губернського правління станом на 23 квітня 1843 р. входило 59 штатних писарів та 74 позаштатних, з останніх 42 отримували жалування, а решта 32 залишалися на випробуванні (без жалування)⁶⁹. Для закриття вакансій влада вдавалася до різноманітних способів, зокрема переведення в канцелярські службовці тих чиновників, які допустили помилки на попередній службі. У звіті за 1848 р. губернатор указував, що 20 осіб було звільнено з посад

⁶⁷ ДАЖО. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.1, 159.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.7358. – Арк.7 зв. – 8 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр.5594. – Арк.50–51.

за дрібні порушення без судового слідства й переведено у штат губернського правління. Їм давалася можливість реабілітуватися і за «належну поведінку» бути призначеними на інші посади⁷⁰.

Важливою структурною складовою Волинського губернського правління була губернська друкарня. Розпорядження Катерини II про її заснування вийшло 1796 р. у зв'язку з необхідністю знайомити населення краю з указами та розпорядженнями верховної влади й місцевої адміністрації. Тут же виготовлялися бланки відомостей та діловодних журналів. Волинський губернатор особисто дбав про це, оскільки невчасне отримання друкованих матеріалів негативно впливало на управління у цілому. Катерина II розпорядилася, щоб Волинське губернське правління започаткувало видавництво власних газет на противагу тим, які поширювалися з-за кордону⁷¹. Таким чином, губернська друкарня була заснована відразу після створення губернії, що вказує на неабияку важливість цього питання, адже, приміром, указ про обов'язкове їх відкриття у губерніях Російської імперії вийшов лише 5 серпня 1807 р.⁷²

Починаючи з 1838 р. волинська друкарня видавала «Губернские ведомости», на шпальтах яких висвітлювалися місцеві події. Газета складалася з офіційної та неофіційної частин: у першій друкувалися розпорядження місцевої влади, імператора, Сенату, повідомлялося про призначення та звільнення чиновників, натомість у другій – розміщувалися різноманітні приватні оголошення. Видання виконувало важливу інформаційну функцію, підвищуючи авторитет російської влади в «польському краї». У випусках за 1840 р., наприклад, у спеціальному підрозділі друкувалася інформація про тих, кому Герольдія відмовила в наданні дворянства⁷³. Кожен, хто виїжджав за кордон, мав тричі опублікувати інформацію про це в «Губернских ведомостях», а з огляду на прикордонне становище губернії таких було чимало. Губернське правління потребувало значної кількості друкованих примірників указів, оголошень, паспортів, чого в інших губерніях не спостерігалось, а отже необхідно було збільшити виробничі можливості. Згідно зі штатним розписом за 1836 р., друкарня складалася з 14 чиновників, а на її утримання виділялося 5 тис. руб. асигнаціями⁷⁴. Уже 1845 р. тут було 25 чиновників, а частину замовлень виконувала друкарня в Бердичеві, яка до цього перебувала у віданні Волинської римо-католицької консисторії⁷⁵.

До структури Волинського губернського правління входила й утворена 23 серпня 1845 р. комісія для розбирання та знищення старих справ. Вона складалася з радника губернського правління, стряпчого казенних справ та одного з членів продовольчої комісії й переглядала документацію за попередні роки. Не підлягали знищенню лише ті справи, які були ще потрібними для складання статистичних звітів, а також ті, що містили історичні матеріали⁷⁶.

У Волинській губернії завжди гостро стояла проблема вибору будівель для розміщення місцевих адміністративних установ (свого часу вона навіть

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.7357. – Арк.23 зв.

⁷¹ ДАЖО. – Ф.67. – Оп.1 (дод.). – Спр.13. – Арк.258 зв.

⁷² ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.29: 1806–1807. – №22579. – С.1230.

⁷³ Волинские губернские ведомости. – 1840. – 22 июня.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2138. – Арк.160.

⁷⁵ Там само. – Спр.5594. – Арк.139 зв. – 141.

⁷⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.1131. – Арк.10, 89 зв. – 94 зв.

вплинула на довготривале визначення з губернським центром). Незважаючи на те, що Житомир до середини XIX ст. розвивався досить швидкими темпами, а будівельна комісія сприяла зведенню нових приміщень, для всіх присутствених місць їх не вистачало. Приміром, губернське правління розміщувалося в найманих будівлях. У 1840 р. частина архіву зберігалася в кам'яниці, що належала купцеві третьої гільдії Ратперу та міщанинові Тарнопольському, проте через надмірну вологість справи псувалися, тож місцева влада вирішила збудувати облаштоване приміщення.

У 1852 р. губернське правління уклало договір із поміщиком В.Троцьким щодо будівництва споруди по вул. Великій Бердичівській із наданням забудовникові під заставу 27 тис. руб., а місцеве керівництво зобов'язалося винаймати новобудову впродовж тривалого часу. Будівля складалася з трьох поверхів для присутствених місць та підвалу для архіву й проектувалася на 46 кабінетів, в яких передбачалося розмістити відділення губернського правління, креслярню, прокурора, друкарню. Три кімнати відводилися для сторожів та під складські приміщення. Стіни чотирьох кабінетів, виділених для присутствія й приймальні, мали фарбуватися у приємні кольори задля створення позитивних вражень у відвідувачів. Увагу приділяли облаштуванню архіву, який на старому місці займав сімнадцять кімнат⁷⁷. У 1865 р. місцева влада викупила цю будівлю в державну власність у нового власника – купця Вайнштейна.

Отже, Волинське губернське правління у зв'язку з прикордонним розташуванням губернії, особливостями соціального й етнічного складу населення (зокрема, проживанням значного числа євреїв) відзначалося відмінностями у характері владних повноважень, структурі, способах та джерелах формування бюрократії. Необхідність в ефективному та оперативному адмініструванні приєднаними територіями спонукала верховну владу Російської імперії розширити структуру правління, зробити її більш гнучкою з огляду на потреби місцевого управління. Особливо яскраво це проявилось після польського повстання 1830 р. Тоді ж до складу Волинського губернського правління було призначено позаштатних чиновників та канцелярських службовців, створювалися тимчасові відділення й столи, значна увага приділялася функціонуванню губернської друкарні тощо. Однак, попри всі зусилля, навряд чи діяльність Волинського губернського правління можна розцінювати як ефективну. Зокрема, значно зростає кількість нез'ясованих справ, що перебували у провадженні по 20–25 років. Чинники цього явища полягали в непопулярності завдань правління, спротиві під час проведення конфіскації маєтків, занесенні в податні стани непідтверджених дворян, необхідності обов'язкового обрання ними певного роду діяльності тощо. У зв'язку з цим верховна влада уважніше підійшла до способів та джерел формування бюрократії. Оскільки шляхетний стан не реалізовував політику імперії на співпрацю в управлінні історичними регіонами, то імператор намагався усунути його від обіймання важливих чиновницьких посад. Для служби у Волинському губернському правлінні призначалися урядовці з внутрішніх російських губерній імперії, для чого було започатковано регіональну систему заохочень і нагород. Управлінці православного віросповідання мали

⁷⁷ ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.755. – Арк.4, 10–13 зв.

більше можливостей для кар'єрного зростання, отримували значні винагороди. Однак без залучення місцевих дворян заповнити вакантні місця було неможливо, відтак вони розпочинали службу в канцелярії правління, яке через чималі обсяги діловодства постійно потребувало канцеляристів. Поступово місцева державна установа перетворилася на своєрідну «школу виховання» майбутніх чиновників під пильним контролем адміністрації.

The article reviews the activities of governance and specific powers Volyn' provincial government late XVIII – first half of XIX century, defined the associated features of its structure. It is clarified the dynamics of size, socio-ethnic composition of the government agencies, regional incentives and rewards to attract and stimulate their activity.



Г.Ю.БАЖЕНОВА*

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ІСТОРИКІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1869–1915 рр.)

У ході дослідження проаналізовано специфіку особового складу й особливості професійних взаємовідносин між істориками – співробітниками кафедр російської та загальної історії Імператорського Варшавського університету, а також визначено основні шляхи їх комплектування. Окрему увагу приділено з'ясуванню ролі цього вищого навчального закладу в академічних кар'єрах його викладачів.

Історіографія історії вищої школи в Росії має ґрунтовну традицію, яку створювали науковці багатьох поколінь. Проте чимало її аспектів досліджено лише частково, зокрема й минуле Імператорського Варшавського університету. На відміну від російських, польські автори довго оминали увагою детальне вивчення історії цього навчального закладу. Як писав відомий польський історик І.Ігнатович, Варшавський університет не викликав симпатій поляків, котрі пам'ятали, що виник він на місці ліквідованої в 1869 р. головної школи і вбачали в ньому лише інструмент російщення краю. На відміну від Варшавського королівського університету (1816–1831 рр.) та Варшавської головної школи (1862–1869 рр.), місцевий імператорський університет (1869–1915 рр.) трактувався як чужорідний організм, елемент завойовницької, ворожої державної машини¹. Саме тому дослідники вивчали переважно ті періоди історії вишу, в яких він функціонував як суто польський навчальний заклад².

Ситуація змінилася лише на початку 1980-х рр. із виходом двотомника «Історія Варшавського університету», два розділи якого присвячувалися саме російському періоду³. Аналізуючи сучасний стан розвитку історіографії, слід зауважити, що як польські, так і російські науковці перейшли на якісно новий рівень у вивченні минулого цього навчального закладу. Насамперед виокремимо праці Л.Блащика⁴, Й.Шиллер⁵,

* *Баженова Ганна Юрїївна – кандидат історичних наук (м.Київ).
E-mail: bagenova_a@inbox.ru*

¹ *Ihnatowicz I. Uniwersytet Warszawski w latach 1869–1899 // Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915 / Red. S.Kieniewicz. – Warszawa, 1981. – S.378.*

² Утім, свого часу усе ж таки вийшло друком кілька поважних праць з історії Імператорського Варшавського університету. Серед них виокремимо статті С.Брауна, Ц.Орліковської та І.Ігнатовича (див.: *Braun J. Położenie i ruch organizacyjny młodzieży akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1890–1904 // Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego. – 1963. – T.IV. – S.23–105; Orlikowska C. Z dziejów kształcenia biologów polskich. Działalność pedagogiczna i naukowa przyrodników rosyjskich na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim w latach 1869–1915 // Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. – 1962. – Ser.B, zesz.6. – S.113–149; Ihnatowicz I. Utworzenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roku 1869 // Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego. – 1972. – T.12. – S.55–70).*

³ *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915. – S.378–564.*

⁴ *Błaszczak L.T. Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.I–II. – Warszawa, 1995–2003.*

⁵ *Schiller J. Powstanie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w świetle badań archiwalnych // Rozprawy z Dziejów Oświaty. – 2002. – T.XLI. – S.93–127; Eadem. Uniwersytet Warszawski – czy uniwersytet i czy w Warszawie? // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 2005. – №3/4. – S.25–58; Eadem. Materiały do dziejów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w Rostowie nad Donem // Nauka Polska, jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój. – 2005. – №XIV (XXXIX). – S.237–245; Eadem. Profesorowie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego wobec wydarzeń rewolucji 1905 roku // Rozprawy z Dziejów Oświaty. – 2008. – T.XVII (XLII). – S.75–97 та ін.*

Е.Тилінської⁶, С.Парки⁷, М.Пашковської⁸, а також А.Іванова⁹, А.Данилова¹⁰, С.Михальченко¹¹ та К.Краковського¹², які стали добрим підґрунтям для подальшого студювання історії вишу. Одним із перспективних напрямів таких досліджень вважаємо створення просопографічного портрету викладачів цього навчального закладу.

Творення колективного портрету певної спільноти потребує насамперед чітко визначених критеріїв добору досліджуваної групи осіб і засад її аналізу¹³. Однак, слід констатувати, що виокремлення кола істориків серед викладачів університету виявилось складним завданням, оскільки не завжди (хоча і як правило) на двох історичних кафедрах працювали вчені, котрих можна назвати істориками. Серед них, зокрема, науковці, праці яких не були суто історичними (Ю.Ковалевський). Водночас на інших кафедрах історико-філологічного та правничого факультетів зустрічаємо викладачів, котрі значною мірою займалися «чистою» історією. Насамперед це співробітники кафедр слов'янської філології, історії російського права та історії слов'янських законодавств (серед них О.Погодін, В.Макушев, Д.Самоквасов, Ф.Леонтович, Ф.Зігель та ін.). З огляду на це виникло запитання: яку позицію взяти за точку відліку перед початком дослідження? Ми вирішили піти шляхом Л.Блащика, котрий, досліджуючи історію класичної філології у Варшавському університеті, змалював просопографічний портрет викладачів класичного відділення, тобто працівників кафедр грецької та римської філології¹⁴. За аналогією, для створення колективного портрету істориків ми вирішили проаналізувати біографії всіх викладачів (пере-

⁶ *Tylińska E.* Życie codzienne studentów Cesarskiego Uniwersytetu w Warszawie (1869–1904) // *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. – 2000. – Т.ХІ. – S.23–58.

⁷ *Parka S.* Stopnie naukowe w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim (1869–1915) // *Ibid.* – 2000. – Т.ХХХІХ. – S.129–146; *Eadem.* Kształcenie kadry naukowo-dydaktycznej i system nadawania stopni naukowych na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1869–1915. – Warszawa, 2001 (рукопис кандидатської дисертації) та ін.

⁸ *Paszkowska M.* Z dziejów wydziału prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1869–1915) // *Studia Iuridica*. – 2003. – Т.ХІІІ. – S.151–161.

⁹ *Іванов А.Е.* Варшавський університет в кінці ХІХ – на початку ХХ століття // Польські професори і студенти в університетах Росії (ХІХ – початок ХХ в.): Конференція в Казані 13–15 жовтня 1993 р. – Варшава, 1995. – С.198–205; *Его же.* Русский университет в Царстве Польском: Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект // *Отечественная история*. – 1997. – №6. – С.23–33.

¹⁰ *Данилов А.Г.* Університет: Варшава – Ростов-на-Дону (1915–1917) // *Российские университеты в XVIII–XX веках*. – 2000. – Вып.5. – С.123–145; *Его же.* Интеллигенция Юга России в конце XIX – начале XX века. – Ростов-на-Дону, 2000; *Его же.* Ростовский период в истории Варшавского университета (1915–1917 гг.) // *Вопросы истории*. – 2011. – №9. – С.86–97.

¹¹ *Михальченко С.И.* Императорский университет в Варшаве: проблемы польско-российских взаимоотношений (1869–1915) // *Polska w Rosji – Rosja w Polsce: Stosunki polityczne*. – Poznań, 2003. – S.85–95; *Его же.* Юридический факультет Варшавского университета: 1869–1917: Краткий исторический очерк. – Брянск, 2000; *Его же.* Историко-филологический факультет Варшавского университета: 1869–1917: Очерк истории кафедр. – Брянск, 2005.

¹² *Краковский К.П.* Нить времени (Биографии преподавателей юридического факультета Варшавского – Донского – Ростовского университета). – Ростов-на-Дону, 2003; *Его же.* Нить времени (История юридического факультета Варшавского – Донского – Ростовского университета). – Ч.2. – Т.1: 1808–1924 гг. – Ростов-на-Дону, 2005; *Его же.* Нить времени (История юридического факультета Варшавского – Донского – Ростовского университета). – Ч.2. – Т.2: 1924–2005 гг. – Ростов-на-Дону, 2005.

¹³ Див.: *Verbouven K., Carlier M., Dumolyn J.* A short Manual to the Art of Prosopography // *Prosopography Approaches and Applications: a Handbook* / Ed. by K.S.B.Keats-Rohan. – Oxford, 2007. – P.35–69.

¹⁴ *Błaszczak L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II: 1862–1915. – Warszawa, 2003. – S.187–199.

дусім за допомогою формулярних списків), які працювали на кафедрах російської та загальної історії. Зауважимо, що практично всі ці особи мали ступені магістра чи доктора історії й творили кістяк колективу істориків університету. Створення такого портрету, на нашу думку, може стати ґрунтом для всебічного дослідження історії за межами історичного відділення історико-філологічного факультету.

Загалом протягом 46-річного періоду функціонування університету через дві історичні кафедри пройшло шістнадцять професорів та доцентів¹⁵. Серед них – Юзеф Ковалевський, Адольф Павінський, Петро Люперсолський, Микола Кареев, Микола Любич, Григорій Зенгер, Дмитро Петрушевський, Леонід Беркут (кафедра загальної історії); Адріан Копилов, Микола Арістов, Микола Барсов, Олександр Нікітський, Дмитро Цветаєв, Іван Філевич, Іван Козловський та Григорій Писаревський (кафедра російської історії). Слід зазначити, що деякі професори факультету поєднували викладання на рідних кафедрах зі спорадичними курсами лекцій на кафедрі загальної історії. Це були Костянтин Грот, Федір Вержбовський (кафедра слов'янської філології) та Левон Мсеріанц (кафедра порівняльної граматики слов'янських та інших споріднених мов)¹⁶. Частково до них можна зарахувати також Г.Зенгера, оскільки на кафедрі загальної історії він працював менше року й уже 1886 р. перейшов на кафедру римської філології, де залишався до призначення куратором Варшавського навчального округу (1900 р.)¹⁷. Проте вважаємо за доцільне розглядати постать Г.Зенгера у гроні тих осіб, які постійно працювали на історичних кафедрах.

За весь період існування університету ротація кадрів на двох досліджуваних кафедрах була відносно незначною. Із працівників Варшавської головної школи до нового закладу перейшли ординарний професор Ю.Ковалевський, в.о. ординарного професора А.Копилов і в.о. доцента А.Павінський¹⁸. Останнього зобов'язали протягом двох років опанувати російську мову, а за три – здобути сту-

¹⁵ Статутом Варшавського університету від 1869 р. на історико-філологічному факультеті передбачалося дев'ять кафедр: філософії, грецької словесності, римської словесності, порівняльної граматики слов'янських та інших споріднених мов, російської і церковнослов'янської мов та історії російської літератури, історії загальної літератури, слов'янської філології, загальної історії та російської історії. Як бачимо, подібно до інших університетів імперії у Варшаві не створили кафедр, які б ураховували національну специфіку цього регіону, а саме історії Польщі та історії польської літератури, які існували у Варшавській головній школі (див.: Устав Императорского Варшавского университета // Журнал министерства народного просвещения. – 1869. – Июнь. – С.126–127; *Braun J. Położenie i ruch organizacyjny młodzieży akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim...* – S.30).

¹⁶ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.733. – Оп.137. – Ед.хр.505. – Л.9 об. – 17; Оп.153. – Ед.хр.481. – Л.126 об. – 128, 132 об. – 153; Оп.155. – Ед.хр.1197. – Л.1–23; Ф.740. – Оп.18. – Ед.хр.51. – Л.1, 9 об. – 13, 15; Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете на 1886/7 академический год // Варшавские университетские известия. – 1886. – №7. – С.3–6; Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете в 1896/7 академическом году // Там же. – 1896. – №7. – С.1–4; Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете в 1911/12 академическом году // Там же. – 1911. – №9. – С.1–6.

¹⁷ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.38 об. – 47; Зенгер Григорий Эдуардович // *Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи: Главы высших и центральных учреждений: 1902–1917: Биобиблиографич. справ. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2002. – С.286–288; Маркитанов Ю. Министр и учёный из кречевицких казарм (к 150-летию со дня рождения нашего земляка Григория Эдуардовича Зенгера) // Чело. – 2003. – №1 (26). – С.18.*

¹⁸ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.76 об. – 82; Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.17 об. – 18; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 29.

пінь доктора в одному з російських університетів¹⁹. Ця вимога була обов'язковою для всіх викладачів головної школи, котрі здобули наукові ступені в іноземних університетах та хотіли зберегти посади²⁰.

Отже, кафедра загальної історії від Варшавської головної школи успадкувала Ю.Ковалевського й А.Павінського. У 1872 р. до Варшави приїхав викладач Санкт-Петербурзької Ларінської гімназії П.Люперольський, котрий, однак, уже через три роки залишив університет, щоб стати ординарним професором Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька²¹. Коли наприкінці 1878 р. помер Ю.Ковалевський, виникла потреба укомплектувати колектив кафедри, до якого у серпні 1879 р. долучився викладач 3-ї Московської гімназії М.Кареев, а через рік – учитель Кам'янець-Подільської гімназії М.Любович²². На місце М.Кареева, який у 1885 р. став викладачем Імператорського Олександрівського ліцею, а згодом – приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету²³, приїхав викладач Ніжинського історико-філологічного інституту Г.Зенгер. Однак він, як уже згадувалося, 1886 р. перейшов на кафедру римської філології²⁴. Протягом наступного десятиріччя викладацький склад кафедри залишався незмінним. І тільки, коли у серпні 1896 р. раптово помер А.Павінський²⁵, до Варшави в 1897 р. запросили приват-доцента Московського університету Д.Петрушевського. Відтоді й аж до тимчасового, протягом 1905–1908 рр., закриття університету (внаслідок революційних подій у Росії) на кафедрі загальної історії викладали М.Любович і Д.Петрушевський. Останній у 1906 р. став ординарним професором Московського університету²⁶. Його місце наприкінці 1909 р. зайняв випускник київського Університету св.Володимира Л.Беркут, який разом із М.Любовичем викладав у Варшаві до 1915 р.²⁷ Як відомо, у цей час університет було вирішено евакуювати до Москви, а згодом – до Ростова-на-Дону. Там він проіснував до 1 липня 1917 р., коли постановою Тимчасового уряду був реорганізований у Донський університет²⁸.

Першими співробітниками кафедри російської історії після реорганізації Варшавської головної школи були А.Копилов і М.Арістов. Останній залишив доцентуру в Казані й приїхав до Варшави через кілька місяців після відкриття університету. Утім, уже наприкінці 1871 р. А.Копилова призначено начальником Келецької навчальної дирекції, а М.Арістова 1873 р. – ординарним професором кафедри російської історії Харківського університету²⁹. На їх місця прийняли гімназійного вчителя Віленського навчального округу М.Барсова (1872 р.) та вчителя Будинку виховання незаможних дітей відомства Імператорського людинолюбного товариства О.Нікітського (1873 р.), котрі працювали в універси-

¹⁹ *Bardach J.* Adolf Pawiński (1840–1896) // *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci / Red. A.Gieysztor, J.Maternicki, H.Samsonowicz.* – Warszawa, 1986. – S.134–138.

²⁰ *Schiller J.* Uniwersytet Warszawski – czy uniwersytet... – S.35.

²¹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^{аб} об. – 195^{ад}.

²² Там же. – Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.9 об. – 10; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об. – 18.

²³ Там же. – Ф.733. – Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.11 об. – 12.

²⁴ Там же. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.39 об. – 40.

²⁵ *Bardach J.* Adolf Pawiński (1840–1896)... – S.155.

²⁶ РГИА. – Ф.740. – Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 18.

²⁷ Там же. – Ф.733. – Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.36 об. – 39; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.30 об. – 32.

²⁸ Там же. – Ф.733. – Оп.156. – Ед.хр.638. – Л.268.

²⁹ Там же. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.9 об. – 14; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 30.

теті практично до остатніх днів життя (О.Нікітський – до 1886 р., а М.Барсов – до 1889 р.)³⁰. Їхніми наступниками на кафедрі стали приват-доцент Московського університету Д.Цветаєв (1887 р.) та вчитель Санкт-Петербурзької гімназії Імператорського людинолюбного товариства І.Філевич (1890 р.), які викладали в університеті понад вісімнадцять років і залишили його після виходу на пенсію, відповідно, у 1906 і 1908 рр.³¹ На їх місця факультет прийняв у 1909 р. І.Козловського (колишнього викладача Ніжинського історико-філологічного інституту) та в 1910 р. Г.Писаревського (приват-доцента Московського університету), котрі разом з М.Любовичем і Л.Беркутом працювали у Варшаві до липня 1915 р., а потім виїхали до Ростова-на-Дону³².

Аналізуючи причини, чому змінювався викладацький склад, зауважимо, що часом це можна було пояснити певними життєвими обставинами: смертю Ю.Ковалевського, хворобою й передчасним уходом із життя О.Нікітського, М.Барсова, А.Павінського, пенсією Д.Цветаєва та І.Філевича, нарешті можливістю кращого працевлаштування в академічній (М.Арістов, П.Люперсолський, М.Карєєв, Д.Петрушевський) чи адміністративній (А.Копилов, Г.Зенгер) сферах. Інші ж залишили Варшаву й переїхали до Ростова-на-Дону, де лише М.Любович працював до 1929 р.³³ І.Козловського досить скоро – 27 червня 1916 р. – призначили директором Ніжинського історико-філологічного інституту (виконував ці функції до грудня 1918 р. і згодом повернувся до Ростова)³⁴; Л.Беркут у 1922 р. перебрався до Києва, оскільки став професором Київського інституту народної освіти³⁵; Г.Писаревського, після звільнення у жовтні 1924 р., призначено професором Смоленського університету, а в 1926 р. – професором російської історії Азербайджанського університету³⁶.

Слід зауважити, що в певних випадках від'їзди з Варшави можна було трактувати як своєрідні «втечі». Уривчасті згадки про це знаходимо у спогадах та кореспонденції викладачів університету. Наприклад, у мемуарах М.Карєєва читаємо, що історик сприймав Варшаву як місце тимчасового перебування, звідки виїжджав за першої ж нагоди. Навіть на літо вчений часом не винаймав квар-

³⁰ Там же. – Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 72; Ед.хр.342. – Л.68 об. – 80.

³¹ Там же. – Ф.733. – Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.19 об. – 26, 77–78; Ф.740. – Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.15 об. – 27; Оп.22. – Ед.хр.1361. – Л.24 об. – 27.

³² Там же. – Ф.733. – Оп.156. – Ед.хр.638. – Л.219 об. – 227; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.160 об. – 164; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.9 об. – 11; Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.8 об. – 12, 38.

³³ *Широкоград И.И.* Любович Николай Николаевич // *Чернобаев А.А.* Историки России XX века: Библиографический словарь: В 2 т. – Т.1. – Саратов, 2005. – С.555; *Беспалова А.Г.* Член-корреспондент Академии наук СССР Н.Н.Любович (1855–1935) // Ростовский государственный университет 1915–1965: Статьи, воспоминания, документы / Отв. ред. С.Е.Белозеров. – Ростов-на-Дону, 1965. – С.225–227.

³⁴ РГИА. – Ф.740. – Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.38; *Моцяка П.П.* І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918) // *Література та культура Полісся.* – 2009. – Вип.49: Проблеми вивчення історії та культури ХХ ст. в сучасних дослідженнях. – С.132–133.

³⁵ *Юркова О.В.* Беркут Леонід Миколайович // *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.)* / Під ред. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2004. – С.154.

³⁶ Государственный архив Ростовской области. – Ф.Р-46. – Оп.3. – Ед.хр.585. – Л.30; *Китушин А.* На историческом факультете Азербайджанского университета // *Исторический журнал.* – 1944. – №4 (128). – С.111; *Черказьянова И.В.* Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка // *Российские немцы = Die Russlanddeutschen.* – 2007. – №2 (50). – С.16–17.

тири і відвозив «пожитки» на склад³⁷. Після переїзду до Санкт-Петербурга в листі до московського друга М.Кореліна М.Кареев писав: «Я більше не у Варшаві, звідки прагнув [виїхати] чи не від дня приїзду туди»³⁸. Д.Петрушевський, як і М.Кареев, також не хотів їхати у столицю підросійської Польщі. У листі до наукового керівника, ординарного професора кафедри загальної історії Університету св.Володимира І.Луцицького від 19 жовтня 1896 р., він так характеризував це місто: «Розмірковував про Варшаву і все ж таки маю відповісти негативно: дуже не хочеться мені за власним бажанням (підкреслення автора листа – Г.Б.) виїжджати до такого поганого місця»³⁹. Однак уже через кілька місяців учений погодився балотуватися на посаду екстраординарного професора Варшавського університету⁴⁰. До речі, не всі викладачі закладу дивилися на нього крізь таку темну призму. Наприклад, І.Філевич у листі від 4 грудня 1891 р. до філолога й публіциста М.Страхова стверджував, що був дуже радий своєму приїзду до «спокійної та безтурботної Варшави»⁴¹. Своєю чергою І.Козловський 11 квітня 1911 р. писав професорові Університету св.Володимира В.Іконникову, що жилося йому у столиці Царства Польського чудово⁴². Утім, обидва історики відзначали, що життя тут було нудним⁴³.

Однак чому частина російських учених не хотіла далі працювати у Варшавському університеті? Відповідаючи на це запитання, слід згадати про завдання, які мав виконувати навчальний заклад. В історіографії неодноразово підкреслювалося, що перетворення місцевої головної школи на університет було одним із засобів на шляху поступової ліквідації політичної самостійності Царства Польського та його російщення після польського повстання 1863–1864 рр. У цьому сенсі новий виш мав виховувати з місцевої молоді лояльних дипломованих службовців для управлінського апарату Привіслінського краю. Тобто реалізовувати завдання поєднати різні народи в єдине ціле⁴⁴. Утім, попри всі старання та надії влади, попри делегування до Варшави низки відомих учених, виконати зазначену «місію» не вдалося. Польська молодь бойкотувала російський університет після подій 1905 р., а 1915 р. він узагалі евакуювався в Ростов-на-Дону.

Серед негативних рис варшавського академічного життя, окрім постійних дрібних чвар (численні згадки про які знаходимо, зокрема, у кореспонденції М.Любовича, Д.Петрушевського, І.Козловського, Л.Беркута та спогадах М.Кареева)⁴⁵, була його значна політизація, особливо на історико-філологічному факультеті. Як відомо, владні кола з особливою прискіпливістю наглядали за

³⁷ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Подгот. текста, авт. вступ. ст. и комм. В.П.Золотарёва. – Ленинград, 1990. – С.164–165.

³⁸ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – С.327.

³⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. – Од.зб.15782. – Арк.14.

⁴⁰ Там само. – Од.зб.15783. – Арк.16 зв.

⁴¹ Там само. – Од.зб.18636. – Арк.4 зв.

⁴² Там само. – Од.зб.49692. – Арк.2.

⁴³ Там само. – Од.зб.18636. – Арк.4 зв.; Ф.ХХІІІ. – Од.зб.852. – Арк.2.

⁴⁴ *Ihnatowicz I.* Utworzenie Cesarskiego Uniwersytetu... – S.70; *Schiller J.* Powstanie Cesarskiego Uniwersytetu... – S.93; *Eadem.* Uniwersytet Warszawski – czy uniwersytet... – S.35.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.9921. – Арк.1 зв.; Од.зб.15460. – Арк.2; Од.зб.15786. – Арк.23 зв.; Од.зб.48126. – Арк.35–36; Од.зб.48130. – Арк.48; Ф.ХХІІІ. – Од.зб.852. – Арк.2; Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – С.156–172.

складом цього факультету⁴⁶. М.Карєєв згадував, що «політики» в університетському житті було аж занадто. У раді безперестанно виникали quasi-політичні питання»⁴⁷. У ті часи існувало дві «партії»: російська й польська, по 30 професорів у кожній. М.Карєєв і двоє його колеґ (ботанік Л.Рішаві та мінералог О.Лаґоріо), не належали до жодної, через це їх прозвали «гангреновським центром». Учений згадував: «Ми подавали свої голоси залежно від суті справи то з поляками, то з росіянами. Перші за це були нам вдячні, а другі обурювалися»⁴⁸.

Таким чином, в університеті завжди працювала невелика кількість «нейтральних» («безпартійних») викладачів, прихильна до намірів поляків. Серед них, зокрема, були М.Карєєв, Д.Петрушевський, О.Погодін⁴⁹. Слід зауважити, що деякі викладачі намагалися взагалі не брати активної участі в університетських справах. Наприклад, І.Козловський писав: «У партіях та боротьбі я не беру майже ніякої участі, стосунки в мене з усіма коректні»⁵⁰. Нейтральна позиція вченого полягала в тому, що під час виборів він голосував за всіх кандидатів, що викликало обурення його колеґ⁵¹.

Поступово кількість викладачів-поляків в університеті зменшувалась (особливо на історико-філологічному факультеті), натомість табір росіян постійно зростав за рахунок націоналістично налаштованих осіб. Д.Петрушевський у листі до І.Лучицького від 1 березня 1898 р. так описував свої враження від університетської атмосфери: «Патріотизм у формі найбільш казенного шовінізму і безграмотних націоналістичних “ідей” заразили тут майже всіх ординарних і екстраординарних представників науки. Практично всі вони [стоять] на ґрунті казенного інтересу»⁵². Серед таких автор процитованих рядків мав на увазі насамперед ординарного професора кафедри слов'янської філології П.Кулаковського та І.Філевича⁵³. Подібними поглядами відзначалися також М.Арістов, О.Нікітський і Д.Цветаєв⁵⁴. Завершуючи огляд університетської «політики», вважаємо за доцільне навести цікавий уривок із листа Д.Цветаєва від 23 лютого 1890 р., адресованого професорові М.Бережкову, наприкінці якого вчений інформував свого ніжинського приятеля, що мав уже двох дочок і на цій підставі робив висновок: «Обрусіння краю, отже, виконую не тільки ідейно, але й на практиці»⁵⁵.

Номенклатура викладацьких посад у Варшавському університеті в ті часи передбачала лектора, в.о. доцента, доцента, в.о. екстраординарного професора, екстраординарного професора, в.о. ординарного професора та ординарного професора. Окрім цього за дозволом куратора навчального округу тут могли пра-

⁴⁶ *Ihmatowicz I.* Uniwersytet Warszawski w latach 1869–1899... – S.426.

⁴⁷ *Карєєв Н.И.* Прожитое и пережитое. – С.162.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ *Иванов А.Е.* Русский университет в Царстве Польском... – С.27; *Schiller J.* Profesorowie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego... – S.87–97; *Woliński J.* Warszawskie lata uniwersyteckie Szymona Askenazego, 1883–1887 // *Rocznik Warszawski.* – 1971. – №X. – S.149.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.49692. – Арк.2–2 зв.

⁵¹ Там само. – Од.зб.48116. – Арк.17.

⁵² Там само. – Од.зб.15786. – Арк.23.

⁵³ Там само. – Од.зб.15785. – Арк.21; Од.зб.15787. – Арк.26–27.

⁵⁴ *Тур К.Н.* Студенческие годы (Воспоминания о Варшавском университете) // *Русская старина.* – 1912. – Сентябрь. – С.407; *Карєєв Н.И.* Прожитое и пережитое. – С.166; ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.56002. – Арк.1–2.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.56002. – Арк.2.

цювати приват-доценти, які перебували на утриманні навчального закладу⁵⁶. Згідно зі статутом, для отримання посади ординарного професора потрібен був ступінь доктора одного з російських університетів; екстраординарного професора і доцента – ступінь магістра (допускалося, що доцентом міг стати кандидат). Після 25-річної праці професорам надавалося звання почесного професора⁵⁷. Серед інших його здобули А.Павінський (1895 р.), М.Любович (1905 р.) та Ф.Вержбовський (1907 р.)⁵⁸.

Якщо проаналізувати біографії викладачів двох досліджуваних кафедр, стає очевидним, що більшість із них розпочинали працювати в університеті як в.о. доцента й піднімалися вище щаблями академічної кар'єри. Такий шлях пройшли А.Павінський, М.Барсов, М.Любович, Г.Зенгер і Л.Беркут⁵⁹. Викладача історії Санкт-Петербурзької Ларінської гімназії П.Люперсольського прийняли у Варшаві на посаду доцента, натомість викладача 1-го Московського кадетського корпусу і приват-доцента Московського університету Д.Цветаева – одразу на в.о. екстраординарного професора⁶⁰. Із посад екстраординарних професорів починали М.Арістов, О.Нікітський, М.Кареев, І.Філевич, Д.Петрушевський, І.Козловський та Г.Писаревський⁶¹. На місце в.о. ординарного професора призначили А.Копилова, тоді як Ю.Ковалевського – на посаду ординарного професора⁶². Слід додати, що через дещо знижені вимоги до викладачів на посади в.о. ординарних та екстраординарних професорів часом призначали осіб, які не здобули наукового ступеня доктора, зокрема А.Копилова й М.Барсова. До речі, перший не мав навіть ступеня магістра.

Слід додати, що троє професорів досліджуваних кафедр – Ю.Ковалевський (1869–1878 рр.), О.Нікітський (1881–1886 рр.) та М.Любович (1892–1896 рр.) – обіймали також посаду декана історико-філологічного факультету Варшавського університету. Ми свідомо оминули зараз постать Г.Зенгера, оскільки вченого призначили деканом факультету (1896–1897 рр.), а згодом – ректором університету (1897–1899 рр.) за часів його професорства на кафедрі римської філології⁶³.

⁵⁶ Слід, однак, зауважити, що, на відміну від інших російських університетів, приват-доцентів у Варшаві працевлаштовували доволі рідко. Однією з причин такої «політики» було побоювання місцевих урядовців, що ними ставали б передусім поляки. Їхні ж лекції могли збирати чимало студентів (див.: *Woliński J.* Warszawskie lata uniwersyteckie Szymona Askenazego, 1883–1887. – S.144; *Askenazy S.* Uniwersytet Warszawski. – Warszawa, 1905. – S.45–46).

⁵⁷ Устав Імператорського Варшавського університету... – С.125, 140–144; *Błaszczuk L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II. – S.198.

⁵⁸ *Bardach J.* Adolf Pawiński (1840–1896)... – S.155; РГИА. – Ф.733. – Оп.153. – Ед.хр.481. – Л.143; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.29 об. – 30.

⁵⁹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.17 об. – 32, 38 об. – 47; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 72; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.36 об. – 39; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об. – 32; Зенгер Григорій Едуардович // *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи... – С.287.

⁶⁰ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об. – 195^б; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.77–77 об.; Ф.740. – Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.12 об. – 16;

⁶¹ Там же. – Ф.733. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.5 об. – 11; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.9 об. – 10; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.17 об. – 20; Оп.225. – Ед.хр.342. – Л.65 об. – 69; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.157 об. – 161; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.5 об. – 10; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 16.

⁶² Там же. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.76 об. – 78; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 29.

⁶³ Там же. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.77 об. – 84; Оп.225. – Ед.хр.342. – Л.72 об. – 77; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.22 об. – 25; *Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. – Zesp.214. – Sygn.363. – K.1; Sygn.365. – K.7, 28; Зенгер Григорій Едуардович // Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи... – С.287.

Цікаво поглянути на середній вік викладачів, в якому вони розпочинали працювати в університеті. Виявилось, що наймолодшому з них (в.о. доцента М.Любовичу) було 25, а найстаршому (ординарному професорові Ю.Ковалевському) – 68 років. Загалом п'ятеро осіб прийшли в навчальний заклад перед своїм тридцятиліттям: М.Любович, А.Копилов, М.Кареев, А.Павінський та Л.Беркут. Примітно, що всі вони були спеціалістами із загальної історії. Дев'ятеро викладачів мали вік від 30 до 40 років (О.Нікітський, Г.Зенґер, І.Філевич, Д.Петрушевський, М.Барсов, М.Арістов, П.Люперсольський, Д.Цветаев, І.Козловський) і лише Г.Писаревському виповнився 41 рік.

Може виникнути запитання: що, окрім можливості добре розпочати чи продовжити академічну кар'єру та низки привілеїв, спонукало молодих учених їхати до Варшавського університету? На нашу думку, такі прагнення певною мірою можна пояснити тим, що у столиці підросійської Польщі вони перебували ближче до європейських наукових центрів, тож могли частіше виїжджати за кордон. Це припущення підтверджують спогади М.Кареева, який писав: «Міркування, які змусили мене взяти запропоноване місце у Варшавському університеті, були такі. У Москві, за існуючих умов, я мав продовжувати вчителювати. [...] Їхати знову за кордон для роботи над докторською дисертацією не довелося б: не звертатися ж було мені безпосередньо до міністерства, що було б скаргою на університет. [...] Із Варшави мені дали б нове відрядження. [...] Окрім того, у Варшаві мене робили одразу екстраординарним професором, тоді як в іншому університеті я міг би бути лише доцентом із половинним окладом. Далі, вислуга пенсії мала бути за двадцять, а не за двадцять п'ять років. Вабила і близькість до кордону: 16 годин – до Берліна, 20 годин – до Відня»⁶⁴. Зауважимо, що викладачі кафедри загальної історії досить часто виїжджали до різних європейських країн із науковою метою – для роботи в іноземних архівах, бібліотеках, участі в наукових з'їздах тощо.

Розглянемо вік, в якому вчені залишали університет. Уже згадувалося, що Ю.Ковалевський і А.Павінський померли, обіймаючи посади професорів, у віці 77 і 56 років відповідно. Четверо викладачів досліджуваних кафедр – І.Філевич (до 52 р.), Д.Цветаев (54 р.), Н.Барсов (50 р.) та О.Нікітський (44 р.) – пропрацювали в університеті до пенсії. Інші ж припиняли викладати у Варшаві у віці від 33 (А.Копилов) до 47 (Г.Зенґер) років. Щодо професорів, які виїхали у Ростов-на-Дону, то М.Любович був тоді 60-річним, І.Козловський і Г.Писаревський – 46-річними, а Л.Беркут – 35-річним⁶⁵. Звісно, ґрунтуючись лише на цих матеріалах досить складно робити якісь висновки, але очевидно, що викладачі кафедри російської історії жили менше порівняно зі своїми колегами. Певну роль в їх передчасній смерті могла відіграти суспільно-політична позиція, котра не сприяла спокійній праці в польському середовищі⁶⁶.

⁶⁴ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – С.156.

⁶⁵ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.83 об. – 84; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.11 об. – 12; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.68 об. – 72; Ед.хр.225. – Л.29 об. – 30; Ед.хр.342. – Л.76 об. – 80; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.38 об. – 39; Ф.740. – Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.8 об. – 12, 38; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.26 об. – 27; Оп.22. – Ед.хр.1361. – Л.26 об. – 27; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.17 об. – 18; Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.1 об. – 14; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об. – 195^в; Bardach J. Adolf Pawiński (1840–1896)... – S.155; Зенґер Григорий Эдуардович // Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи... – С. 287; Беспалова А.Г. Член-корреспондент Академии наук СССР Н.Н.Любович (1855–1935). – С.221; Черказьнова И.В. Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка. – С.16–17.

⁶⁶ Orlikowska C. Z dziejów kształcenia biologów polskich... – S.115.

Значно меншою була диференціація вчених за віросповіданням, оскільки більшість становили православні. Католиками визначали себе тільки Ю.Ковалевський і А.Павінський. Цікаво, що, на відміну від сім'ї А.Павінського, дружина й діти Ю.Ковалевського сповідували християнство східного обряду. Щодо громадянського стану досліджуваної спільноти, то серед істориків домінували одружені (13 осіб; причому в 1912 р. Л.Беркут розлучився з дружиною Софією Григорівною). Холостяками були тільки троє: П.Люперольський, М.Любович і Г.Писаревський.

Цікаво також, де народилися співробітники досліджуваних кафедр. Як виявилось, походили вони з різних регіонів європейської частини Російської імперії: з Волинської (А.Копилов, І.Філевич), Владимирської (Д.Цветаєв), В'ятської (П.Люперольський), Гродненської (Ю.Ковалевський), Київської (Д.Петрушевський), Новгородської (Г.Зенгер, О.Нікітський), Орловської (М.Барсов), Подільської (М.Любович), Тамбовської (М.Арістов, І.Козловський) та Ярославської (Г.Писаревський) губерній; М.Кареев народився в Москві, Л.Беркут – у Києві. І тільки А.Павінський був уродженцем Царства Польського, адже народився він у місті Згеж Лодзького повіту Петроковської губернії.

Стосовно станової належності, то зі спадкових дворян походили Ю.Ковалевський, М.Кареев, М.Любович, О.Нікітський, Г.Зенгер, із міщанських родин – А.Павінський та Л.Беркут. М.Барсов був сином обер-офіцера, І.Козловський і А.Копилов – дітьми колезьких секретарів, М.Арістов, Д.Цветаєв, П.Люперольський, Г.Писаревський і Д.Петрушевський – православних, а І.Філевич – греко-католицького священиків⁶⁷.

Спробуймо також дослідити, з яких академічних осередків виходили майбутні викладачі Варшавського університету. Слід, однак, зауважити, що часом навчалися й здобували ступінь кандидата в одному закладі, отримували статус магістранта у другому, захищали магістерську – у третьому, а докторську дисертацію – у четвертому⁶⁸. Наприклад, А.Павінський починав навчання у Санкт-Петербурзі, однак через студентські заворушення 1861 р. місцевий університет було закрито й диплом кандидата він здобув уже в Дерпті 1864 р. Потім молодий науковець виїхав до Німеччини, у Геттінгені ставши доктором

⁶⁷ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.48 об.; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.25 об.; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.8 об.; Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.15 об., 35 об.; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.35 об.; Оп.225. – Ед.хр.342. – Л.65 об.; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.17 об.; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.157 об.; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.5 об.; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.10 об.; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.14 об.; Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об.; Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.5 об.; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^a об.; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.57 об.; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од. зб.48138. – Арк.68 зв.; Николай Иванович Кареев (1850–1931) // Историки России XVIII–XX веков: Архивно-информационный бюллетень. – Москва, 1998. – Вып.5, №2 (18). – С.44; Николай Яковлевич Аристов (1834–1882 г.) (Некролог) // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1882. – Т.VII. – С.3; *Бережков М.Н.* В память профессора Петра Ивановича Люперольского // Там же. – 1904. – Т.XXI. – С.4; *Моцяка П.П.* І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918). – С.112; *Черказянова І.В.* Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка. – С.16.

⁶⁸ *Błaszczuk L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II. – S.195.

філософії (1867 р.)⁶⁹. У 1861 р. Санкт-Петербурзький університет довелося залишити також О.Нікітському, який перевівся в Київ⁷⁰. Окрім нього випускниками Університету св.Володимира були Л.Беркут, А.Копилов, І.Козловський, М.Любович і Д.Петрушевський⁷¹. Петербурзький університет закінчили М.Барсов, І.Філевич і Г.Зенґер; Віленський – Ю.Ковалевський⁷². М.Кареев був вихованцем Московського, а Г.Писаревський – Варшавського університетів⁷³. П.Люперсольський і Д.Цветаєв закінчили Санкт-Петербурзьку, а М.Арістов – Казанську духовну академію⁷⁴. Отже, більшість викладачів історичного відділення були випускниками київського Університету св.Володимира та петербурзьких навчальних закладів. Може виникнути логічне запитання: чому науковці-початківці навчалися саме у цих академічних центрах, а не в інших? На нашу думку, одним із вирішальних критеріїв під час вибору університету була його близькість до місця проживання та матеріальні можливості абітурієнта (не в усіх вистачало грошей на навчання у Санкт-Петербурзі чи Москві). Окрім цього, не останню роль відігравали науковий рівень навчального закладу та імена вчених, котрі в ньому працювали.

У ході дослідження було виявлено, що п'ять викладачів здобули ступінь магістра у Санкт-Петербурзі (М.Арістов, М.Барсов, П.Люперсольський, О.Нікітський, І.Філевич), трое – у Києві (М.Любович, Д.Петрушевський, Г.Зенґер), двоє – у Харкові (Л.Беркут, І.Козловський) і по одному в Москві (М.Кареев) та Казані (Г.Писаревський). Усі вони (окрім магістра римської словесності Г.Зенґера) мали ступені магістрів загальної чи російської історії. Д.Цветаєв, імовірно, захищався у Санкт-Петербурзькій духовній академії, оскільки у ступені доктора богослов'я його затвердила тамтешня духовна консисторія. Тільки А.Павінський, як уже згадувалося, здобув у 1867 р. диплом доктора філософії в Геттінгені, який наступного року мав бути підтверджений на засіданні історико-філологічного факультету Варшавської головної школи, що, фактично, означало другий захист. Натомість А.Копилов узагалі ніколи не здобув ступеня магістра, хоча на початку 1860-х рр. міністерство народної освіти делегувало його на два роки до Німеччини писати наукову роботу. Нам не вдалося з'ясувати, коли Ю.Ковалевський здобув ступені магістра й доктора. Згідно з формулярним списком, із 1824 р. молодий учений був слухачем педагогічного інституту при Казанському університеті, а в 1833 р. успішно склав іспит з монгольської словесності в Академії наук. Вочевидь, досягнення Ю.Ковалевського на науковій ниві

⁶⁹ Bardach J. Pawiński Adolf Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXV. – Wrocław [et al.], 1980. – S. 408; *Idem.* Adolf Pawiński (1840–1896)... – S. 134–135; РГИА. – Ф. 733. – Оп. 150. – Ед. xp. 1058. – Л. 15 об. – 16; Adolf Pawiński // Szkoła Główna Warszawska (1862–1869). – Т. I: Wydział Filologiczno-Historyczny. – Kraków, 1900. – S. 152; Pawiński Adolf Stanisław // Biogramy Uczonych Polakich: Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN. – Cz. 1: Nauki społeczne. – Zesz. 3. – Wrocław [et al.], 1985. – S. 40–42.

⁷⁰ Барсов Н. Александр Иванович Никитский. (Некролог). – [Варшава, 1886]. – С. 2–3.

⁷¹ РГИА. – Ф. 733. – Оп. 225. – Ед. xp. 225. – Л. 25 об. – 26; Оп. 226. – Ед. xp. 241. – Л. 35 об. – 36; Ф. 740. – Оп. 8. – Ед. xp. 54. – Л. 157 об. – 158; Оп. 25. – Ед. xp. 398. – Л. 14 об. – 15; Оп. 31. – Ед. xp. 290. – Л. 17 об. – 18.

⁷² Там же. – Ф. 733. – Оп. 128. – Ед. xp. 46. – Л. 48 об. – 49; Оп. 150. – Ед. xp. 1058. – Л. 35 об. – 36; Оп. 152. – Ед. xp. 122. – Л. 17 об. – 18; Оп. 225. – Ед. xp. 28. – Л. 57 об. – 58.

⁷³ Там же. – Оп. 137. – Ед. xp. 445. – Л. 8 об. – 9; Ф. 740. – Оп. 17. – Ед. xp. 138. – Л. 5 об. – 6.

⁷⁴ Там же. – Ф. 733. – Оп. 121. – Ед. xp. 517. – Л. 5 об. – 6; Оп. 150. – Ед. xp. 470. – Л. 195^a об. – 195^b; Ф. 740. – Оп. 21. – Ед. xp. 842. – Л. 10 об. – 11.

профільне міністерство прирівнювало до згаданих ступенів. Про це, зокрема, свідчать посади декана історико-філологічного відділу філософського факультету та ректора Казанського університету, а також декана історико-філологічного факультету Варшавського університету, які обіймав учений. Досліджуючи коло істориків, удалося з'ясувати, що тільки четверо з них – М.Любович, Г.Зенгер, Л.Беркут і М.Барсов – здобули ступінь магістра після приїзду до Варшави. Решта (окрім А.Копилова) розпочинали працювати у Варшавському університеті вже маючи цей ступінь.

Щодо захисту докторської дисертації, то з усіх викладачів двох історичних кафедр десять захистилися за часів професорства у Варшаві: троє з них – у Москві (М.Кареев, Г.Писаревський і Г.Зенгер, у січні 1894 р. обраний доктором римської словесності (*honoris causa*)), по двоє – у Санкт-Петербурзі (О.Нікітський, А.Павінський), Києві (І.Козловський⁷⁵, М.Любович) та Казані (М.Арістов, І.Філевич), один – у Харкові (Д.Цветаев). Оминаючи Ю.Ковалевського, докторської дисертації ніколи не написали М.Барсов, А.Копилов, П.Люперсольський і Г.Писаревський⁷⁶. А після звільнення з Донського університету лише Л.Беркут здобув ступінь доктора (1928 р.)⁷⁷.

Погляньмо також на вік, в якому представники досліджуваної спільноти зазвичай здобували наукові ступені. Було підраховано, що магістерські дисертації вчені найчастіше захищали після 30 років, хоча деяким (як-от А.Павінському, М.Любовичу та М.Карееву) вдавалося це зробити дещо раніше. Винятком був Г.Писаревський, котрий отримав ступінь магістра в 41 рік. Докторські ж дисертації зазвичай захищали після 40 років. Якщо не брати до уваги Л.Беркута, котрий здобув ступінь доктора після від'їзду з Ростова-на-Дону в 49 років, тільки І.Козловський захистився в 45-річному віці. Загалом підготовка другої дисертації займала від чотирьох (А.Павінський, Д.Цветаев) до восьми (І.Козловський) і навіть тринадцяти (Л.Беркут) років.

Установлено, що ніхто з істориків не здобув ступеня магістра чи доктора у Варшавському університеті (лише Г.Писаревський, як випускник цього вишу, отримав у ньому ступінь кандидата). Вочевидь, претенденти на здобуття наукових ступенів воліли здобувати їх у престижніших наукових осередках. Якщо ж проаналізувати географію захистів, то можна дійти кількох цікавих висновків. Перш за все, викладачі досліджуваних кафедр найчастіше захищалися в тих університетах, які самі колись закінчили, або ж у тих містах, де ці навчальні заклади діяли. В останньому випадку йдеться про випускників

⁷⁵ Зауважимо, що насправді І.Козловський захищався у Саратові, куди в 1915 р. було евакуйовано київський Університет св.Володимира.

⁷⁶ РГИА. – Ф.733. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.8 об. – 12; Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.55 об. – 84; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.9 об. – 11; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^a об. – 195е; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.19 об. – 24; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.62 об. – 63; Ед.хр.225. – Л.25 об. – 32; Ед.хр.342. – Л.68 об. – 71; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.159 об. – 160; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.8 об. – 9; Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.11 об. – 12; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.13 об. – 19; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 17; Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.19 об. – 22; Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.15 об. – 20, 41 об. – 46; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.38 об. – 39; Центральный исторический архив г. Москвы. – Ф.459. – Оп.2. – Д.2761. – Л.10 об. – 11; *Kotwicz W. Józef Kowalewski orientalista (1801–1878)*. – Wrocław, 1948. – S.107–135; *Bardach J. Adolf Pawiński (1840–1896)*... – S.135–139; Зенгер Григорий Эдуардович // *Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи...* – С.287; *Китушин А.* На историческом факультете Азербайджанского университета. – С.111; *Черкашанова И.В.* Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка. – С.16–18.

⁷⁷ *Юркова О.В.* Беркут Леонід Миколайович. – С.154.

Санкт-Петербурзької та Казанської духовних академій П.Люперсольського й М.Арістова. Певну роль відігравали також давні контакти з професорською корпорацією цих осередків та хороші стосунки з науковими керівниками. Наприклад, М.Карееву і М.Любовичу вдалося отримати обидва ступені в рідних університетах, а саме в Москві та Києві. Такі ж наміри мав випускник Університету св.Володимира, у той час екстраординарний професор Варшавського університету Д.Петрушевський, котрий у листі до професора І.Луцицького від 29 грудня 1900 р. писав: «Дисертацію я все ще пишу (остатній розділ дописую) і сподіваюся цією ж весною зовсім з нею покінчити, тобто надрукувати і захистити у Вас, [якщо] Ви її не відхилите»⁷⁸. Однак, попри очікування, через низку різних обставин Д.Петрушевський мав захищатись у Москві, а не в Києві. Про це він повідомляв свого друга, історика й літератора Є.Ківлицького, підкреслюючи, що вислав «Луцицькому листа з повідомленням про це та книгу, однак він, певне, розлютився і тенденційно мовчить»⁷⁹. Досі невідомо, що спричинило таку зміну. Вочевидь, Д.Петрушевський уже тоді хотів налагодити добрі стосунки з Москвою, оскільки сподівався перейти працювати до Московського університету⁸⁰. Згодом це йому таки вдалося. Бувало, що вибір університету залежав від збігу інтересів майбутнього магістра чи доктора зі спеціалізацією певних учених. Хоча деякі викладачі вважали за краще здобувати наукові ступені в периферійних вищих навчальних закладах, що з різних поглядів було легше.

Може виникнути логічне запитання: у чому проявлялося привілейоване становище викладачів Варшавського університету порівняно з їхніми колегами з інших вишів? Викладачів російського походження до Варшави вабила насамперед перспектива академічної кар'єри, особливо спокуслива для приват-доцентів, які у власному університеті не могли отримати посади професора чи навіть доцента. Однак на цій підставі не слід робити висновок про те, що до Варшави їхали тільки найгірші. Нагадаємо, що міграціями викладацького складу характеризувалася також німецька університетська система, яка була зразком для російської. Щодо інших привілеїв, то приїжджці вчені мали право на отримання пенсії після 20, а не 25 років праці, як це було в інших частинах імперії. Насправді росіяни та поляки, які мали добру репутацію у Санкт-Петербурзі, могли працювати у Варшаві й далі, щоп'ять років подовжуючи свій контракт. За кожне таке п'ятиріччя вони отримували додаток у розмірі чверті актуального розміру пенсії. Вочевидь, усі ці привілеї впливали на майбутніх викладачів університету, однак, як зауважує Л.Блащик, не вирішально, адже не були аж такими значними порівняно з необхідністю працювати у вороже налаштованому середовищі⁸¹.

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.15789. – Арк.30.

⁷⁹ Там само. – Од.зб.9929. – Арк.1.

⁸⁰ *Иванов Ю.Ф.* К истории докторской диссертации Д.М.Петрушевского // История и историки / Отв. ред. И.Д.Ковальченко. – Москва, 1990. – С.303–304; *Мильская Л.Т.* Ответственность историков // Там же. – С.285.

⁸¹ Устав Императорского Варшавского университета... – С.143; 21 августа 1867 г. Указ Правительствующего сената (по 1-му департаменту). С приложением правил о служебных преимуществах чиновников русского происхождения, служащих в губерниях Царства Польского // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1867, полугодие первое. – Санкт-Петербург, 1867. – С.1304–1306; Правила о преимуществах чиновников русского происхождения, служащих в губерниях Царства Польского от 30 июля 1867 г. // Дневник законов = Dziennik praw. – Т.67. – Warszawa, 1867. – S.290–299; *Блащик Л.Т.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II. – S.192–197.

У ході дослідження вдалося встановити, що практично для всіх викладачів кафедр загальної та російської історії працевлаштування у Варшавському університеті було авансом в їхніх академічних кар'єрах. Зокрема, для П.Люперсольського, М.Любовича, М.Кареева, М.Барсова, О.Нікітського та І.Філевича переїзд до Варшави став можливістю залишити роботу у середній школі. Своєю чергою, для випускника й магістранта Університету св.Володимира Л.Беркута Варшава була досить добрим кар'єрним стартом. М.Кареева, О.Нікітського та І.Філевича як магістрів одразу призначили на посади екстраординарних професорів. Винятком був тільки доцент П.Люперсольський, котрий здобув ступінь магістра ще у травні 1869 р., обіймаючи посаду викладача Санкт-Петербурзької Ларінської гімназії. Екстраординарним професором учений став лише в липні 1872 р., тобто через чотири місяці роботи в університеті⁸². Приват-доценти й доценти інших університетів імперії призначались у Варшаві зазвичай на посади екстраординарних професорів (серед істориків це були Д.Петрушевський, М.Арістов, Г.Писаревський) або в.о. екстраординарних професорів (Д.Цветаев)⁸³. До цієї групи слід також зарахувати колишнього викладача Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька І.Козловського⁸⁴. Щодо викладачів Варшавської головної школи (Ю.Ковалевського, А.Павінського, А.Копилова), то їх залишили на тих самих посадах, які вони обіймали перед її реорганізацією⁸⁵.

Може скластися враження, що лише Г.Зенгер не скористався зі свого переїзду до Варшави, оскільки перед цим протягом 1877–1885 рр. учений був в.о. екстраординарного професора кафедри загальної історії Ніжинського історико-філологічного інституту, а у Варшавському університеті його запросили тільки на в.о. доцента тієї самої кафедри (хоча він завжди цікавився римською філологією)⁸⁶. Пояснення слід шукати в постаті М.Лавровського, який протягом 1875–1882 рр. був директором згаданого інституту, а з 1883 р. – ректором Варшавського університету⁸⁷. Знайомство з ним вочевидь вплинуло на подальшу долю Г.Зенгера, тим більше, що по Ніжину вчений мав знати також А.Будиловича – іншого філолога, якого перетягнули до Варшави. Можливо, саме цим двом особам Г.Зенгер завдячував своїм просуванням по службі. Нагадаємо, що в 1886 р. вчений став в.о. доцента, 1887 р. – екстраординарним, 1894 р. – ординарним професором кафедри римської філології, згодом – деканом історико-філологічного факультету (1896 р.) і ректором Варшавського університету (1897 р.), а в 1900 р. – куратором Варшавського навчального округу⁸⁸.

⁸² РГИА. – Ф.733. – Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.8 об. – 10; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^в об. – 195^г; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.17 об. – 20; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.58 об. – 62; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.35 об. – 37; Ед.хр.342. – Л.65 об. – 69; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об. – 18.

⁸³ Там же. – Ф.733. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.8 об. – 10; Ф.740. – Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.8 об. – 10; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.14 об. – 16; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 16.

⁸⁴ Там же. – Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.159 об. – 160.

⁸⁵ Там же. – Ф.733. – Оп.46. – Л.73 об. – 78; Оп.150. – Ед. хр.1058. – Л.15 об. – 18; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 29.

⁸⁶ Там же. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.36 об. – 39.

⁸⁷ Там же. – Оп.121. – Ед.хр.698. – Л.7 об. – 11.

⁸⁸ *Gaukowski R. Poczet rektorów UW: Grigorij Eduardowicz Zenger – rektor minister // Uniwersytet Warszawski. – 2008. – №5 (35). – Marzec. – S.34; Зенгер Григорий Эдуардович // Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи... – С.287.*

Колективний портрет варшавських істориків не буде повним без згадки про їх позауніверситетську діяльність. Найчастіше це була праця у середній і вищій школі, бібліотеках чи архівах. Так, Д.Цветаев викладав у Варшавському Олександрівсько-Маріїнському інституті, Л.Беркут – на вищих жіночих курсах, М.Барсов сімнадцять років був бібліотекарем університетської книгозбірні, А.Павінський працював архівістом, а з 1875 р. – директором Головного архіву давніх актів⁸⁹.

Як відомо, особливістю російської схеми наукової атестації було встановлення відповідності між науковими ступенями й класними чинами «Табелі про ранги». Викладачі історичного відділення Варшавського університету нагороджувалися чинами від колезького секретаря, титулярного радника, колезького асесора, надвірного, колезького радника, статського, дійсного таємного до таємного радників. Зауважимо, що до чину таємного радника дослужилися Ю.Ковалевський (1872 р.) і Г.Зенгер (1902 р.)⁹⁰, а до дійсного таємного радника – А.Копилов (1878 р.), П.Люперсольський (1882 р.), О.Нікітський (1883 р.), А.Павінський (1889 р.), Д.Цветаев (1895 р.), М.Любович (1902 р.) та І.Філевич (1903 р.)⁹¹. Щодо нагород, то найчастіше варшавські історики отримували ордени Св.Анни, Св.Станіслава, рідше – Св.Володимира. Після 1863–1864 рр. викладачам, які розпочали працювати ще у Варшавській головній школі чи на території Північно-Західного краю, вручалася також медаль «У пам'ять приборкання польського заклоту 1863–1864 рр.». Нею, зокрема, відзначили Ю.Ковалевського (1865 р.) і М.Барсова (1867 р.)⁹².

Окрім цього, учених могли обирати членами російських і закордонних наукових товариств, академій наук, також їм надавали ступінь почесного доктора. Наприклад, А.Павінський був членом Московського археологічного товариства (1876 р.), Товариства португальських публіцистів і письменників у Лісабоні (1882 р.), Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті (1884 р.), Одеського товариства історії і старожитностей (1888 р.), Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті (1890 р.). Окрім цього, 1892 р. його обрали членом-кореспондентом Югославської академії у Загребі та Краківської академії наук⁹³.

Таким чином, ми спробували накреслити колективний портрет істориків Імператорського Варшавського університету. Виявилось, що троє з шістнадцяти викладачів кафедр загальної та російської історії були працівниками місцевої головної школи. І хоча цієї підстави недостатньо, щоби говорити про певний зв'язок між нею та університетом, слова колишнього студента згаданої школи

⁸⁹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.20 об. – 23; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.77; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 70; *Юркова О.В.* Беркут Леонід Миколайович. – С.154.

⁹⁰ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.79–80; Зенгер Григорій Едуардович // *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи... – С.287.

⁹¹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об. – 195^б; Ед.хр.1058. – Л.29 об. – 30; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.24 об. – 26; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.30 об. – 31; Ед.хр.342. – Л.73 об. – 74; Ф.740. – Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.19 об. – 20; Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.27 об. – 28.

⁹² Там же. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.74 об. – 75; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 61.

⁹³ Там же. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.23 об. – 31, 277 об. – 278; *Kochanowski J.K.* Adolf Pawiński. 1840–1896 // *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX.* – Т.2. – Warszawa, 1903. – S.410; *Członkowie Akademii Umiejętności oraz Polskiej Akademii Umiejętności 1872–1952* / Oprac. E.H.Nieciowa. – Wrocław [et al.], 1973. – S.102.

Б.Хлебовського дають змогу зробити такий висновок відносно всього вишу. Він, зокрема, підкреслював, що перетворення школи на університет не паралізувало її впливу, оскільки значна частина колишніх професорів на початку працювала в новому закладі, зокрема на правничому та медичному факультетах⁹⁴. Якщо поглянути на спільні риси істориків Варшавського університету, то перш за все це були православне віросповідання й місце народження. Як удалося з'ясувати, практично всі вони (окрім А.Павінського) походили з європейської частини Російської імперії, причому п'ятеро з них – з південно-західних і один – із північно-західних губерній. Зазвичай це були вихідці зі спадкових дворян, міщан чи священицьких родин. Студювали вони в київському Університеті св.Володимира або в петербурзьких навчальних закладах. Ступінь магістра здобували у Санкт-Петербурзі та Києві, натомість докторську дисертацію найчастіше захищали в Московському, Санкт-Петербурзькому, Київському і Казанському університетах. Більшість істориків розпочинали викладати в університеті зі ступенем магістра, проте науковий ступінь доктора практично всі здобували, працюючи у Варшаві. Аналізуючи вік учених, удалося з'ясувати, що п'ятеро з них приїхали до столиці підросійської Польщі перед своїм тридцятиліттям, а дев'ятеро мали від 30 до 40 років. Викладати вони починали зазвичай як в.о. доцента чи в.о. екстраординарного професора, і просувалися далі кар'єрними щаблями. Встановлення ж середньої тривалості праці істориків ускладнюється тим, що в деяких випадках різниця була досить великою (від 2 до 35 років, а якщо брати до уваги період евакуації університету – то й ще більше). Загалом лише шестеро професорів працювали понад 13 років, інші викладали у Варшаві від 2 до 9 років. Вочевидь, друга група дивилася на заклад як на місце тимчасової роботи. Утім, підсумовуючи, слід наголосити, що практично для всіх викладачів двох історичних кафедр робота в Імператорському Варшавському університеті стала важливим етапом в їхніх академічних кар'єрах.

⁹⁴ Chlebowski B. Znaczenie Szkoły Głównej warszawskiej w dziejach umysłowości i nauki polskiej: Odczyt wygłoszony na publicznem posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w dniu 25 listopada r. 1912. – Warszawa, 1912. – S.15.

The purpose of the article is to create a prosopographic portrait of the historians of Warsaw Imperial University (1869–1915). The author studies the main sources of staffing the departments of Russian History and General History, analyzes the specific characters of their personnel and peculiarities of the relationships between the historians. Special attention is paid to the elucidation of Warsaw University's role in the academic careers of the professors.



СПЕЦСЛУЖБИ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПРОТИ ОСЕРЕДКІВ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ**

*У статті*** розглядається діяльність спецслужб комуністичної Польщі проти осередків української політичної еміграції, котра активно провадилася з кінця 1940-х до кінця 1980-х рр. Головною мішенню при цьому визначалися Закордонні частини ОУН, ОУН(м) та УГВР, однак «розроблялися» також інші українські еміграційні політичні організації. На перших порах служба безпеки ПНР здебільшого перехоплювала емісарів та кур'єрів, ліквідовувала організаційну мережу на території Польщі, а згодом намагалася встановити контроль над таємними каналами. Зокрема, протягом 1960-х рр. неодноразово перехоплювалися партії нелегальної літератури, що йшли із західних країн. Діяльність спецслужб ПНР уповні віддзеркалювала спрямовані проти «закордонних центрів» відповідні заходи радянських органів держбезпеки. Стаття є лише першим кроком у дослідженні цієї обширної теми.*

Згідно з офіційною термінологією спецслужб Польської Народної Республіки, у зарубіжних осередках, тобто в політичних центрах, що керували еміграційними організаціями на Заході, зосереджувалися ті, хто емігрував із СРСР або держав радянського блоку до, під час чи навіть після Другої світової війни. На переконання посадових осіб міністерства внутрішніх справ ПНР, ці структури постійно використовувалися розвідками держав, «ворожих соціалізму» (перш за все США, Великобританії, ФРН та Італії), із метою ведення «підривних дій» та «ідеологічних диверсій» проти країн «народної демократії»¹.

Проблематика протидії органів безпеки ПНР впливу зарубіжних осередків (політичних центрів і культурних еміграцій на Заході), у тому числі українських діаспорних структур на українську меншину в Польщі, до останнього часу була темою досліджень перш за все «відомчих істориків». До 1990-х рр. не було спроб аналізу міри реального знання служби безпеки ПНР про еміграційні осередки. Чимало зусиль для висвітлення цього питання доклав у своїй студії І.Галагіда², деяку інформацію можемо також знайти у відомій праці Ґ.Мотики³.

Слід зауважити, що аналізом згаданої проблеми в рамках своїх професійних обов'язків до початку 1990-х рр. ширше займалися посадові особи 3-го департаменту МВС. На тему діяльності служби безпеки щодо провідних українських

* Маєвський Марцин – керівник відділення архівних досліджень та видання джерел бюро надання доступу й архівізації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща (Варшава, Польща).

** Переклад із польської мови – Христина Душинська, Юрій Шаповал (Київ).

*** Поданий нижче текст уже публікувався автором у Польщі, див.: *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)* / Red. J.Hytrek-Hryciuk, G.Strauchold, J.Syrnyk. – Warszawa; Wrocław, 2011 (нр.ім. ред.).

¹ Див.: Szemiot S. Działalność niektórych ośrodków nacjonalistycznych na Zachodzie i ich oddziaływanie na Polskę: Sytuacja polityczno-operacyjna wśród mniejszości ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej zamieszkałej w PRL, Warszawa, 1971 // Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (далі – AIPN). – 01304/868. – К.5.

² *Halagida I. Prowokacja «Zenona»: Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954).* – Warszawa, 2005.

³ *Motyka G. Tak było w Bieszczadach: Walki polsko-ukraińskie 1943–1948.* – Warszawa, 1999.

еміграційних організацій також писали Б.Овчарек та один із найкращих знавців української проблематики Ю.Пенар⁴ – кадровий офіцер УБ–СБ (управління безпеки – служба безпеки), який довгі роки пропрацював у відомстві. Крім цього, слід згадати публікації Т.Шуманського, Є.Навроцького⁵, С.Шемьота⁶, а також Ф.Луцевича⁷. Зауважмо, що це були тенденційні праці, написані специфічною «відомчою мовою». Крім того, частина важливої інформації в них не публікувалася або ж подавалася у спотвореному вигляді.

Еміграція, а також її реальні або можливі контакти з урядами країн розселення, завжди перебувала у сфері зацікавлення польських комуністичних спецслужб. Розкриття зв'язків з органами влади, а також розвідками третіх держав, нейтралізація пропагандистської діяльності еміграції та провокування розколів в її середовищі було головним завданням розвідувально-контррозвідувальних структур ПНР. Звичайно, їх виконання, і перш за все планування, відбувалося за домовленостями та в тісному контакті з органами держбезпеки СРСР.

За межами країни крім польської еміграції спецслужби «розробляли» діаспори всіх національних меншин, які проживали на території ПНР, причому одними з найбільш небезпечних УБ/СБ уважала чисельні та добре організовані українські закордонні осередки, які мали можливість впливати на українське населення Польщі. Співробітник 3-го відділу 3-го департаменту МВС Т.Шуманський в одній зі своїх записок у 1960-х рр. зазначає: «У Західній Європі, США й Канаді існує доволі чисельна українська еміграція, яка має свої організації та політичні осередки. Вони ведуть рішучу боротьбу проти СРСР, справляють націоналістичний вплив на українське населення Польщі й інших країн народної демократії»⁸.

Масштабність спрямованих проти українців, а також білорусів, литовців та меншою мірою, проти росіян дій УБ і згодом СБ була неспівмірною з активністю та чисельністю української людності Польщі. Ця ж проблема торкалася литовської громади. Проте вирішальний вплив на розгляд «українського питання» мав інший чинник, а саме Комітет державної безпеки СРСР. Спрямована проти української еміграції діяльність СБ тісно пов'язувалася з відповідними заходами КДБ при Раді Міністрів СРСР до самого кінця існування ПНР⁹.

Польська комуністична служба безпеки у своїх діях проти українців в еміграції та у середині країни дублювала перевірені схеми, розроблені раніше

⁴ *Owczarek B., Penar J. Nationalistyczne organizacje ukraińskie w Polsce: Wybrane problemy: Departament Szkolenia i Doskonalenia Zawodowego MSW, Warszawa, 1979 // AIPN. – 00495/1448.*

⁵ *Powstanie i działalność emigracyjnych nacionalistycznych ośrodków – ukraińskich, białoruskich, i litewskich i ich oddziaływanie na kraj, oprac. T.Szumański, J.Nawrocki, Warszawa, 1961 // Ibid. – 01521/570; Wroga i przestępcza działalność elementów nacionalistycznych spośród mniejszości narodowych zamieszkałych w PRL, oprac. T.Szumański, Centrum Wyszkozenia MSW. – Legionowo, 1965 // Ibid. – 0236/95. – Т.2. – К.107–139.*

⁶ *Szemiot S. Działalność niektórych ośrodków nacionalistycznych na Zachodzie i ich oddziaływanie na Polskę...*

⁷ *Łuczewicz F. Niektóre aspekty ukraińskiego ruchu nacionalistycznego i jego oddziaływanie na etniczną grupę ukraińską na przykładzie województwa koszańskiego w latach 1947–1975, Akademia Spraw Wewnętrznych, Warszawa, 1976 // AIPN. – 1510/3649.*

⁸ *Notatka informacyjna dotycząca form i metod wrogiej działalności ukraińskich nacionalistów w PRL, 15.V.1962 // Ibid. – 0236/95. – Т.2. – К.41.*

⁹ *Див.: Sprawozdanie ze spotkania z przedstawicielami bratnich służb wywiadowczych [до 18.V.1989 р.] // Ibid. – 02386/69. – К.18; Notatka dotycząca rozmów konsultacyjnych w Moskwie, 30.V.1988 // Ibid. – К.95.*

радянськими органами. Заходи щодо боротьби з українськими та російськими антикомуністичними лідерами на території країн Західної Європи Об'єднане державне політичне управління при РНК СРСР провадило ще в 1920-х рр. Атмосфера страху, викликаного перманентно очікуваною загрозою з боку сусідніх країн та їх розвідок, панувала у СРСР протягом усього його існування. Особливо побоювалися підпільних антирадянських організацій. Більшовики, пам'ятаючи операцію Роберта Брюса Локгарта і Сіднея Рейлі з британських спецслужб, спрямовану на ліквідацію В.Леніна і приведення до влади білих у 1918 р.¹⁰, швидко дійшли висновку, що головними силами, які загрожують молодій більшовицькій Росії, були політична еміграція (зовнішній ворог) і її агента тура у СРСР (внутрішній ворог).

У 1920-х рр. радянські органи держбезпеки розгорнули активні заходи, спрямовані проти еміграції та осіб, які перебували на території СРСР і підтримували контакти із закордоном. Більшовики також ретельно проаналізували дії російської організації Бориса Савінкова в 1920–1921 рр. на території Польщі й спробу захоплення Білорусії в листопаді 1920 р. військами генерала Станіслава Булака-Балаховича¹¹, пов'язаного із Б.Савінковим. У такий же спосіб оцінювався Листопадовий рейд армії Української Народної Республіки (1921 р.)¹². Висновки чекістського керівництва з цих подій були однозначними: намагання повалити більшовицьку владу, спроба відторгнення Білорусії та України, або ж принаймні спровокувати антирадянське повстання, активну участь у чому взяли представники політичної еміграції разом із розвідками ворожих СРСР країн. Таким чином, органи держбезпеки вирішили боротися проти керівних осередків антирадянських організацій та розкласти їх із середини. Це й було головним завданням радянських спецслужб до самого кінця існування СРСР¹³.

Перші заходи щодо виявлення на території Польщі перекинутих із країн Заходу активістів Організації українських націоналістів (ОУН) було вжито в 1947–1949 рр. Раніше цього не робилося, як видається, із кількох причин. Передусім набагато більшою загрозою керівництву комуністичної Польщі уявлялося незалежне польське підпілля, натомість оунівські структури були практично непомітними. Лише час від часу на місцевому рівні провадилася боротьба проти відділів Української повстанської армії (УПА). На це звернув увагу Ґ.Мотика: «Аж до весни 1947 р. польські комуністи не надавали великого значення боротьбі з УПА. Набагато більшою проблемою для них були польські антикомуністи»¹⁴.

Офіцерам управління безпеки гостро бракувало інформації про структуру, склад, управління, канали зв'язку в Польщі, а також про діяльність ОУН(б)

¹⁰ Див.: Cook A. On his Majesty's Secret Service: Sidney Reilly-codename ST 1. – Gloucestershire, 2002 (вид. рос. мовою: Кук Э. В паутине секретных служб. – К., 2003); Lockhart R.B. Memories of the British Agent. – London, 1934.

¹¹ Cabanowski M. General Stanisław Bułak-Bałachowicz: Zapomniany bohater. – Warszawa, 1993. – S.49–64.

¹² Див.: Другий зимовий похід, або Листопадовий рейд. – К., 2006.

¹³ Про боротьбу органів держбезпеки СРСР з українськими еміграційними організаціями див. також: Веденев Д. Український фронт у війнах спецслужб. – К., 2008; Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007.

¹⁴ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... – S.481.

(із 1946 р. – Закордонні частини ОУН; ЗЧ ОУН) загалом. Ця ситуація змінилася після «перемоги» комуністів на виборах 1947 р., занепаду польського підпілля (у результаті спецоперацій, замирення або ж амністії) і проведення акції «Вісла» навесні та влітку того ж року.

Інформація, отримана від одного з активістів ОУН(б), Ярослава Гамівки, який добровільно з'явився в міліцію під час акції з переселення, значно збагатила знання 3-го департаменту міністерства державної безпеки (МДБ) на оунівську тематику в Польщі. Після завершення операції «Вісла» всі фракції ОУН зайняли важливе місце в діяльності співробітників служби безпеки, а потім і служби державної безпеки ПНР. Спеціальні заходи проводилися практично до 1990 р., тобто до останніх днів існування Польської Народної Республіки.

У службовій записці від 15 травня 1962 р., підготовленій співробітником 3-го відділу 3-го департаменту МВС ПНР Т.Шуманським, зазначалося, що після розгрому українського збройного підпілля у ході операції «Вісла» активісти ОУН не відмовилися від подальших дій, спрямованих супроти СРСР та комуністичної Польщі. Управління безпеки у 1949–1955 рр. ліквідувало щонайменше кілька сотень «так званих українських націоналістів», які виконували також «завдання американської та британської розвідки»¹⁵. Насправді, на території Жешувського воеводства у 1948–1949 рр. було знищено окремі збройні угруповання УПА і вжито заходів для виявлення та затримання членів проводу ОУН.

У той час «легендованими» були вже обидві оунівські мережі, одна – на чолі із «Зеноном» (ОУН(б)), друга – «Шелестом-Іскрою» (ОУН(м)). Крім того, управління безпеки намагалося створити на території ПНР підконтрольну групу, пов'язану з Українською національною гвардією (УНГ), тобто бульбівцями. Згадані мережі не намагалися залучати нових членів із відповідних національних меншин. Зв'язки їх із британською, американською та західнонімецькою (організація Райнгарда Гелена) розвідками були недовгими. У період 1947–1954 рр. структури ОУН(б) і ОУН(м) у Польщі були викриті та повністю ліквідовані¹⁶. Тих, кого залишили на свободі, УБ використовувало для підтримки в еміграції переконання, що підпілля досі функціонує. Таким чином, органи безпеки ПНР і СРСР розраховували отримати оперативні переваги у складних іграх, що їх вони вели з розвідслужбами країн Заходу.

Після завершення Другої світової війни радянські органи держбезпеки продовжували пильно спостерігати за зарубіжними «підривними центрами». Поштовою до активізації такої діяльності стала відома промова В.Черчілля, виголошена ним 5 березня 1946 р. в місті Фултоні. Після гострої реакції на неї Й.Сталіна спецслужби СРСР доклали чималих зусиль для проникнення у країни Західної Європи та США, у литовські, латвійські, естонські, українські та інші еміграційні кола. У квітні 1946 р. радянський міністр держбезпеки С.Савченко розробив рекомендації щодо активізації дій розвідки, спрямованих проти зарубіжних осередків ОУН та спеціальних служб США й Великобританії. Для цього передбачалося розгорнути вербовку агентури, налагодити збір інформації

¹⁵ Notatka informacyjna dotycząca form i metod wrogiej działalności ukraińskich nacjonalistów w PRL, 15.V.1962 // AIPN. – 0236/95. – К.41. У ті роки МДБ вело три основні справи проти бандерівців, мельниківців та бульбівців: «Ц-1», «Павуки» (та «М-1»), «Раки».

¹⁶ Див.: *Halagida I. Prowokacja «Zenona»...*

про керівників, напрямки роботи, пресу, а також вивчати ситуацію в таборах переміщених осіб¹⁷. Направлених до еміграційних осередків агентів набирали з-поміж біженців із СРСР і перевербованих колишніх членів підпілля. Вони потрапляли на Захід під виглядом «кур'єрів» з України¹⁸.

Можемо припустити, що після проведення акції «Вісла» подібну до радянської інструкцію підготувало й керівництво МДБ ПНР. На це вказує той факт, що з кінця 1947 р. співробітники міністерства держбезпеки доклали чимало зусиль, спрямованих на перехоплення кур'єрів проводу ОУН(б) у Польщі, а з середини 1948 р. – також емісарів ОУН(м) та Української головної визвольної ради (УГВР). У цей період польська комуністична служба безпеки, завдяки інформації, переданій радянськими радниками, розпочала діяльність, спрямовану проти бандерівських і мельниківських осередків у Мюнхені. У 1949 р., спираючись на дані, отримані від перших заарештованих мельниківців, які проживали в Польщі, було ініційовано оперативну розробку під кодовою назвою «Павуки», а на початку 1950 р. у зв'язку з інформацією про прибулих кур'єрів ОУН(б) – операцію «Ц-1».

Ці заходи спрямовувалися на викриття кур'єрських мереж ОУН(м) і ОУН(б) у Польщі та поступове взяття їх під повний контроль за допомогою перевербованих членів обох оунівських організацій. Крім цієї головної мети УБ прагнуло також виявити контакти фракцій ОУН із британською та американською (фінансування, спецпоставки в обмін на інформацію) розвідками, що мало допомогти у справі дискредитації українського націоналістичного руху. Крім ліквідації можливої загрози для держави важливим було зберегти кур'єрську мережу, але вже під опікою УБ для перекидання на Захід підготовленої агентури, від якої планувалося отримувати інформацію щодо структури закордонних осередків, зв'язків їх з іноземними спецслужбами, а також дані про інші українські організації.

Основні завдання, пов'язані з боротьбою проти зарубіжних центрів, залишалися незмінними протягом 1948–1956 рр., а подеколи навіть і довше. Головною метою було «отримання більш вигідної позиції в осередках українських націоналістів задля паралізування діяльності ворожих Польщі та СРСР структур, а також поглиблення розколу всередині націоналістичних організацій в еміграції», виявлення агентури й таємних каналів на власній території, збір інформації про контакти між еміграційними осередками та розвідками третіх країн. Планувалося створення сприятливих умов для агентурного проникнення у

¹⁷ Переміщені особи, ді-пі (від англ. «displaced persons») – люди, які під час війни опинилися за межами своєї країни (вивезені на примусові роботи до Третього Райху, військовополонені, в'язні концтаборів тощо). Крім того, цим поняттям охоплювалися й біженці з Центрально-Східної Європи, які рятувалися від радянської армії або вже по війні з політичних причин утекли з території, контрольованих Кремлем. Ці люди не повернулися відразу на свою Батьківщину після її звільнення й мешкали у спеціальних таборах, які спочатку перебували під юрисдикцією американського, британського, французького військових командувань, а згодом перейшли до відання УНРРА (Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови; United Nations Relief and Rehabilitation Administration) та ІРО (Міжнародна організація у справах біженців; The International Refugee Organization). Нерідко їх примусово репатріювали до СРСР (докл. див.: *Wyman M. DPs. Europe's Displaced Persons 1945–1951.* – Ithaca, 1998).

¹⁸ *Веденев Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів... – С.162.

зарубіжні центри, ведення розвідки в «капіталістичних» країнах¹⁹. Причому ці завдання стосувалися всіх українських (а також білоруських і білогвардійських російських) еміграційних організацій, пов'язаних, на думку УБ, зі спецслужбами держав Західної Європи та Північної Америки.

Отже, органи безпеки ПНР зацікавилися кур'єрською мережею ОУН(б) і ОУН(м) лише після проведення операції «Вісла» в 1947 р. Після перевербовки бандерівських активістів (таких, як згадуваний вище Я.Гамівка), а також нейтралізації у червні 1948 р. представників служби безпеки ОУН(б) Леона Лапінського і Корнеля Козенка, співробітники УБ склали уявлення про структуру організації та визначили канали її зв'язків із Заходом. Відтак було ініційовано відповідну розробку, метою якої став осередок ЗЧ ОУН у Мюнхені. Починаючи з 1949 р. МДБ (згодом МВС) ПНР проводили низку важливих операцій, спрямованих проти підпільних антирадянських груп. Більшість оперативних ігор охоплювали мережі ОУН(б) та ОУН(м). Під пильною увагою перебували також решта «зарубіжних осередків», у тому числі бульбівці, колишні петлюрівські офіцери та навіть легальні українські партії й товариства діаспори.

Осередки ОУН(б)

Переломним моментом у боротьбі проти українського підпілля стало затримання в 1948 р. на території Чехословаччини Леона Лапінського («Зенон»). Результатом його співпраці з УБ виявилися не тільки арешти багатьох бандерівців, але й початок оперативної гри спецслужб проти осередку ЗЧ ОУН у Мюнхені. Операція під кодовою назвою «Ц-1» стартувала 3 січня 1950 р., після прибуття спеціального емісара з Заходу. До неї було залучено осіб, які раніше мали контакт із кур'єрами, а найважливішу роль відіграв перевербований агент «Богуслав» (він же «Зенон», тобто Л.Лапінський), а також «Бронеж» (Євген Гура) і «Скала» (Марія Цюок). Оперативна розробка УБ тривала до 1954 р., а завершилася вона після оголошення про нібито смерть «Зенона»²⁰. Зрозуміло, головною метою цієї комбінації було введення в мюнхенський осередок ОУН(б) агентури управління безпеки. «Ц-1» стала польським аналогом радянських спецоперацій під кодовими назвами «Ланка» й «Стежка», спрямованими проти ЗЧ ОУН і британської МІ-6²¹. Уже у жовтні 1950 р. підконтрольна УБ бандерівська мережа в Польщі на чолі з «Зеноном» переправила до Мюнхена двох людей, одним з яких був агент держбезпеки «Бронеж». Йому вдалося закріпитися у Західній Німеччині, а потім навіть перебратися на спецвишкіл до Великобританії. Зокрема, у травні 1951 р. саме він супроводжував емісара Степана Бандери Мирона Матвієнка, який направлявся до командира УПА Василя Кука з особливою місією – їх десантували з літака в районі Тернополя.

¹⁹ Pismo w sprawie zezwolenia na werbunek Stefana Sulatyckiego [після 2.II.1955 р.] // AIPN. – 0192/778. – Т.1. – К.1–4.

²⁰ Notatka dotycząca nielegalnych organizacji i siatek szpiegowskich, 4.VI.1954 // Ibid. – 1572/472. – К.4–6; *Halagida I.* Prowokacja «Zenona»... – S.78, 94, 103.

²¹ *Веденев Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів... – С.165. Обидві гри велися приблизно з 1951 р. до 1960-х рр., однак дії проти ЗЧ ОУН розпочалися набагато раніше, у рамках операції «Барліг». Протягом 1951–1959 рр. органи МДБ–КДБ реалізовували спецоперацію «Метеор» проти осередку ЗЧ ОУН (див.: *Halagida I.* Prowokacja «Zenona»... – S.221).

Але це була далеко не єдина спроба введення агентури УБ до керівних бандерівських структур за кордоном. У грудні 1953 р. співробітники радянського МДБ за допомогою підконтрольної мережі ОУН(б) у ПНР перекинули в Мюнхен свого агента під псевдонімом «Скоб». Утім, йому вдалося лише проникнути в кола, пов'язані з ОУН(з) (Організація українських націоналістів за кордоном) – третю структуру з оунівського середовища, яка утворилася після конфлікту в керівництві ЗЧ ОУН. У зв'язку зі зростаючим інтересом до нього зі сторони бандерівської контррозвідки й побоюючись за своє життя навесні 1956 р. «Скоб» повернувся в Радянський Союз. Часткове викриття агента відбило наростаючі підозри еміграції щодо всіх наявних оунівських структур на території ПНР та СРСР. І дійсно, у травні 1954 р., у тому числі на шпальтах газети «Трибуна люду», комуністична влада повідомила про ліквідацію «шпигунської мережі» у Польській Народній Республіці. Утім, розробку «Ц-1» було завершено лише у серпні наступного року²².

Схожа ситуація склалася і з розробкою «Ключ», яка почалася 25 квітня 1954 р. Ця оперативна гра спрямовувалася проти закордонного осередку ЗЧ ОУН, пов'язаного з британською розвідкою. Унаслідок заходів, ужитих службою безпеки комуністичної Польщі, удалося переконати МІ-6, що розгалужена підпільна мережа на польській території – це містифікація, тож британська розвідка поступово відмовилася від оперативної співпраці з оунівцями²³.

Наприкінці реалізації розробки «Ц-1» було розпочато ще одну оперативну гру – «Компанія», на цей раз проти української студентської молоді, яку підозрювали в «націоналістичній діяльності» та співпраці з іноземними розвідками. Стартувала вона 14 червня 1954 р., але вже за кілька місяців справу було закрито. До 1956 р. СБ також вела операції «Організатори», спрямовану проти осередків ОУН(б) за кордоном, і «Колорадський жук», яка тривала принаймні до 1961 р. У результаті було зібрано цінну інформацію про перебування у Мюнхені С.Бандери²⁴.

У листопаді 1965 р. СБ започаткувала справу під кодовою назвою «Центр», спрямовану проти керівництва ЗЧ ОУН. У цьому випадку також головною метою визначалося розкриття планів українського мюнхенського осередку та інформування про дії проти ПНР. Справа тісно пов'язувалася з пошуками членів кур'єрської групи ОУН(б), висланими з Мюнхена до Польщі за сприяння західнонімецької Федеральної служби розвідки. Заходи, які тривали від літа 1964 р. на всій польській території (передусім у Люблінському воєводстві в рамках спецоперації «Рулон»), не дали жодних результатів і в 1967 р. справу передали в архів²⁵. Ключовими фігурами у грі «Центр» були «Ковальський» і «Томек» (керівник підконтрольної СБ групи у ПНР). До 1973 р. двом агентам удалося налагодити контакт із чільними діячами ОУН(б) за кордоном – Степаном Ленкавським та

²² Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.250.

²³ Notatka dotycząca rozpracowania «Klucz», 19.VI.1954 // AIPN. – 00231/131. – Т.23. – К.128.

²⁴ Notatka służbowa dotycząca rozpracowania «Spółka», 19.VI.1954 // Ibid. – К.129–131; Przewodnik spraw obiektowo-zagadnieniowych Służb Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej znajdujących się w archiwach Wydziału II Biura «C» MSW, Warszawa, 1987 // Ibid. – 0397/658.

²⁵ Pismo zastępcy naczelnika Wydziału II KW MO w Lublinie por. Tadeusza Łukawskiego do zastępcy komendanta KP MO w Parczewie kpt. Józefa Pachuty, 4.IX.1964 // Ibid (Lu). – 07/46. – Т.1. – К.1.

Ярославом Стецьком²⁶. Слід зазначити, що радянським еквівалентом цієї гри стала припинена лише у вересні 1988 р. операція під кодовою назвою «Бумеранг». Деякі деталі акції, спрямованої на дискредитацію західних розвідок і ЗЧ ОУН, було розкрито на спеціальній прес-конференції КДБ СРСР у Києві²⁷.

Осередки ОУН(м)

Після захоплення влітку 1948 р. на території Чехословаччини місцевими спецслужбами кур'єра ОУН(м) Якуба Остапчука МДБ ПНР ужило заходів щодо викриття осіб, пов'язаних із мельниківською мережею на території Польщі²⁸. У справі брав участь перевербований агент «Богуслав», тобто згадуваний вище Л.Лапінський, який у Нижній Силезії намагався вийти на посланців мельниківського Проводу українських націоналістів (ПУН), перекинутих сюди на рубежі 1946–1947 рр. Проте радянські радники не дали дозволу на подальші арешти, у тому числі зв'язкових, згаданих у показаннях Я.Остапчука.

Оперативна гра проти осередку ОУН(м) у Мюнхені почалася у червні 1949 р. після арешту мельниківського емісара Володимира Феника («Карий»). Його свідчення, а перед тим матеріали, отримані від радянських радників при 3-му департаменті МДБ, допомогли розпочати розробку, яка тривала до 1964 р. Провідну роль у ній відігравали трое агентів – «Адам», «Болеслав» і «Ярош». Справа, про яку йдеться, мала кодову назву «Павуки» й була відповідником розпочатої у 1946 або 1948 рр. операції «Хвиля», якою керували співробітники спецслужб СРСР²⁹. Радянська гра проти ОУН(м) завершилася у 1962 р., потім КДБ удався до пропагандистської атаки на керівний осередок ОУН(м) у Мюнхені та конкретно Степана Сулятицького, який відповідав за нелегальні зв'язки з СРСР та ПНР³⁰.

Гучна пропагандистська кампанія з приводу «шпигунської діяльності» мельниківців або арешти кур'єрів, висланих осередком ОУН(м), у рамках операції «Павуки» не проводилися. Частково це пояснювалося перевербовкою всіх ключових осіб мережі, які, відтак, були вже секретними співробітниками польських комуністичних спецслужб. У зв'язку з припиненням у 1962 р. відповідної радянської спецоперації подальше утримування підконтрольної СБ групи втрачало сенс. Слід зазначити, що з 1955 р. керівники оперативної гри – офіцери Комітету з питань державної безпеки – усвідомлювали, що частина мельниківців на території Польщі була розконспірована в результаті невдалого вербування С.Сулятицького. У зв'язку з цим змінили мету гри, а найважливішим завданням відтепер стало підтримання зв'язку з перекинутим до осередку ОУН(м) у Мюнхені агентом СБ «Болеславом» (він же «Маріуш»)³¹.

²⁶ Notatka dotycząca ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych, 13.XII.1973 // Ibid. – 0236/230. – К.377.

²⁷ Motyka G. Zamiast wstępu: od operacji C-1 do akcji «Bumerang» // Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989): Z warsztatów badawczych. – Warszawa, 2005. – S.17.

²⁸ Див.: Notatka służbowa dotycząca rozpracowania «Pająki» według stanu na 15.IX.1949 // AIPN. – 00231/248. – Т.7. – К.11.

²⁹ Див.: Ibid. – 00231/248. – Т.1–56. Матеріали справи «Хвиля» зберігаються, очевидно, у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації в Москві.

³⁰ Див. опубліковані «спогади» керівника «леґендовоної» групи ОУН(м) на Закарпатті «Малого»: Михалинюк І. Не можна мовчати. – К., 1962.

³¹ Raport w sprawie zgody na «dowerbowanie» Stefana Sulatyckiego, 24.X.1955 // AIPN. – 00231/248. – Т.1. – К.332–338.

Призупинення операції під кодовою назвою «Павуки» аж ніяк не означало завершення дій СБ проти активістів ОУН(м) у Мюнхені. Ба більше, було вжито заходів для отримання інформації про членів мельниківської ОУН у Парижі. У 1955 р. розпочалася ще одна справа – «Солідарні». Нова оперативна гра проти ОУН(м) проводилася до другої половини 1980-х рр.³² Спочатку її метою був збір інформації про керівництво організації, у тому числі Олега Штуля-Ждановича (заступника Андрія Мельника). Із 1960-х рр. виконувалося ще одне завдання – зміцнення позицій агента СБ «Маріуша» завдяки активізації колишніх мельниківців у Польщі. Крім того, проводилися цільові заходи щодо згаданого С.Сулятицького, вербування якого в 1955 р. увінчалася успіхом. Щоправда, через деякий час він повідомив про все це провід власної організації та, імовірно, західнонімецьку Федеральну службу розвідки³³. Щоби зміцнити становище «Маріуша» та створити таку ситуацію, в якій би він повністю перейняв керівництво ОУН(м) у питаннях, що стосувалися ПНР і УРСР, СБ планувала замах на С.Сулятицького. А оскільки він не відбувся всю увагу було зосереджено на дискредитації цього діяча³⁴.

Головною метою дій УБ–СБ щодо ОУН(м) стала дезінформація шляхом листування, радіо та за допомогою кур'єрів. Управління безпеки в 1950–1955 рр. планувало перекинути принаймні 6–8 посланців із Польщі. Це був ризикований крок, адже в Мюнхені не знали про кожну конкретну акцію. Усе робилося спонтанно, тож агентура спецслужб наражалася на загрозу викриття. У результаті оперативних комбінацій протягом 1953–1955 рр. удалося перекинути трьох агентів – «Яроша», «Адама» й «Болеслава». Кур'єри вирушили в Мюнхен і там передали написані у СБ звіти про стан мельниківської організації в Польщі та Україні, а також інформацію про польську армію, нібито отриману за допомогою розвіддій. Спроба вживлення агентури у закордонний центр увінчалася успіхом лише у 1955 р. Пізніше СБ направила до осередку ОУН(м) у Парижі свого секретного співробітника «Мирослава». У столиці Франції він побував двічі, у 1950-х і 1960-х рр., збираючи інформацію про газету «Українське слово» – друкований орган мельниківської ОУН. Агент цікавився також активістами-мельниківцями на чолі зі О.Штулем-Ждановичем³⁵.

«Мирослав» не був єдиним, кого спецслужбі ПНР вдалося переправити у Францію. У 1960–1970-х рр. до Парижу вирушили також агенти «Віолетта» і «Ставський», метою яких був збір інформації про кероване відомим українським істориком Аркадієм Жуковським відділення ПУН, що займалося пошуком та акумуляцією інформації про поточну ситуацію в УРСР.

Були також спроби виявити суть діяльності співробітника газети «Українське слово» та осередку ОУН(м) у Франції Василя Мулика. Організовувалися

³² Частина матеріалів оперативної справи №1377 під кодовою назвою «Солідарні» потрапила до відділу «Ц» МВС у листопаді 1989 р. (див.: Ibid. – Kartoteka byłego Biura «С» MSW. – Karta EO-4 dotycząca Arkadija Żukowskiego).

³³ Postanowienie o założeniu teczki zagadnieniowej dotyczącej ośrodka OUN-M, 14.VII.1955 // Ibid. – 00231/243. – Т.16. – К.5.

³⁴ Через радянські публікації, а також події, пов'язані зі смертю Андрія Мельника, С.Сулятицький був скерований на роботу до ПУН, а «Маріуш» тимчасово зайнявся питаннями зв'язків із краєм (див.: Notatka służbowa z 28.V.1962 dotycząca tajnopisu z ośrodka OUN-M // Ibid. – 00170/58. – Т.4. – К.14–15).

³⁵ Див.: Ibid. – 00170/58. – Т.1–7.

зустрічі на французькій території, у тому числі з секретними співробітниками «Віолеттою» та «Марисею». Діяльність СБ у рамках операції «Солідарні» мала призвести до заміни В.Мулика й А.Жуковського агентами КДБ УРСР. Головний задум полягав у тому, щоби контролювати якнайбільше таємних каналів зв'язку. Польська комуністична служба безпеки й радянські спецоргани намагалися перекрити всі можливі шляхи передачі до ПНР і СРСР так званої «націоналістичної літератури».

Діяльність проти інших українських організацій

У 1950 р. у зв'язку з інформацією, отриманою від заарештованого влітку 1949 р. подружжя Конажів (у рамках справи під кодовою назвою «Павуки»), керівництво 3-го департаменту МДБ ПНР прийняло рішення приступити до операції «Раки», спрямованої проти УНГ, тобто так званих бульбівців, які діяли за кордоном. Управління безпеки припускало, що ця структура була пов'язана з британською розвідкою. Справу відкрили 3 серпня 1950 р., а головну роль в оперативній грі повинна була відігравати агент «Ірена». Проте вже 12 серпня, одразу ж після вербування, вона за нез'ясованих обставин загинула. Після передачі спецслужбам СРСР у районі Хелма співробітника Тараса (Максима) Боровця («Бульби») Станіслава Конажа на провідні ролі вийшов агент «Заремба», який був зв'язковим між Т.Боровцем і подружжям Конажів. Завдяки отриманій від нього інформації вдалося перехопити всіх відправлених у ПНР емісарів «Бульби». «Заремба», а з 1953 р. також агент «Новак» передали британській розвідці членів бульбівської мережі в Польщі³⁶.

Започаткована 28 липня 1955 р. співробітниками Комітету з питань державної безпеки справа «Ц-IV» спрямовувалася проти колишніх петлюрівських офіцерів – полковників Петра Самутіна й Архипа Кмета, Івана Зварійчука, які свого часу були експертами з питань Сходу у 2-му відділі польського генерального штабу, в німецькому абвері, а також в американському ЦРУ. За даними радянської розвідки, головний осередок цієї групи містився в Регенсбургу, а її члени намагалися апелювати до українського народу, використовуючи його у «шпигунських цілях на користь спецслужб США». У рамках оперативної гри розроблявся також генерал Павло Шандрук, інші українські офіцери, які перебували у ФРН. Слід додати, що раніше П.Самутін був одним із фігурантів операції «Ц-1», натомість Василь Татарський, позаштатний офіцер Війська Польського, згадувався у контексті справи «Павуки»³⁷.

Контроль над осередком закордонного представництва (ЗП) УГВР і ОУН(з) вдалося встановити в рамках справи «Оси», що її провадили від 1950-х рр. і аж до 1974 р.³⁸ Згідно з інформацією, якою володіла служба безпеки, ЗП УГВР було пов'язане з американською розвідкою. Проте співробітники СБ виявили, що

³⁶ Notatka służbowa dotycząca rozpracowania «Raki», 19.VI.1954 // Ibid. – 00231/131. – Т.23. – К.80; Notatka informacyjna dotycząca rozpracowania «Raki», 30.VI.1954 // Ibid. – К.84–86.

³⁷ Postanowienie o założeniu sprawy agenturalno-grupowej, 28.VII.1955 // Ibid. – 0192/765. – К.1. Чимало різноманітної інформації на тему колишніх офіцерів УНР представив під час допиту Збігнев Камінський («Дон»).

³⁸ Див.: Ibid. – 00231/243. – Т.1–20.

активісти цієї структури обмежувалися винятково пропагандистськими діями, цільовою аудиторією яких виступала українська громада ПНР³⁹.

Ще однією оперативною грою, спрямованою проти ЗП УГВР і зарубіжних осередків на території ФРН, стала справа «Сатурн», розпочата у зв'язку з візитом у комуністичну Польщу професора Олексі Горбача, котрий викладав у вищих навчальних закладах Німеччини та Українському вільному університеті. О.Горбач, який відвідував ПНР у 1957 р., був, на думку СБ, емісаром УГВР. Під наглядом перебували всі особи, які мали з ним безпосередній контакт на польській території, у тому числі Микола Сівіцький та Микола Лесів. Цю справу закрили лише в 1965 р. У 1970-х рр. КДБ УРСР застосовував аналогічні заходи щодо сина О.Горбача, коли той перебував у Києві та контактував там із місцевими студентами⁴⁰.

Предметом «уваги» з боку СБ стали також українські політичні групи, які діяли в еміграції. Так, «особливо небезпечною» вважалася Українська революційно-демократична партія (УРДП) зі штаб-квартирою в Мюнхені. Велася оперативна розробка її активістів – відомого радянолога, автора німецькомовної праці «Радянська Україна 1944–1963» Бориса Левицького та письменника Івана Багряного, котрий багато років обіймав посаду заступника голови Української національної ради в еміграції. Справу під кодовою назвою «Дніпро» було розпочато у вересні 1955 р. У січні 1961 р. вона отримала нову назву – «Журналісти», та перекваліфікацію з агентурно-групової в розряд об'єктної. Велася принаймні до 1970 р.⁴¹

Наприкінці 1950-х рр. українські еміграційні осередки змінили свою тактику. На думку керівництва МВС ПНР, «націоналістичні центри» відмовилися від висилання кур'єрів та підпільної боротьби. Усі структури, на зразок ЗП УГВР, обмежувалися пропагандистською діяльністю та активізували пересилку в Польщу нелегальної літератури. У 1956 р. СБ зафіксувала спроби відновлення контактів між представниками української еміграції та українцями, що мешкали у ПНР. Особливе занепокоєння польської комуністичної спецслужби викликали зв'язки з активістами Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). СБ припускала, що «закордонні центри» прагнули використовувати легальні українські організації для «ідеологічного впливу» на місцеву українську громаду. Для цього, за словами співробітників органів безпеки, провід в УСКТ мали перебрати колишні члени УПА. Через оновлені контакти передбачалося не лише поширювати заборонену літературу, а й налагоджувати зв'язки з Україною – саме цим каналом представники еміграції планували передавати нелегальні матеріали на територію УРСР⁴². Із 1958 р. 3-й департамент МВС ПНР фіксував наплив преси й книг, адресованих обласним і місцевим радам УСКТ, бібліотекам та приватним особам. Таким же чином у 1960-х рр. ПУН

³⁹ Notatka dotycząca ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych, 13.XII.1973 // Ibid. – 0236/230. – К.379.

⁴⁰ Informacja Wydziału VI Departamentu II MSW dotycząca rozpracowania «Saturn», 27.II.1959 // Ibid (Kr). – 010/7555. – К.6–11; Notatka dla ppłk. KGB Mykietyna, 25.VIII.1978 // Ibid. – К.178.

⁴¹ Postanowienie o przekwalifikowaniu sprawy agenturalno-grupowej na obiektową, 27.I.1961 // Ibid. – 003172/1. – К.2–3.

⁴² Notatka informacyjna dotycząca form i metod wrogiej działalności ukraińskiego nacjonalizmu w PRL, 15.V.1962 // Ibid. – 0236/95. – Т.2. – К.43–46.

поширював свою літературу серед української меншини Польщі, а також переправляв її до УРСР. Загалом це близько п'ятнадцяти назв газет, у тому числі «Шлях перемоги» (Мюнхен, ЗЧ ОУН), «Українське слово» (Париж, ОУН(м)), «Українські вісті» (УРДП) та ін. Крім того, із території Західної Європи транслювалися радіопередачі українською мовою⁴³.

Одночасно СБ відзначала на території Польщі збільшення кількості туристів та загалом іноземців українського походження, які прибували сюди з метою реєстрації шлюбів, а також у пошуках майбутніх дружин. Під час цих візитів, за словами посадових осіб МВС ПНР, «збиралася інформація» про становище української меншини країни. Крім того, еміграційні осередки через благодійні організації відправляли продуктові посилки, що інтерпретувалося як чергова спроба збору інформації. Окрім пильного нагляду за українською громадою Польщі та розшукування підозрюваних в «антидержавних настроях», польська комуністична служба безпеки інтенсивно працювала над усіма аспектами життя української еміграції на Заході. Можливо, саме з цією метою у МВС ПНР було складено список зі 106 українських діаспорних організацій світу⁴⁴.

Протягом 1970–1980-х рр. зацікавлення СБ питаннями «націоналістичних еміграційних осередків» не зменшувалося. Причому їх розробка нібито мала слугувати забезпеченню відповідного «захисту національних меншин». Наприкінці 1970-х рр. співробітники 3-го департаменту МВС ПНР провели ретельну ревізію справ і перевірку агентів «під кутом ефективності ліквідації викритих загроз у середовищі української етнічної групи». Як і раніше, не зникав інтерес до осіб, підозрюваних у підтримуванні контактів з «українськими націоналістичними осередками на Заході»⁴⁵.

Слід підкреслити, що українці, котрі проживали в Польщі, розглядалися керівництвом СБ як потенційна база для діяльності відповідних закордонних осередків, «пов'язаних» із західними спецслужбами⁴⁶. Згідно з радянською термінологією, вони були «внутрішнім ворогом», який у випадку світового конфлікту міг активно використовуватися для розвідки й диверсій проти СРСР.

Аналізуючи наявні документи, складно відповісти на питання, наскільки ефективними були заходи польської комуністичної служби безпеки, спрямовані проти української еміграції, а також чого вони коштували. Невдоволення радянської сторони рівнем оперативної роботи (в основному через низьку активність спецслужб щодо закордонних еміграційних осередків) неодноразово висловлював Центральний комітет Комуністичної партії України. Наприклад, у записці адміністративного відділу ЦК КПУ від 18 вересня 1959 р. критикувалося «занадто повільне» впровадження агентів в осередки «українських буржуазних націоналістів» та невиконання завдань щодо «компрометації керівництва й розколу в еміграції»⁴⁷. Водночас СБ піддавалася критиці за «недостатньо ефективну»

⁴³ Ibid. – К.43–44.

⁴⁴ Wykaz ukraińskich organizacji emigracyjnych // Ibid. – 0236/230. – К.439–442.

⁴⁵ Notatka inspektora Departamentu III MSW Franciszka Łuciewiczza, 20.X.1982 // Ibid. – 003172/5. – Т.3. – К.120.

⁴⁶ Balbus T. «Okno na świat»: Formy antykomunistycznej działalności Ukraińców w Polsce południowo-zachodniej na tle kontrakcji Urzędu Bezpieczeństwa (1945–1954) // Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989)... – S.65.

⁴⁷ Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.159, 163.

боротьбу з «ворожою ПНР» пропагандою, хоча, треба визнати, що спецслужба мала перевірених агентів у декількох осередках (мюнхенському ОУН(м), литовському у Швеції у 1950-х рр. тощо).

Протягом усього періоду боротьби із «закордонними центрами» польська комуністична служба безпеки співпрацювала з відповідними органами СРСР. Останні, однак, не надто охоче ділилися секретною інформацією зі своїми польськими колегами (приміром, офіцери СБ неодноразово нарікали на односторонність такої «співпраці»). Натомість із Москви лунала критика на адресу польської політичної поліції з приводу повільного обміну оперативними матеріалами.

Отже, діяльність спецслужб ПНР проти українських еміграційних осередків полягала, головним чином, у захопленні їхніх кур'єрів, емісарів та у виявленні таємних каналів зв'язку. У подальшому велася їх перевербовка й створювалися підконтрольні польським комуністичним органам безпеки «підпільні групи». За сприятливих умов деяких агентів удавалося переправити за кордон й інтегрувати у відповідний осередок. Вони повідомляли СБ про його структуру, діяльність, керівний склад, контакти з розвідками інших країн і загалом про настрої еміграції. Також у ході оперативних ігор інспірувалися внутрішні розколи в організаціях. Досі достеменно невідомо, наприклад, якою мірою спецслужби країн колишнього «соцтабору» (скажімо, МДБ–КДБ) вплинули на розкол в ОУН(б), який відбувся у другій половині 1940-х рр. Водночас можемо висловити обґрунтоване припущення, що органи держбезпеки ПНР і СРСР неодноразово вносили безлад в українську націоналістичну еміграцію, дезорганізуючи її та сприяючи загальній дезорієнтації.

In this article were presented the problems of activities of Secret Services of Polish Peoples Republic against political centers of Ukrainian diaspora. Such activities against so called Abroad Centers the Polish communist special services conducted from the end of 40's to the 80's. The majority of operations were aimed against External Units of Organization of Ukrainian Nationalists, Organization of Ukrainian Nationalists-Mel'nyk's faction and UHVR (Ukrainian Supreme Liberation Council) but there were some against also other Ukrainian political émigré parties. At first emissaries were caught and the organizations in Poland were destroyed then the couriers routes were controlled. In the 60's illegal literature from the West countries also were captured in this way. All activities of Security Service of Polish Peoples Republic were some kind of copy of Soviet operations against so called Abroad Centers. The Articles signalizes some phenomenon and it is an introduction to further research.



ОБРАЗ «ПЕРМАНЕНТНОГО ЗОВНІШНЬОГО ВОРОГА» ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОСТЕРЕОТИП УКРАЇНЦІВ І СЛОВЕНЦІВ

Аналізуються питання висвітлення образу «перманентного зовнішнього ворога» в контексті формування національного історичного нарративу українців і словенців. Образ «ворога» в різних концептах історичної пам'яті українців і словенців постає як чинник об'єднання нації й функціонування компліментарного простору уявного минулого. Автор досліджує тяглість цього феномену під час «триадаування» і «винайдення» «свого минулого» українцями та словенцями.

З утворенням на колишньому комуністичному просторі незалежних національних держав постала проблема написання їхніх окремих історій, що у своєму змісті мали розтлумачити правомочність нових «титульних націй», довівши тяглість їх минулого у процесі внутрішньої консолідації. Перегляд радянських візій історії обумовив витворення культурно-політичного простору для формування нових нарративів як чинника самоідентифікації. Цей простір (за М.Г.Россом, частина «конструювання інакшості») до сьогодні охоплює не лише царину гуманітарного знання як наукової й філософської категорії, але є системоутворюючою частиною політичних ритуалів¹. Із появою нових спектрів історичної пам'яті («дискурс декомунізації») відбулося постання «малих націй» (чехів, словаків, словенців, хорватів, почасти українців) як «відчутих спільнот» (за Е.Д.Смітом) або «уявних спільнот» (за Б.Андерсоном)².

Більшість народів Центрально-Східної Європи вважалися «неісторичними» («nonhistorical»), «приреченими на зникнення» («fated to disappear»), оскільки їх минуле було впродовж століть пов'язане з державністю, ідентичністю й атрибутами сусідів – німців, росіян, угорців, поляків, почасти італійців і сербів³. У процесі «перевинайдення» («reinvention») своєї історичної пам'яті й окреслення її часово-просторових меж було залучено автостереотип «перманентного зовнішнього ворога», у протистоянні з яким формувалася новітня ідентичність й внутрішня позитивна семіотична компліментарність «малих націй». На думку словенської дослідниці С.Арко, «образ ворога» сприяє формуванню континуїтету історії певного народу, обґрунтуванню його традицій і культури, формальній інституціоналізації довільної схеми минулого⁴.

«Ворог» як апріорна категорія «інакшості» («otherness») стає рушієм історичного піднесення нації та її самоусвідомлення серед стигматизованих «агресивних» сусідів. Американський політолог Д.Гелд називає такий процес

* Глушко Антон Александрович – аспірант відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.
E-mail: glushko87@gmail.com

¹ Ross M.H. Culture in comparative political analyses // Comparative politics: nationality, culture, and structure / Ed. by M.I.Lichbach, A.Zuckermann. – New York, 2009. – P.136–138.

² Сміт Е.Д. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка. – К., 2009. – С.45–47; Андерсон Б. Уявлені спільноти. – К., 2001. – С.250–252.

³ Sharansky N., Wolosky W.S. Defending identity. Its indispensable role in protecting democracy / Ed. by R.Dermer. – New York, 2008. – P.49–51, 53.

⁴ Arko S. Kje so spomeniki? Usode ljubljanskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije [Електронний ресурс]: <http://www.kula.si/CasopisKula/stevilka3/stevilka3html/kula3-09.htm>

«спільнотою долі» («community of fate») з певним конституційованим полем символічних практик і ритуалів, які підпорядковані сталій політичній меті – націєтворенню⁵. Політика пам'яті такої спільноти як селективна рекодифікація й деконструкція уявного минулого є регуляторним елементом внутрішнього компромісу («заповіту», «згоди», «примирення», «діалогу») за рахунок телеологічно «негативних» зовнішніх чинників. Е.Д.Сміт, В.Дж.Буз і Б.Дебен'як уважають цю «символічну реконструкцію» й нове оцінювання взірців пам'яті, вартостей, символів, мітів і традицій особистою спадщиною нації, складовою її історичної та культурної репрезентації⁶. На думку канадського професора С.Павловича, «віднайдення простору минулого» є частиною практик витворення «абсолютного часу», який утілюється в описовій і метаописовій («metanarrative») традиції, ритуалах, символах і мові⁷. Таким чином, відзначимо наявність широкої палітри думок і оцінок феномену «ворога» як національного автостереотипу й елемента «пригадування своєї історії».

Поряд з існуванням розлогої теоретико-методологічної бази в політичній науці присутній недостатньо висвітлений прикладний локус компаративістики. В Україні він охоплює сфери здебільшого українсько-польських, українсько-російських і українсько-білоруських «боїв за історію» і дискусій щодо «спільної карти пам'яті». Для порівняння процесу усталювання українського історичного нарративу автор долучив аналіз культури й політики пам'яті словенців як типологічно подібної спільноти в динаміці націєтворення. Словенська націєлогія як частина етнополітичних досліджень в Україні вивчена недостатньо. Зіставлення українських (В.Артюх, А.Ганус, Н.Дюк, О.Зінченко, А.Каратницький, Л.Нагорна, С.Семенюк, В.Середа, К.Федевич⁸) і словенських (С.Арко, М.Великонья, М.Вергінелла, І.Грдіна, С.Комерічки, А.Ленарчич, М.Пушник, А.Селимович, М.Грженьяк, К.Шабець, Й.Шавлі⁹) досліджень «ворога», «інакшості» та політичної мітології у цілому теж можна вважати своєрідною terra incognita.

⁵ Held D. Democracy, the nation-state and the global system // Political theory today / Ed. by D.Held. – Stanford, 1991. – P.202–203.

⁶ Сміт Е.Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – С.25–26; Booth W.J. Communities of memory: on identity, memory, and debt // The American Political Science Review. – 1999. – June. – Vol.93. – №2. – P.252–257; Debenjak B. Težave s slovensko-nemško spravou: Skrivnosten spomin [Електронний ресурс]: <http://www.gottscheer.net/Debenjak%20SLO.htm>

⁷ Pavlovič S. Odsustva – o osporavanju prošlosti i konstrukciji društvenog zaborava // Istorija 20. veka. – 2010. – №2. – S.118–119.

⁸ Див., напр.: Артюх В.П. Дещо про політику історичної пам'яті [Електронний ресурс]: http://www.pravoslavva.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11; Ганус А. Таємна історія українців [Електронний ресурс]: <http://www.volfoto.inf.ua/pagesi/istomist/statti/tsikavo/ukrtajem/ukrtajem.htm>; Зінченко О. Що поляки насправді думають про українців у Другій світовій війні [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2012/01/13/66369>; Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011. – С.188–189, 191–193; Федевич К. Добрі свої і погані чужі [Електронний ресурс]: <http://zaxid.net/article/57826/>

⁹ Див., напр.: Grdina I. Karantanski mit v slovenski kulturi // Zgodovina za vse. – 1996. – Leto III. – Št.2. – S.62–64; Hrženjak M. Elementi družboslovne analize mita: ali je mogoča celovita analiza mita // Časopis za kritiko znanosti. – 1999. – Letnik XXVII. – Št.194. – S.59–62; Komerički S. Prepletanje individualnega in kolektivnega spomina v zgodovini Časopis // Zgodovinski Časopis. – 2006. – Letnik 60. – Št.3/4 (134). – S.399, 410–411; Lenarčič A. Karantanija [Електронний ресурс]: <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html>; Šavli J. Izničevanje zgodovinske identitete [Електронний ресурс]: http://www.carantha.net/iznicevanje_zgodovinske_identitete.htm; Velikonja M. Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija // Časopis za kritiko znanosti. – 1994. – Letnik XXII. – Št.168/169. – S.158–159; Verginella M. Zgodovinjeno slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora // Acta Histriae. – 2010. – Letnik 18. – Št.1/2. – S.209–211, 214.

У цій статті автор, спираючись на етносимволічний підхід (Е.Д.Сміт, М.Г.Росс, Т.Кульч, М.Великонья, З.Шмітек), ставить за мету висвітлити технологію творення образу «ворога» як національного автостереотипу українців і словенців. Відтак було сформульовано завдання: 1. Показати динаміку образу «ворога» в різних концептах історичної пам'яті українців і словенців; 2. Означити вплив «уявного зовнішнього ворога» на політику пам'яті цих народів.

Слід відзначити, що дискурс «ворога» – один з актуальних сегментів політичної науки. В Україні дослідження, присвячені компаративним аспектам політичної стигматизації, видаються недостатньо розробленими через залученість українського наукового поля до стандартів і схем радянського періоду. Натомість у Словенії розвідки з політичної стигматизації і конструювання феномену «ворога» є концептуально ширшими. Наявність декількох концептів історичної пам'яті підживлює дискусію між прихильниками неокомуністичної і націєцентричної версій «кола ворогів» та «пантеону героїв».

Витворення нових «нарративних ідентичностей» (М.Г.Росс), заснованих на реверифікованих тлумаченнях «уявного простору минулого», призвело до переоцінки ролі й статусу «пантеону ворогів» у системі історичної свідомості українців і словенців¹⁰. Із відходом від схем комуністичної доби відбулася зміна й у характеристиці «давніх історичних ворогів» обох націй. До переліку супротивників українства було додано росіян (поряд з уже присутніми в ньому поляками, угорцями, румунами та словаками). Історичними суперниками словенства, що зазіхали на його самобутність і державність, по розпаду Югославії було визначено сербів, хорватів, італійців, турків, угорців. Менш стигматизованими в новітньому національному нарративі словенців постали австрійці й німці¹¹. Докладне порівняння «перманентних зовнішніх ворогів» українців і словенців наводимо нижче.

Відмінність «національного автостереотипу» (С.Арко, Й.Рюзен, Е.Д.Сміт) від політичного міту полягає в:

1. часово-просторовій неперервності й семіотичній значущості («ревіталізація») за ідеологічно й культурно гетерогенних політичних режимів¹²; міт може видозмінюватися залежно від зміни символічних політик влади;

2. змістовній тривкості й антиномічності (протиставлення позитивного колективного «я» «іншому», «ворожому», яке загрожує цілісності й життєздатності («пробудженню») спільноти, держави, нації); міт за своєї локальності й одномірності функціонально вужчий і тому менш резонансний¹³; загальною структурною рисою міту й автостереотипу є їх виправданість, компенсаторність;

¹⁰ Ross M.H. Culture in comparative political analyses. – P.149–150, 152.

¹¹ Nekoč in danes: Karantanija in Srednja Evropa: Iz preteklosti v sedanost [Електронний ресурс]: http://www.goriski-panterji.com/Karantanija_ise.html; Hanžič M. Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij [Електронний ресурс]: <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>; Karantanija kot mit [Електронний ресурс]: http://www.goriski-panterji.com/index.php?option=com_content&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=72

¹² Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С.128–129, 232–235, 260–261.

¹³ Grdina I. Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. – Ljubljana, 2003. – С.210–212; Karantanija kot mit [Електронний ресурс]: http://www.goriski-panterji.com/index.php?option=com_content&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=72; Selimović A. Mit o slovenski poštenosti. – Ljubljana, 2004. – С.9–12; Šabec K. Kdo je čefur za kranjskega Janeza: stereotipi in kulturne razlike v sodobnem evropskem kontekstu // Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: Zbornik predavanj. – 2007. – Št.43. – С.103–105.

3. внутрішній упорядкованості подій і символів; «нарративна ідентичність» як результуюча дії автостереотипу «ворога», має естетично «виважений» і психологічно «когерентний» зміст¹⁴.

Серед типологічних параметрів національного автостереотипу «перманентного зовнішнього ворога» українців і словенців виділимо два.

1. Зазіхання на державотворчі й націєтворчі прагнення українців/словенців. Ототоження з кінцем «золотої доби» у своїй історії, із початком «сну», «руїни», «занепаду»¹⁵.

Для уявного минулого українства це – напад князя Андрія Боголюбського на Київ (1169 р.), «монголо-татарська навала», спалення Батурина 1709 р., закріпачення селянства та скасування Гетьманщини (1764 і 1783 рр.), утиски мови й культури (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), голодомори як «геноциди» (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.), нищення інтелігенції, вплив на політичні процеси доби суверенної державності¹⁶. В епіцентрі цих подій стоїть апріорно стигматизований образ Московії, Росії та москвіта, росіянина. У контексті культури пам'яті – існування альтернативних версій минулого, об'єднаних в ідею «російського світу». Аналогічні хронометри історичної «інакшості» та «чужості» український національний нарратив подає щодо поляків («Річ Посполита від моря до моря»), румунів («Велика Румунія» включно з Буковиною і Бессарабією), угорців («закарпатський сепаратизм» та ідея «Великої Угорщини»), словаків («втрачені» Свидник, Пряшівщина і Західна Лемківщина)¹⁷.

Таким чином, в українських умовах пошуки «свого» історичного простору окреслюються «топосом поразки» (Л.Нагорна) й оформлюються у метанаративному «дискурсі жертвовності» (Й.Рюзен, Е.Д.Сміт, Н.Яковенко)¹⁸. Н.Дюк і А.Каратницький пишуть про українців як народ, який протиставив російській ідеї *secundares inter pares* (УРСР як «другої серед рівних» у складі СРСР) ідею соборної суверенної держави на основі націєцентричного концепту пам'яті – «від Русі до України»¹⁹. Симптоматична думка львівського дослідника й публіциста С.Семенюка, за якою українці постають «стовбурною індоєвропейською нацією»

¹⁴ *Grđina I.* Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. – S.9–10; *Hrženjak M.* Elementi družboslovne analize mita: ali je mogoča celovita analiza mita. – S.46–48; *Šabec K.* Konfliktni spomini in stereotipne podobe Italijanov v slovenski kolektivni zavesti: primer slovenske tržaške književnosti // *Družboslovne razprave*. – 2007. – Letnik 55. – Št.23. – S.103–106.

¹⁵ *Сміт Е.Д.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – С.33, 128; *Grđina I.* Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. – Ljubljana, 2003. – S.210; *Без'яничук Ж.* Країна сутінкового світу: Ендрю Вілсон про порядок і хаос // *Український тиждень*. – 2010. – №30 (143). – С.20–21.

¹⁶ *Гриневич В.А.* Наша історична пам'ять стала валютою у стосунках з Росією [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/05/11/38391/>; *Шевелюв Ю.* З історії незакінченої війни. – К., 2009. – С.69.

¹⁷ *Ганус А.* Таємна історія українців [Електронний ресурс]: <http://www.volfoto.inf.ua/pages/istomist/stati/tsikavo/ukrtajem/ukrtajem.htm>; *Зінченко О.* Що поляки насправді думають про українців у Другій світовій війні [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2012/01/13/66369/>; *Семенюк С.* Історія українського народу. – Л., 2010. – С.199–200, 445, 569, 573–574, 578; *Його ж.* Українські історико-етнічні землі (Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, Чехія, Австрія, Саксонія). – Л., 2011. – С.139–140, 541–542.

¹⁸ *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С.168; *Сміт Е.Д.* Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка. – К., 2009. – С.54–55; *Яковенко Н.М.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.34–35.

¹⁹ *Diuk N., Karatnycky A.* New nations rising. – New York; Chichester; Brisbane; Toronto; Singapore, 1993. – P.214–215.

і «генетичним резервуаром Європи», що протистоїть «азійській» Росії в колі «невдячних сусідів» («малих націй» – чехів, словаків, поляків, білорусів)²⁰.

Як зазначає К.Федевич: «Історична пам'ять один про одного двох сусідніх народів не може бути тільки позитивною, якщо в недавньому минулому в них був територіальний конфлікт. Якщо таких конфліктів було кілька, то пам'ять про останній із них переважає над пам'яттю про всі попередні»²¹. У цьому випадку актуалізація образу «ворога» супроводжується компенсаторним пригадуванням «злочинів» (росіян, поляків, румунів) як на макрорівні (національна пам'ять), так і в індивідуальній пам'яті.

Л.Нагорна зауважує, що «робота пам'яті» є не лише відтворенням подій минулого, а й цілеспрямованим вибудовуванням символів та оціночних штампів: «У новопосталих державах використання символів величі й героїзму виявляється прямо підпорядкованим легітимізуючим, націоналізуючим завданням»²².

Словенці як політична нація до 1991 р. оцінювалися комуністичними істориками як «народ без історії», «народ рабів» («narod brez zgodovine», «narod hlapcev») – частина «єдиного югославського народу» (гасло епохи Й.Тито: «Svi smo Jugoslaveni»), котра, маючи спільне з сербами та хорватами походження (версія «приходу на Балкани з-за Карпат у VI ст.»), удалася до «етнокультурного сепаратизму», руйнуючи міт про «єдине південнослов'янське плем'я». З югославської доби словенський національний наратив виніс уявлення про сербів як «змовників», «крадіїв», «окупантів» і «кількасотлітніх винищувачів словенства» («srbska mafija», «srbsko programiranje Slovenije», «beogradska zarota»)»²³.

Поряд із сербами в негативному світлі оцінюються хорвати (міт про «полонинську Хорватію», на протигагу якому подається міт про «азійське» ірано-кавказьке походження пращурів хорватів і «окупацію» ними «споконвічних» словенських земель зі згоди Візантії й Риму). Хорвати постають «прибульцями з прикаспійського степу, які століттями асимілювали та утискали словенців»²⁴.

Окрему частину наративу словенців являє образ Італії як «перманентного ворога словенців на західному кордоні» і «клерофашистської терористичної держави» («boj za Zahodno mejo», «klerofašistična strahovlada»)»²⁵. Ці терміни являють собою симбіоз двох концептів пам'яті. Перший є елементом націєцентричної версії минулого; другий запозичено до сучасного наративу з праць словенських комуністичних істориків і політологів. Італійці й турки, на думку А.Ленарчича, визначили долю словенців як кордонної нації між Сходом і Заходом»²⁶.

Спільно з сербами державами, які зазіхнули на «сакральний центр» словенства – Карантію й Паннонію – виступили Австрія та Угорщина. На території Австрії сьогодні знаходяться колишні словенські міста Віллах (Бельяк), Доллах

²⁰ Семенюк С. Історія українського народу. – С.10–11.

²¹ Федевич К. Добрі свої і погані чужі [Електронний ресурс]: <http://zaxid.net/article/57826/>

²² Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – С.197.

²³ Lenarčič A. Karantanija [Електронний ресурс]: <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html>; Nekoč in danes: Karantanija in Srednja Evropa: Iz preteklosti v sedanost [Електронний ресурс]: http://www.goriski-panterji.com/Karantanija_ise.html; Hanžič M. Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij [Електронний ресурс]: <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>

²⁴ Savli J. Izničenjevanje zgodovinske identitete [Електронний ресурс]: http://www.carantha.net/iznicavanje_zgodovinske_identitete.htm

²⁵ Verginella M. Zgodovinenje slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora. – S.208, 211, 213.

²⁶ Lenarčič A. Karantanija [Електронний ресурс]: <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html>

(Дол), Зальцбург (Ювава), Лінц (Лінець), Клагенфурт (Целовець). Зокрема, біля Целовця розташована церква Святої Богородиці (cerkev Gospe Svete) – головний релігійний символ словенців і найстаріша на території Австрії діюча релігійна пам'ятка. Кранський Град (Крайнбург), поряд із Целовцем – столиця й місце присяги («ustoličevanja») обраних вічем князів середньовічної Карантанії, яка в національному наративі подається як «перша словенська держава», «світоточ державницьких прагнень словенців». З антинімецьких і антитурецьких визвольних прагнень словенців походить ідея «бою за стару правду», тобто за старий інституційно-правовий і земельний устрій²⁷. Первинні словенські форми народовладдя («izvirna slovenska ljudovlada») й судочинства, символи яких перебувають на території іншої держави (Княжий Камінь і Воеводський Стіл), окреслюють штучно перервану державотворчу традицію²⁸.

2. Мобілізаційний та інтегративний потенціал для відновлення «історичної справедливості», пригадування «забутих традицій державотворення», злуки на ниві компліментарних політичних ритуалів²⁹.

Український наратив позначено ностальгією за «невизнаними давньоукраїнськими державами в Паннонії, Закарпатті, Подніпров'ї», «украденою киево-руською спадщиною», «загубленими звичаями козацької доби», «втратами шансу на суверенну державність» по двох світових війнах³⁰. Е.Вілсон позначив стан народження суверенної української держави як «неочікуване пробудження»³¹. Ю.Шевельов-Шерех у своїх політологічних нарисах визначав боротьбу за незалежність України як черговий етап «війни пам'яті» з Росією³².

Словенський наратив, попри різницю в концептах пам'яті, означає німців та австрійців як «поневолювачів» і загарбників «карінтійської спадщини»; сербів і хорватів – як «штучних визволителів від німецького й угорського ярма»; італійців – як «убивць сотень тисяч словенців у світових війнах» і призвідників «геноциду словенців 1941–1944 рр.»³³.

²⁷ *Debenjak B.* Težave s slovensko-nemško spravo; Skrivnosten spomin [Електронний ресурс]: <http://www.gottscheer.net/Debenjak%20SLO.htm>; *Šavli J.* Izničevanje zgodovinske identitete [Електронний ресурс]: http://www.carantha.net/iznicevanje_zgodovinske_identitete.htm; *Karantanija kot mit* [Електронний ресурс]: <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76>; *Erjavec F.* Za staro pravdo. – Ljubljana, 1920. – S.7–15.

²⁸ *Nekoč in danes: Karantanija in Srednja Evropa: Iz preteklosti v sedanost* [Електронний ресурс]: http://www.goriski-panterji.com/Karantanija_ise.html; *Šiško A.* Izvirna slovenska ljudovlada [Електронний ресурс]: http://www.hervardi.com/izvirna_slovenska_ljudovlada.php

²⁹ *Velikonja M.* Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija. – S.159–162; *Šabec K.* Konflikti spomini in stereotipne podobe Italijanov v slovenski kolektivni zavesti: primer slovenske tržaške književnosti. – S.95–96; *Hanžič M.* Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij [Електронний ресурс]: <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>

³⁰ *Артюх В.П.* Дещо про політику історичної пам'яті [Електронний ресурс]: http://www.pravoslavua.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11; *Середєда В.* Вплив польських і українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів // Вісник Львівського університету: Серія історична. – 2000. – Вип.35/36. – С.387–397; *Karantanija kot mit* [Електронний ресурс]: <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76>

³¹ Див.: *Безп'ятчук Ж.* Країна сутінкового світу: Ендрю Вілсон про порядок і хаос. – С.20–21.

³² *Шевельов Ю.* З історії незакінченої війни. – С.66–70.

³³ *Arko S.* Kje so spomeniki? Usode ljubljanskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije [Електронний ресурс]: <http://www.kula.si/ArkoSopisKula/stevilka3/stevilka3html/kula3-09.htm>; *Pušnik M.* Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo // Teorija in praksa. – 1999. – Letnik 36. – Št.5. – S.796–808; *Šabec K.* Konflikti spomini in stereotipne podobe Italijanov v slovenski kolektivni zavesti: primer slovenske tržaške književnosti. – S.95–113.

Як зазначав голова мережі словенських патріотичних організацій А.Шишко: «Останніми століттями ми втратили третину земель в Пораб'ї, Штірії, Карінтії, Італії, Істрії, в околиці Жумберака та в Міжмур'ї. Якщо цей тренд триватиме, то словенці в найближчі двісті років мешкатимуть у резерваціях»³⁴.

Праці дореволюційних «класиків» слов'янознавства – Ю.Венеліна, А.Черткова й О.Бодяньського – сучасні українські та словенські дослідники й публіцисти використовують у полі вищезгаданої «паннонської теорії». Походження обох народів із території Паннонії та ностальгія за втраченим «сакральним центром» є частиною націєтворчого дискурсу й урізноманітнення історичних дискусій³⁵.

Важливим елементом продукування образу ворога є ЗМІ. Як пише словенський соціолог М.Пушник: «Медійний дискурс витворює й висвітлює прототипи, події, міти, лучить церемонії та ритуали, в яких співвітчизники діють як у себе вдома»³⁶. Українські й словенські медіа сьогодні є основним джерелом фокусації образу «ворога» на тлі інших політичних і соціальних негараздів.

Коефіцієнт «ворожості» всіх історичних сусідів українців і словенців, на думку автора, може бути окреслений формулою:

$$K = (\delta T - \varphi) \div \mu, \\ \varphi = \varphi^1 + \varphi^2 + \varphi^3 \dots,$$

де δT (дельта-те) – актуальний період часу, відколи йдуть взаємини українців і певного ретроспективно «недружнього сусіднього народу», φ (фі) – період «гарячої історії» (сума всіх війн або «точок біфуркації» контактів двох шуканих народів), μ (мю) – загальна площа території, що її охоплює («згадує», «віталізує») наративна традиція певного концепту пам'яті. Детальні розрахунки, які допоможуть математично визначити «пантеон уявних ворогів» українців і словенців, становитимуть предмет подальших наукових розвідок. Непевність δT (умовність/нефіксовність чіткої дати появи перших задокументованих свідчень), на нашу думку, не нівелює коректність формули. За шукане число може бути взята найбільш аргументована дата. Можна припустити, що запропонована формула змістовно доповнить поле для дискусій і розширить методологічний інструментарій порівняльної політології.

У цілому, дослідивши вплив національного автостереотипу «перманентного зовнішнього ворога» на «карту пам'яті» українців і словенців можна окреслити його як системоутворюючий компонент «пригадування» і творення національної «наративної ідентичності». Його консолідуючий і мобілізаційний потенціал внутрішньо лучить українство і словенство в побудові зі «спільнот доли» і «заспаних народів» модерних політичних націй. У випадку України до кола цього поняття включаються росіяни, поляки, румуни, угорці й почасти

³⁴ Цит. за: *Hanžič M.* Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij [Електронний ресурс]: <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>

³⁵ *Семенюк С.* Історія українського народу. – С.24–25, 199–200, 569, 578; *Karantanija kot mit* [Електронний ресурс]: <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76>

³⁶ *Pušnik M.* Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo. – S.799.

турки та словаки (наратив козаччини і Другої світової війни). У словенському наративі апріорними «давніми ворогами» є серби, хорвати, італійці, німці, австрійці й угорці. Градація «ворогів» на тлі їх негативної семіотичної компліментарності з українцями/словенцями – предмет подальших наукових пошуків автора.

The paper examines the question of the image of the “permanent external enemy” in the context of the national historical narrative of Ukrainians and Slovenians. The image of the “enemy” in the various concepts of the historical memory of Ukrainians and Slovenians appears as the factor of the unification of the nation and the operation of the space complimented by an “imaginary past”. The author analyses the continuity of this phenomenon during the “recall” and “invention” of “their past” by Ukrainians and Slovenians.



МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



В.Ф.ВЕРСТЮК*

ІСТОРИК І ЕПОХА

(до 90-річчя від дня народження
академіка Ю.Ю.Кондуфора)**

Автор ставить за мету показати, як епоха (час і країна), в якій жив майбутній відомий організатор української радянської історичної науки, формувала його світогляд та систему цінностей, а також як вона згодом осмислювалась у його працях.

Наприкінці січня 2012 р. виповнилося 90 років від дня народження академіка НАН України, колишнього директора Інституту історії України НАНУ Юрія Юрійовича Кондуфора. Дев'яносто – це без малого сторіччя, час, яким вимірюють не стільки життя однієї людини, як цілі епохи. Двадцяте століття, яке увібрало і життя, і діяльність Юрія Юрійовича, загалом називають коротким: від Першої світової війни до розпаду СРСР. Тож є дві нагоди говорити про академіка Ю.Кондуфора передусім у контексті епохи, а також намагатися зрозуміти епоху через життя конкретної людини, якій удалося не просто вижити у цьому бурхливому столітті війн і революцій, а й зробити успішну кар'єру, а найважливіше, та, можливо, найпарадоксальніше – незважаючи на негативне суспільне ставлення до епохи тоталітаризму залишити по собі добру, теплу пам'ять і бажання осмислювати феномен Ю.Кондуфора.

Юрій Юрійович народився у селі Зубані на Полтавщині в передостанній день січня 1922 р. Це був непростий час. Ледь завершилася Перша світова війна, в якій загинуло близько 10 млн людей. Тобто, рівно стільки, скільки склали втрати у війнах за попередню тисячу років. Із п'яти імперій, що розпочинали війну, залишилася лише одна. Натомість в Європі з'явилося гроно національних держав. А в Росії відбулася революція, в якій перемогли прихильники нової ідеології-релігії комунізму. Далеко не все населення її поділяло, а тому до світової додалася не менш кривава громадянська війна, яку в 1922 р. довойовували на Далекому Сході. Недобиту стару інтелектуальну еліту пароплавами, як не потріб, вивозили за кордон. Незаперечний комуністичний вождь В.Ленін був вражений невиліковною хворобою. У його найближчому оточенні розпочалася

* Верстюк Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

** В основі статті доповідь, виголошена на засіданні вченої ради Інституту історії України НАНУ 26 січня 2012 р.

боротьба за владу. Ішла дискусія про майбутнє радянських республік. В Україні живою була пам'ять про події визвольних змагань 1917–1921 рр., тривав селянський спротив політиці радянської влади, а південь та схід республіки охопив голод. Мені ніколи не доводилося чути від Юрія Юрійовича про якісь особисті драматичні враження про голод не лише 1922, але й 1933 рр. Вони, очевидно, щасливо минули сім'ю Кондуфорів. Батько майбутнього академіка був сільським учителем, який у середині 1920-х рр. вступив до КП(б)У та перейшов на радянську роботу в низових органах влади. Його часто переводили з одного місця на інше, сім'я мігрувала. Мати вченого, родом з російської Астрахані, усе життя пропрацювала вчителькою. Перебування в номенклатурному середовищі давало не лише засоби для існування, але й спонукало засвоювати нову радянську культуру, а політика українізації, на яку прийшлися дитячі та шкільні роки Ю.Кондуфора, сприяла вивченню української мови, яка не була йому чужою. Батько Юрія Юрійовича мав грецьке походження (звідси й прізвище), але вважав себе українцем. До речі, він закінчив 1917 р. шість класів Полтавської семінарії, очевидно тієї, в якій дещо раніше вчився С.Петлюра. 1929 р. малий Юрко став першокласником в Олександрії, а закінчив середню залізничну школу на Луганщині в містечку Попасна. І одразу вступив на історичний факультет Харківського університету. Було б цікавим дізнатися про причини, які спонукали школяра в той час піти саме на цей факультет. З одного боку, згадаймо, що 1930-ті рр., період індустріалізації та технічної реконструкції, високо на щит підняли інженерні та технічні професії, яких страшенно бракувало та на освоєння яких держава цілеспрямовано націлювала молодь. З іншого боку, не треба довго пояснювати, в який глухий кут була загнана історична наука на зламі 1920–1930-х рр. Тоді зазнали репресій не лише окремі історики, а й цілі історичні школи М.Грушевського та М.Яворського. На початку 1930-х рр. переважна більшість історичних установ академії наук була ліквідована у зв'язку з боротьбою з «буржуазним націоналізмом» і «фашизмом» в українській історіографії. 1936 р. було створено Інститут історії України АН УСРР, який складався з трьох секторів та 12 співробітників. Жоден з них не мав ані наукового ступеня, ані вченого звання¹.

«Чистка» національної інтелігенції протягом 1930-х рр. набула масового характеру. Із 259 українських письменників, які друкувалися у 1930 р., після 1938 р. залишилося лише 36. Протягом 1937–1938 рр. в республіці було заарештовано 267 тис. осіб, з яких майже половину розстріляно. Забігаючи трохи наперед, скажу, що автобіографії кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Ю.Кондуфор завершував ремаркою про те, що батько його дружини 1937 р. був засуджений як «ворог народу», але він із тестем ніколи не бачився і ніяких зв'язків із ним не мав. Це не був його власний витвір, так вимагала влада, і так змушені були писати тисячі, зрікаючись рідних і близьких у надії здобути лояльність кривавого режиму. Сьогодні історики по-різному пояснюють смисл сталінського терору. Одні бачать у ньому спосіб боротьби з політичними опонентами й водночас механізм ротації кадрів, інші – універсальний метод побудови тоталітарного суспільства.

¹ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.11.

Можна припустити, що молодого комсомольця щось підштовхнуло до вивчення історії. Можливо, це був вплив батьків. Тут також можна згадати, що саме в 1930-х рр. історія як дисципліна повернулася у середню школу. Це вже була доволі «модернізована» радянська версія, підготовлена під впливом «Короткого курсу історії ВКП(б)». Очевидно, Харківський університет було обрано з географічних міркувань як найближчий до місця проживання батьків. Не забуваймо, що це був перший в Україні модерний виш, засновники якого вважаються і творцями модерної української ідеї. Харків був містом, де на початку ХХ ст. утворилася перша українська політична партія – РУП. Тут вирувало культурне життя, зрештою з 1920 до 1934 рр. це була столиця радянської України. Місто розбудовувалося, а кількість населення стрімко збільшувалась, що надавало Харкову певного культурного шарму, притягальності. Утім, місцевий університет наприкінці 1930-х рр. переживав не найкращі свої часи. Це був складний період відновлення традицій одного з найстаріших вищих навчальних закладів країни. Поступово поверталися вцілілі в добу репресій професори та викладачі. Зокрема, кафедру історії СРСР очолював напівреабілітований М.Рубач. До лекторської праці після гонінь повернувся С.Королівський. Кафедрою стародавнього світу та археології незмінно керував професор С.Семенов-Зусер. На кафедрі новітньої історії, якою завідував К.Віч, працював А.Скаба, відряджений у березні 1940 р. до Львівського університету². Студентство виховувалося в атмосфері необхідності зміцнювати обороноздатність країни, викривати «ворогів народу», шанувати вождів тощо. І.Рибалка, майбутній професор, який також у той час навчався на істфаку, згадував: «Керівники комсомольської організації виявляли безмірну пильність, стежачи за політичним і моральним станом студентів»³.

Ю.Кондуфор став свідком і учасником урочистостей, пов'язаних зі 135-річчям Харківського університету, які з певним запізненням пройшли 2 червня 1940 р. в місцевому оперному театрі. Проте університетські студії перервала строкова служба в армії, а там і війна... Сам Ю.Кондуфор не любив згадувати воєнне минуле, не подавав свою участь у подіях на Далекосхідному театрі бойових дій як щось надзвичайне. Військова кар'єра майбутнього академіка не склалася, службу він закінчив, маючи лише сержантське звання. Однак армія і війна додали неоціненного життєвого досвіду. У грудні 1941 р., коли німецькі війська стояли під Москвою і важко було спрогнозувати, чим це закінчиться, Ю.Кондуфор написав заяву про вступ до партії.

У 1946 р. після демобілізації Ю.Кондуфор повернувся до університету, відновився у складі студентів 2-го курсу історичного факультету. Йому було 24 роки, забагато як для другокурсника. Але війна, забравши кілька років, створила надзвичайно сприятливі умови для кар'єрного росту тих, хто вижив і був соціально амбітним. Слід відзначити, першого повоєнного навчального року в університеті налічувалося 450 студентів-фронтовиків⁴. Серед тодішніх викладачів істфаку були як професори старшого покоління – А.Ковалевський, С.Семенов-Зусер, К.Шиян, так і нова генерація – С.Королівський, С.Сидельников, І.Шерман та ін. Час був не надто сприятливий для занять історією. У 1947 р. ЦК КП(б)У

² Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С. 401–402.

³ Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999. – С. 21.

⁴ Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – С. 436.

«вибухнув» постановою «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», в якій йшлося про «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру»⁵, які начебто мали місце в інститутських працях. Після публікації постанови у пресі по всіх установах, які мали зв'язок з історичною наукою, розгорнулася кампанія публічного таврування. Професія історика була достатньо небезпечною для того, хто її обирав. Вона неухильно вимагала «дотримуватися лінії партії», і постійно існувала загроза не встигнути за черговою зміною курсу. Можливо, у студентській аудиторії це сприймалося не так буквально з урахуванням поправки на учнівство, але й у значно пізніші часи брежнєвського «застою» студент міг легко вилетіти з вишу за вільнодумство чи участь в якихось несанкціонованих публічних акціях.

Ю.Кондуфор виявився здібним студентом і громадсько та політично активною людиною. Юрій блискуче вчився, був сталінським стипендіатом, займався науковою роботою. У 1949 р. студента 5-го курсу відзначили похвальною грамотою мінвузу СРСР і грошовою премією 300 руб. за участь у студентському науковому товаристві⁶. Навчання поєднував із партійною роботою. По тому були аспірантура, успішний захист кандидатської дисертації («Боротьба робітничого класу і біднішого селянства України за хліб у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. 1919 рік»), викладацька діяльність, видання монографії, присудження звання доцента. 1950-ті рр. стали особливим періодом в історії СРСР, часом розриву зі сталінізмом. По смерті «батька народів» (як і після смерті В.Леніна) у вищому державно-партійному керівництві розгорілася боротьба за владу. Якщо у 1920-х рр. вона розтяглася у часі майже на 10 років і подавалася широкому загалу у формі безкінечних ідейно-політичних дискусій чи то з лівими, чи з правими ухилами, то у 1950-х рр. усе було стисліше. За ініціативи Г.Маленкова та М.Хрущова Л.Берія, як найнебезпечніший конкурент у боротьбі за владу, у червні 1953 р. був заарештований, представлений «англійським шпигуном» і розстріляний наприкінці того ж року. Колективне керівництво країною, проголошене у середині 1953 р., виявилось недовгим. У лютому 1955 р. Г.Маленкова було звільнено з посади голови Ради Міністрів СРСР, а у червні 1957 р. М.Хрущову вдалося остаточно взяти гору над своїми опонентами. В.Молотов, Г.Маленков, Л.Каганович та Д.Шепілов були звинувачені у створенні «антипартійної групи», виведені з усіх керівних органів та звільнені з посад. М.Хрущов утвердився як одноосібний радянський лідер. Безумовно, цьому сприяли запропоновані ним реформи, особливо новації у сільському господарстві, розвінчання культу особи Й.Сталіна. XX з'їзд КПРС став своєрідним катарсисом, після якого почався процес помітного оновлення суспільного радянського життя, що ввійшов в історію як хрущовська «відлига». Десталінізація, яку проводило нове партійне керівництво, вимагала насамперед нових кадрів, не пов'язаних із практикою довоєнних і післявоєнних чисток; кадрів, які мали добру вищу освіту та пройшли випробування війною. Випускники істфаку, колишні фронтовики, а тепер його викладачі, кандидати наук із початку 1950-х рр. стали основним резервом ідеологічних кадрів обкому партії. У Харкові

⁵ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.17.

⁶ Архів Харківського національного університету. – Особова справа Ю.Кондуфора.

початок такої практиці поклав старший за віком А.Скаба (1951–1959 рр.), потім одноліток Ю.Кондуфора і його близький приятель В.Астахов (1959–1963 рр.), далі Ю.Скляров (1963–1969 рр.). У цей час лекторські групи міськкому та обкому очолювали, як правило, істфаківці, а посаду головного редактора «Соціалістичної Харківщини» обіймали А.Скаба, згодом І.Рибалка. Новим запитам влади Ю.Кондуфор відповідав на всі 100. Система не могла не помітити молоду, активну, цілеспрямовану, авторитетну людину. А.Скаба, тоді секретар Харківського обкому, запропонував відповідну роботу й 1952 р. Ю.Кондуфор очолив відділ агітації та пропаганди в обласному комітеті партії.

У грудні 1957 р. першим секретарем ЦК КПУ став М.Підгорний, який на початку 1950-х рр. очолював Харківський обком. Для харків'ян це була сприятлива обставина, що багатьом дозволила перебратися на роботу до столиці республіки. У 1958 р. Ю.Кондуфор очолив відділ науки та культури ЦК КПУ, за рік секретарем ЦК з ідеології став А.Скаба. Ці призначення відбулися в умовах хрущовської доби. Проте, напевно, передчасно було б подавати постать Ю.Кондуфора як «радянського ліберала», ми ж бо знаємо наскільки непослідовною та суперечливою була хрущовська «відлига». Випустивши з в'язниць мільйони реабілітованих «ворогів народу», розворушивши радянське суспільство правдою про сталінський режим, вище партійне і державне керівництво СРСР не збиралося відмовлятися від комуністичної ідеології та командних методів господарювання. У країні продовжував панувати тоталітарний режим. Уже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС ЦК партії підготував і розіслав на місця директиву «Про посилення політичної роботи партійних організацій в массах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів»⁷. В УРСР влада традиційно вела боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», посилювалося російщення, штучно звужувалася сфера застосування української мови. Усе це справедливо викликало незадоволення національної інтелігенції, яка намагалась у той чи інший спосіб заманіфестувати свої погляди й донести їх до вищого державно-партійного керівництва. Напевно, однією з таких найпоказовіших акцій стало написання І.Дзюбою книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Це трапилося через рік після зміщення М.Хрущова та приходу до влади Л.Брежнєва. У грудні 1965 р. автор надіслав свою працю, в якій аргументовано доводив, що в УРСР грубо порушується «ленінська національна політика», тодішньому першому секретареві ЦК КПУ П.Шелесту, а трохи згодом її російський переклад – у Москву Л.Брежнєву. Ці події викликали шалену відпорну реакцію влади, яка мобілізувала для цього всі можливі ресурси. Безумовно, на повну потужність було задіяно апарат ЦК КПУ й особливо відділи агітації та пропаганди, науки та культури. Не минула ця «чаша» і Ю.Кондуфора. У перші дні січня 1966 р. П.Шелест доручив А.Скабі та Ю.Кондуфору підготувати на секретаріат ЦК пропозиції і вжити заходів щодо І.Дзюби. Очевидно, з їх ініціативи і за їх участі 13 січня ЦК КПУ провів розширену нараду, на яку запросили керівників Спілки письменників, провідних учених-гуманітаріїв АН УРСР, викладачів університету та Вищої партшколи. Обговорювалося питання критичної оцінки

⁷ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С.139.

праці І.Дзюби⁸. Сам її автор пізніше згадував, що Ю.Кондуфор вів із ним жорсткі «виховні» розмови у будівлі Центрального комітету⁹. Очевидно, що завідувач відділу мав провадити лінію ЦК, але Ю.Кондуфор робив це без надмірного фанатизму, у силу обов'язків, тому про нього залишилася зовсім інша пам'ять, ніж, скажімо, про В.Маланчука. Перебування Ю.Кондуфора на високому партійному посту одним запам'яталося тим, що у цей час О.Гончар очолив Спілку письменників України, а іншим – забороною фільму К.Муратової «Наш чесний хліб». Зрештою, у нього залишилося чимало близьких друзів серед творчої інтелігенції, серед них – Д.Гнатюк, Ю.Гуляев та ін.

Будучи на партійній роботі, Ю.Кондуфор в Академії суспільних наук при ЦК КПРС (Москва) захистив докторську дисертацію («Союз робітничого класу і селянства в період громадянської війни»), яка розширила тематику та хронологічні рамки кандидатської. Очевидно, він розумів, що втриматися на партійній роботі довший час не вдасться, а, можливо, і не прагнув цього. На початку 1968 р. після неприємної розмови з П.Шелестом він написав заяву про звільнення і перейшов у Київський держуніверситет, де спеціально «під Кондуфора» створили кафедру історії радянського суспільства. Його монографія, покладена в основу докторської дисертації, вийшла 1964 р. у видавництві «Наукова думка» і була довгий час одним із найвпливовіших і найавторитетніших досліджень із проблем революційної доби¹⁰. У ній було зібрано й систематизовано достатньо великий фактичний матеріал, який уводився в науковий обіг уперше. Одночасно це була типова радянська історіографічна праця, базована на цитуванні лєнінських думок, партійних рішень та документів. Зрозуміло, що тут не ставилася під сумнів хибність політики воєнного комунізму, а події (конфіскація селянського хліба) інтерпретувалися у відповідності до комуністичної ідеології. Інакше в той час стати доктором наук було неможливо.

Навчаючись із 1970 по 1975 рр. на історичному факультеті КДУ, я міг спостерігати за Ю.Кондуфором як за професором, а згодом, із 1973 р., – і деканом. Професор Ю.Кондуфор імпонував студентам розкутістю, залученням у канву лекції художньої літератури і навіть елітарної поезії. Як декан він, на відміну від свого попередника П.Овчаренка, практично не втручався у навчальний процес, не виховував студентів, передоручивши ці справи своїм заступникам, але на диво факультет працював ефективно, його рейтинг був доволі високим. На мої рекомендації для вступу в аспірантуру стояв підпис Ю.Кондуфора. Він був одним із найавторитетніших українських радянських істориків, мав добрі зв'язки в Москві, вважався учнем академіка І.Мінца, консультанта його докторської дисертації, був членом міжнародної ради з вивчення історії Жовтневої революції. Одночасно Ю.Кондуфор входив до головної редакційної колегії багатотомної «Історії Української РСР». Юрій Юрійович підтримував дружні, ділові зв'язки з відділом історії Великої Жовтневої соціалістичної революції академічного Інституту історії, його завідувачем М.Супруненко. У самій установі бував

⁸ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади: Щоденники: Документи: Матеріали. – К., 2003. – С.222.

⁹ Там само. – С.765.

¹⁰ Див.: Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). – К., 1964.

не часто, швидше по необхідності, можливо й тому, що атмосфера в інституті за директорства А.Шевелева була неймовірно напруженою, грозовою. Колектив ділився на якісь угруповання, засідання партбюро і загальні партійні збори часто-густо можна було порівняти з середньовічною інквізицією. Як пам'ятаю, прихід Ю.Кондуфора в директорське крісло був для багатьох несподіванкою, насправді, як пізніше він розповідав сам, президент АН УРСР Б.Патон довго умовляв його на цей крок і наприкінці 1978 р. таки вмовив. Зміна керівництва дуже швидко нормалізувала моральний клімат в академічній установі, хоча практично не змінила тематику досліджень та їх методологію. Інститут історії АН УРСР продовжував працювати над багатотомною історією УРСР, завершував українську версію, а згодом друге видання російською мовою.

Сфера особистого наукового інтересу Ю.Кондуфора – це події 1917–1921 рр. в Україні. На той час ця тема активно розроблялася науковцями і водночас перебувала під пильним партійно-державним патронатом. Адже пануюча в радянській історичній науці парадигма «Великої Жовтневої соціалістичної революції» була наріжним каменем радянської державності, комуністичної ідеології та ідентичності.

Науковий доробок Ю.Кондуфора становить понад 250 праць, у тому числі 20 монографій та навчальних посібників. Серед найбільш відомих можна назвати «Революційні події 1905–1907 рр.» (1955 р.), «Пролетаріат Харкова у трьох революціях» (1959 р.), «Зміцнення союзу робітничого класу і селянства на Україні в період громадянської війни (в ході проведення продовольчої політики у 1918–1920 рр.)» (1964 р.).

Він також виступав редактором та членом редколегій багатьох знакових видань, як-от серії книг про «дружбу і братерство» українського та російського, білоруського і молдавського народів, тритомної «Історії Києва» (1986 р.), підручника «Історія СРСР» (1972–1987 рр., 4 вид.), «Історії міст і сіл УРСР», «Радянської енциклопедії історії України», «Українська РСР в період громадянської війни 1918–1920 рр.» (у 3 т.), багатотомної «Історії Української РСР» (1979 р.)¹¹.

Усі наукові праці Ю.Кондуфора були вповні марксистсько-ленінськими. Вони базувалися на радянських методологічних і теоретичних засадах, розглядаючи історію України крізь призму «класової боротьби». Це обумовлювало й вибір тем для власних досліджень, які було здійснено на солідній, хоч і тенденційно підібраній, джерельній базі.

Аналіз наукової спадщини Юрія Юрійовича виявляє існування раніше непомічених дослідниками аспектів щодо історії революційної доби 1917–1921 рр. Можна вести мову про два «великих тексти» вченого, в яких відображено розвиток його історичного світогляду. Це гранднаратив української радянської історіографії – багатотомна «Історія Української РСР» та статті кінця 1980-х – початку 1990-х рр.¹² Якщо перший текст засвідчував конструювання образу історичного процесу на основі принципу суспільно-економічних формацій, то

¹¹ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф.285. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.15.

¹² Кондуфор Ю.Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – №12. – С.3–18; *Його ж.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Там само. – 1990. – №11. – С.10–20.

другий був першою дуже несміливою спробою переосмислення марксистської візії «Великого Жовтня».

«Історія Української РСР», як зазначено у вступі, була написана у «проблемно-хронологічному плані»¹³. Викладена тут схема історії України повною мірою відповідала домінуючим уявленням про роль історії у житті суспільства та завданням «побудови комунізму» з метою «висвітлити всі етапи історії Української РСР у відповідності з науковою періодизацією вітчизняної історії»¹⁴. Природно, що окремих п'ятих том було присвячено революційним подіям і він мав назву «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920)». Головна зміна у концепції «Великого Жовтня» полягала у включенні революційних подій у Західній Україні в тканину загальноросійського революційного процесу, а також обґрунтуванні глибокого зв'язку між «соціалістичними» настроями українського й російського суспільств. На глибоке переконання Ю.Кондуфора, боротьба за владу в Україні у 1917 р. мала свої особливості та відмінності від аналогічних подій у Росії, однак не вони були визначальними¹⁵. Подібна боротьба велася по всій колишній імперії та мала спільний характер із подіями в Україні. Фактично ця синтеза заснована на російськоцентричному погляді на історію загалом та революцію зокрема.

На кінець 1980-х рр. неабияк актуалізувалися проблеми вітчизняної історії. Щоби зрозуміти, в якому становищі перебуває радянське суспільство і за яким напрямом воно може рухатися, треба було чесно відповісти на питання, звідки і як воно постало? Саме у цьому полягала суть процесу «гласності» та породжених ним досліджень т.зв. «білих плям»¹⁶. Стала помітною зміна в наукових інтерпретаціях подій 1917–1920 рр. в Україні, з'явилися нові теми. У цих умовах Ю.Кондуфор залишався організатором науки, він прагнув переглянути концепцію «Великого Жовтня» за рахунок відмови від крайніх догматичних інтерпретацій, але принципово не ламаючи дослідницьку конструкцію, а лише її модернізуючи. Я пам'ятаю одну розмову з ним у його кабінеті при обговоренні ймовірних напрямків досліджень. На мою репліку, що ми ж учені й маємо все піддавати сумніву, він твердо відповів: «Насамперед ми комуністи». Його погляди на роль інтелігенції засвідчували, що Ю.Кондуфор намагався переорієнтувати дискурс у бік розширення меж історичного дослідження. Напевно, тому на початку 1990-х рр. учений розробив концепцію «Великого Жовтня» в контексті революційних альтернатив, що повною мірою вписувалося в марксистське розуміння розвитку суспільства. Текст Юрія Юрійовича містить цікаві інтерпретації, які заявлені як переосмислення відомих істин, але не їх кардинальний перегляд. В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.Вернадського зберігається цікавий документ – інформація Інституту історії про підготовку до 70-річчя Жовтневої революції. У ньому подано оцінку Ю.Кондуфором стану історіографії про події 1917–1921 рр.: «В основу

¹³ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн., – К., 1977. – Т.1 – Кн.1. – С.17.

¹⁴ Там само. – С.6.

¹⁵ ІА НБУВ. – Ф.285. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.1.

¹⁶ Маршрутами історії. – К., 1990. – 655 с.; *Солдатенко В.Ф.* До питання про початок громадянської війни на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №7. – С.16–26; *Яневський Д.Б.* Маловідомі Конституційні акти України 1917–1920 рр. – К., 1991. – 68 с.

переважної більшості наукових досліджень [...] покладено стереотип, вироблений ще до війни: в роки виходу «Краткого курса истории партии». Відповідно до нього і перелік подій, і список осіб, і їх оцінка – все це суворо визначено. [...] Вважаю, прийшов час закінчити зі знеособленою та урізаною історією Великого Жовтня. Надто багато наплодили ми доморослих «ветеранів» на теми революції і громадянської війни, далеких від реальності та дійсності»¹⁷.

Цікавими є сюжети щодо історії Центральної Ради, які написано на основі марксистських підходів. Із них можна почерпнути інший погляд на розвиток визвольного руху та українського національного проекту. Центральна Рада в оцінках науковця поставала як «буржуазно-націоналістична організація», яка «тісно співпрацювала» із Тимчасовим урядом і водночас мала з ним «окремі непорозуміння, тертя»¹⁸. Поряд із очевидним визнанням важливості українського руху, який доводив «крах міжнаціональної політики Тимчасового уряду»¹⁹, у текстах присутні заперечення історичної ролі ЦР у розвитку націєтворення²⁰. Ю.Кондуфор визначав, що соціальною основою «дрібнобуржуазних націоналістичних партій» були дрібнотоварні виробники міста та села. Навряд чи можна заперечити цей висновок академіка, хіба що відкинути політичну риторичку.

У підсумку діяльність Центральної Ради визначалася тільки як «антирадянська» й «антисоціалістична»²¹. Помітна відсутність різких оцінок її як «контрреволюційного» органу. Додам ще з особистого. На початку 1990-х рр. у відділі тоді ще історії Великої Жовтневої соціалістичної революції почалася підготовка збірника документів з історії Центральної Ради. Корпус матеріалів було сформовано, передмову написав Ю.Гамрецький, який 1992 р. залишив інститут. Цей текст за своїм змістом був близький до згаданої вище концепції Юрія Юрійовича, але він не давав дозволу на друк, щоправда, на це й не було грошей. Якось директор викликав мене у свій кабінет, напевно, це був 1993 р., я вже отримав докторський диплом і від його імені керував відділом, у справі якого він фактично не втручався, формально зберігаючи титул завідуючого. Передав мені передмову Ю.Гамрецького із власними правками й ремарками, попросив прочитати і виправити на свій розсуд. Через кілька днів я прийшов до нього і сказав, що цей текст правити неможливо, його треба переписати. Відповідь була дуже короткою: «От і переписуй».

Підсумовуючи, можна сказати, що Юрій Юрійович Кондуфор був одним ізлюбимих «синів своєї епохи», він зробив кар'єру і досяг суспільного визнання, став символом успішної радянської людини. У своїх наукових поглядах та історичних уявленнях залишався однозначним і послідовним, але не ортодоксальним, змінювався повільно, можливо у силу віку, а, головне, не наві'язував своїх поглядів іншим. Він доволі болісно реагував на процес розпаду СРСР, але, очевидно, розумів усю безглуздість протистояння цьому, особливо після провалу серпневого путчу 1991 р. Можливо, саме ці обставини підштовхнули його добровільно, без будь-якого тиску з боку академічного керівництва, подати у

¹⁷ ІА НБУВ. – Ф.285. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.27–28.

¹⁸ Там само. – Спр.84. – Арк.6.

¹⁹ Кондуфор Ю.Ю. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи. – С.14.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С.19.

відставку з посади директора інституту, звільнивши її для представника молодшого покоління, яке в нових історичних умовах надзвичайно динамічно світоглядно змінювалося, мало шалене завзяття до перемін та наукові амбіції.

Біографія вченого наведена в багатьох енциклопедіях, довідниках, ювілейних виданнях з історії НАН України, Київського та Харківського університетів. Але здебільшого це скупі, схематичні статті: народився, учився, працював... Чи не єдиним винятком став збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка Ю.Кондуфора, що вийшов друком в Інституті історії України НАНУ 2004 р. Тут розміщено біографічно-історіографічний нарис, підготовлений О.Юрковою, а також спогади друзів, учнів, співробітників Юрія Юрійовича²². У 1999 р. донька вченого та Інститут історії України передали до Інституту архівознавства НБУВ 682 документи, з яких було сформовано 145 справ. Власне, згаданий збірник та особовий фонд академіка можуть слугувати хорошою основою для подальших студій життєвого й творчого шляху історика, його життя в контексті доби, як і дослідження радянської епохи крізь біографію людини, що мали щастя/нещастя народитися у цю епоху, сприйняти її виклики і частково відповісти на них.

²² Див.: Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: У 2 т. – К., 2004.

Author aims to show how the epoch (time and country), where prospective well-known organizer of Ukrainian Soviet historical science lived, shaped his worldview and value system and how it was accounted in his later works.



В.В.БЕЗДРАВКО*

**А.О.ВВЕДЕНСЬКИЙ:
ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ІСТОРИК-ЕРУДИТ
І РАДЯНСЬКИЙ ПРОФЕСОР**

У статті висвітлено життєвий шлях та актуалізовано творчий доробок вихованця наукової школи С.Ф.Платонова професора Київського державного університету Андрія Олександровича Введенського у сфері економічної історії, дипломатики, джерелознавства, інших спеціальних історичних дисциплін, окреслено значення праць дослідника для розвитку історичної науки.

Андрій Олександрович Введенський (1891–1965 рр.) увійшов в історичну науку в непростий період її існування, коли відбувався ретельний перегляд усталених схем організації академічної й університетської сфер, утверджувалися «єдино правильні» теоретико-методологічні засади, проходили революційні суспільні зміни. Присвячені А.О.Введенському біографічні розвідки розповідають про різні життєві віхи дослідника, утім стверджувати про достатню й усебічну репрезентацію цієї цікавої персоналії в науці не доводиться¹. Більшість тих, хто вивчав його творчість, справедливо згадували про нього в контексті студій з історії науки 1920–1930-х рр., «академічної справи», економічної історії Росії, спеціальних галузей історичних знань². Для того, щоби збагнути зміст наукових поглядів А.О.Введенського і зрозуміти чинники їх формування, слід удатися до біографічного екскурсу, спрямувавши увагу на його освіту й науково-педагогічний досвід. І тоді, вочевидь, відкриються нові цікаві історіографічні сюжети.

* Бездрабко Валентина Василівна – доктор історичних наук, професор, директор інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв, провідний науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Державної архівної служби України.
E-mail: valentbez@rambler.ru

¹ *Баженова Ю.Г.* Життя і наукова діяльність А.О.Введенського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія «Історія». – 2005. – Вип.81. – С.69–71; *Бездрабко В.В.* Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти. – К., 2010. – С.83–104; *Її ж.* Наука творчість А.О.Введенського: історіографічний вимір // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип.19. – С.185–215; *Бондарчук В.В.* Історик-документознавець Андрій Введенський (1891–1965): до 120-річчя від дня народження // Архіви України. – 2011. – С.210–225; *Даниленко В.М.* Введенський Андрій Олександрович // Вчені Інституту історії України: Біобібліограф. довідник. – К., 1998. – С.31–32 (Українські історики; вип.1); *Войцехівська І.* Введенський Андрій Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліограф. довідник. – К., 2007. – С.98–99; Уральський государственный университет в биографиях. – Екатеринбург, 1995. – С.217–218; *Перевалов В.А.* Історик А.А.Введенський в Уральському університеті // Вестник Уральского государственного университета. – 2000. – №16. – С.150–154; *Его же.* Історик і педагог А.А.Введенський: к 110-летию со дня рождения // Четвёртые Татищевские чтения. – Екатеринбург, 2002. – С.116–121; *Его же.* Проблемы аграрной истории России XVI–XVII вв. в научном творчестве А.А.Введенского // Всероссийское научно-практическое совещание по вопросам изучения и издания писцовых книг и других историко-географических источников. – Вологда, 2002–2003. – С.32–36; *Писаренко Э.Е.* Генеалогия дома Строгановых в научном наследии А.А.Введенского // Генеалогия: источники, проблемы, методы исследования. – Москва, 1989. – С.133–136; *Стрельський Г.В.* Введенський Андрій Олександрович // Історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834–2004 рр.). – К., 2004. – С.168 та ін.

² *Перченко Ф.Ф.* «Дело Академии наук» и «великий перелом» в советской науке // Трагические судьбы: репрессированные учёные Академии наук СССР. – Москва, 1995. – С.201–235.

Із власноруч заповненого доктором історичних наук, професором Київського державного університету А.О.Введенським особового листа з обліку кадрів, а також автобіографії, що зберігаються у фондах університетського архіву, дізнаємося, що Андрій Олександрович народився 21 липня (за н.ст.) 1891 р.³ у російському губерньському місті – Пермі, у родині незаможної провінційної інтелігенції – земських фельдшерів, які працювали в місцевій Олександрівській лікарні⁴. Рання смерть батька – Олександра Івановича (1909 р.)⁵ не стала на заваді бажанню сина здобути освіту, хоча й змусила його постійно думати про «хліб насущний» і можливість виживання за умов відсутності коштів для безтурботного студентського життя.

Дитячі роки майбутнього історика пройшли в Пермі – тоді невеликому місті в російській глибинці на річці Камі. Після успішного закінчення губерньської чоловічої класичної гімназії (засновано 1808 р.)⁶ у 1912 р. за матеріальної підтримки рідні А.О.Введенський вступив на історико-філологічний факультет (історичне відділення) Санкт-Петербурзького імператорського університету, обравши основною спеціальністю історію Росії⁷. У той час зірками першої величини тут були широко знані в російських і зарубіжних фахових колах Микола Іванович Карєєв (1850–1931 рр.), Олександр Сергійович Лаппо-Данилевський (1863–1919 рр.), Микола Петрович Лихачов (1862–1936 рр.), Олександр Євгенович Пресняков (1870–1929 рр.), Сергій Федорович Платонов (1860–1933 рр.), Олексій Олександрович Шахматов (1864–1920 рр.) та багато інших, імена яких знаменують основоположне значення для становлення модерних шкіл і течій, самобутнього розвитку науки й вільної від догм думки.

Складний революційний час із багатьма радикальними перетвореннями, спричиненими особливостями епохи, відбився на навчанні А.О.Введенського, у першу чергу на формальному рівні. На тлі більшовицьких освітніх експериментів реорганізація Санкт-Петербурзького імператорського університету початком доби Петроградського державного університету, а історико-філологічного факультету – відкриттям факультету суспільних наук (1919 р.) на чолі з авторитетним істориком-антикознавцем професором Сергієм Олександровичем Жебелєвим (1867–1941 рр.)⁸, який і судилося закінчити майбутньому науковцеві 1 серпня 1920 р. Маємо зазначити, що в навчанні Андрія Олександровича була перерва, пов'язана, за припущенням В.О.Перевалова, із революційними подіями у країні⁹. «Пізнє» закінчення університету пояснюється ще й

³ Стосовно року народження А.О.Введенського зустрічаються суперечливі дані. Окрім відомої дати 1891 р. у документах фігурують ще 1887 та 1890 рр.

⁴ Див. особову справу Андрія Олександровича Введенського: Архів Київського національного університету ім. Т.Шевченка (далі – Архів КНУ). – Спр.77. – Арк.1.

⁵ Мати Андрія Олександровича померла в 1922 р.

⁶ Старейшее учебное заведение г.Перми: к столетию Пермской мужской гимназии (1808–1908). – Пермь, 1908. – 229 с.

⁷ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.1.

⁸ Фролов Э.Д. Учёная деятельность академика Сергея Александровича Жебелёва (к 130-летию со дня рождения) // Жебелёвские чтения-I (научные чтения памяти академика С.А.Жебелёва): Тезисы докл. науч. конф. 28–29 октября 1997 г. – Санкт-Петербург, 1997. – С.3–10.

⁹ Перевалов В.А. Историк А.А.Введенский в Уральском университете. – С.150.

сімейним статусом майбутнього історика. Важливі особисті події – одруження з Єлизаветою Олександрівною (1896 р.н.) у 1916 р. та народження першої доньки – Ніни (1917 р.н.), а згодом і другої – Ірини (1926 р.н.)¹⁰, спонукали чоловіка й батька сімейства дбати про родинний добробут більше, аніж про це доводилося думати необтяженим шлюбними зобов'язаннями однокурсникам Андрія Олександровича.

У свідоцтві про закінчення факультету суспільних наук Петроградського університету зазначається, що випускник А.О.Введенський виконав усі залікові вимоги навчального плану з дисциплін загального гуманітарного (логіка, психологія, вступ до філософії, історія давньої та нової філософії, історія мистецтв), історичного (історія Греції, Риму, Сходу, російська історія, філософія і методологія історії, історія церкви, Візантії, слов'янських народів, нова історія, історія середніх віків) та філологічного (грецька, латинська мови, вступ до мовознавства, література «грецького автора» й «латинського автора», історія західноєвропейської літератури, російської словесності) блоків, спеціального питання з російської історії (джерела Уложення царя Олексія Михайловича), п'яти просемінаріїв із російської історії, нової історії, нової російської літератури, історичної географії¹¹.

Обов'язковим пунктом атестації студента-випускника університету було виконання кваліфікаційної дипломної роботи, що й мала продемонструвати якісний рівень систематизації історико-філологічних знань і володіння техніками їх здобуття. Керівником магістерської дисертації А.О.Введенського став авторитетний історик член-кореспондент Російської АН (1920 р.) Олександр Євгенович Пресняков, ім'я котрого заслужено асоціюється зі знаваними й популярними в наукових колах студіями з історії Давньої Русі, зокрема її північно-східної частини, Московської централізованої держави та регіональної історії, а також багатьма колоритними історичними портретними полотнами, присвяченими дому Романових¹². Надалі неодноразово доля випробовуватиме стосунки між О.Є.Пресняковим і А.О.Введенським, учителем і учнем, змінюючи ракурс їх розгортання залежно від історичних часів, запитів та впливів нового суспільства. Саме Олександрові Євгеновичу значною мірою буде зобов'язаний А.О.Введенський можливістю продовження перебування у стінах alma mater із перспективою здобуття наукового ступеня та права викладання у вищій школі, першим місцем роботи як науково-педагогічного працівника та іншими, не менш важливими, знаковими життєвими подіями.

¹⁰ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.2 зв.; Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ІУ НАНУ). – Ф.1. – Оп.1-л. – Спр.234. – Арк.2 зв.

¹¹ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.12–13.

¹² Див.: *Пресняков А.Е.* Царственная книга, её состав и происхождение. – Санкт-Петербург, 1893; *Его же.* Княжое право в Древней Руси: очерки по X–XII векам. – Санкт-Петербург, 1909 (нове вид.: Москва, 1993 р.); *Его же.* Правительствующий Сенат в царствование Елисаветы Петровны // История Правительствующего Сената. – Санкт-Петербург, 1911; *Его же.* Московское царство. – Петроград, 1918; *Его же.* Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий. – Москва, 1918 (нове вид.: Москва, 1998 р.); *Его же.* Александр Первый. – Петроград, 1924; *Его же.* Апогей самодержавия. Николай I. – Ленинград, 1925; *Его же.* 14 декабря 1825 г. – Москва; Ленинград, 1926; *Его же.* Лекции по русской истории. – Т.1–2. – Москва, 1938–1939; *Его же.* Российские самодержцы. – Москва, 1990 та ін.

Запропоновану А.О.Введенським тему дипломної роботи О.Є.Пресняков, який доволі толерантно ставився до дослідних уподобань студентів, підтримав, у результаті чого світ побачила розвідка про соляні промисли в Пермському краї XVI–XVIII ст.¹³ Перша історико-економічна синтеза Андрія Олександровича виявилася успішною. Тут, поміж іншого, знайшлося місце для загальної характеристики історико-географічних чинників еволюції економіки російської Півночі та глибокого осягнення становлення й розвитку солепромисловості на регіональному рівні з прицілом на з'ясування значення місцевих чинників для всеросійського ринку. Успішно захистивши дипломну роботу, А.О.Введенський розпочав кар'єру інтелектуала, багато у чому типову для свого часу, проте й неповторну, як у кожному індивідуальному випадку.

Сучасники відзначали непідробне прагнення Андрія Олександровича ввійти в коло осіб, наближених до відомого вченого Сергія Федоровича Платонова, котрий на той час залишався чи не найвпливовішою постаттю серед істориків Петрограда, негласно контролював кадрову розстановку в університеті, і, згідно з посадовими обов'язками, опікувався архівами й бібліотеками «північної столиці» Росії та очолював авторитетні фахові часописи, різної форми наукові об'єднання – Спільку російських архівних діячів, Археографічну комісію, Російське археологічне товариство, Комітет із вивчення давньоруського живопису тощо¹⁴. Вибіркове ставлення С.Ф.Платонова до колеґ породжувалося власними думкою й уподобаннями та рекомендаціями авторитетних в його очах осіб, що значно звужувало коло «платонівців», тих, хто безпосередньо з ним контактував, а стати відвідувачем «салонів» історика було, без перебільшення, великою честю. Навіть для вчених з іменем, наприклад М.П.Лихачову, тривалий час відмовлялося у спілкуванні¹⁵.

Відчутним було й розходження у виборі наукових інтересів. Якщо С.Ф.Платонов завжди наполягав на першочерговому для історика значенні джерелознавчих студій, то Андрій Олександрович, піддавшись впливу О.Є.Преснякова як лідера нового наукового напрямку в петербурзькій історичній школі, не применшуючи значення дослідів над джерелами, більше тяжів до вивчення загальних проблем історичного процесу. Заради справедливості залишимо на цих сторінках ще одну історіографічну ремарку. Сам же С.Ф.Платонов, незважаючи на виняткове ставлення до джерелознавчої проблематики, своїми найвідомішими «творами-перепустками» в науковий світ – «Давньоросійські сказання й повісті про Смутний час XVII ст. як історичне джерело» (магістерська дисертація 1888 р.) та «Нариси з історії Смути у Московській державі XVI–XVII ст.» (докторська дисертація 1899 р.), продемонстрував компроміс між петербурзькими традиціоналізмом і новаторством. До того ж політичні вподобання А.О.Введенського, забарвлені легкою симпатією до більшовиків, відрізнялися від орієнтирів Сергія Федоровича (хоча він так само, як і переважна більшість учених, котрі «не відгукнулися» на

¹³ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.13.

¹⁴ Брачёв В.С. Служители исторической науки: Академик С.Ф.Платонов: Профессор И.Я.Фроянов. – Санкт-Петербург, 2010. – 768 с.; *Его же*. Сергей Фёдорович Платонов // Отечественная история. – 1993. – №1. – С.35–47; Шикман А.П. Деятели отечественной истории: Биограф. справ.: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1997. – 199 с. та ін.

¹⁵ Архив Управления Федеральной службы контрразведки по Санкт-Петербургу и области (далі – Архив УФСБ по СПб. и обл.). – Д.П-65245. – Т.7. – Л.362.

«пропозицію» залишити країну, уважаючи можливою співпрацю з новою владою заради служінню народу), що віддаляло його від С.Ф.Платонова. Відтак бажання А.О.Введенського стати для останнього «своїм» виглядало утопічним.

Маловідомим фактом біографії історика є виконання Андрієм Олександровичем функцій завідувача Пермського губернського архіву в період із 1917 по 1919 рр., тобто до вступу в Перм армії адмірала О.В.Колчака¹⁶. Як так сталося, що А.О.Введенський перервав навчання та повернувся до рідного міста, можна лише здогадуватися. Проте не позбавлене здорового глузду припущення, пов'язане з відкриттям 1917 р. у Пермі філії Петроградського університету, чим особисто опікувався С.Ф.Платонов. Заразом відомий учений цікавився місцевим губернським архівом, його фондами та станом їх збереження. Цілком імовірно могла бути їх співпраця у царині розв'язання нагальних проблем архівістики.

Це був непростий для архівної справи Пермського краю, як, власне, і країни загалом, час. Зусилля архівістів передусім спрямовувалися на пошук і порятунок архівів ліквідованих установ дореволюційної Росії, забезпечення належних умов зберігання документів. Рятуючи приватні матеріали від загибелі, істориком вдалося ознайомитись із документальною спадщиною відомої родини Строганових, яка настільки вразила його обсягом і багатством зібраного, що визначила захоплення на все життя¹⁷. Вивчаючи колекцію рукописного зібрання російського історика, краєзнавця, голови Пермської вченої архівної комісії Олександра Олексійовича Дмитрієва (1854–1902 рр.), А.О.Введенський підготував низку цікавих публікацій з історії Пермі Великої та зауральської частини губернії¹⁸. Ідеться про економічні нариси минувшини краю й торговий дім Строганових, історію колонізації Уралу, розвиток уральських міст тощо¹⁹, які за змістом відчутно перегукувалися зі студіями О.О.Дмитрієва, що побачили світ на шпальтах місцевих видань «Пермская старина» та «Пермская летопись». Праці вигідно вирізнялися широкою джерельною базою, її ретельним аналізом, логічністю викладу та раціональною аргументованістю висновків, пробами оновлення пізнавального інструментарію й історичної теорії²⁰. Безперечно, студії вихованця Казанського університету, історика за покликанням О.О.Дмитрієва, справили значний вплив на творчість А.О.Введенського.

Наукові успіхи й педагогічний хист, що виявилися в результаті перших дослідних і дидактичних практик А.О.Введенського, уможливили його дальше перебування в університетських стінах при кафедрі російської історії для здобуття наукового ступеня. Від 1 листопада 1920 по 4 травня 1922 рр. він готувався до викладацької діяльності²¹. Так старші колеги – професори Михайло Олександрович Полієвктов (1872–1942 рр.), Олександр Євгенович Пресняков та Сергій Вікторович

¹⁶ Государственный архив Пермской области (далі – ГАПО). – Ф.Р.790. – Оп.1. – Д.2869. – Л.1.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Введенский А.А.* Урало-Печорский край на рубеже XIX–XX вв. // Научные записки Киевского университета. – 1946. – Т.V. – Вып.2; *Его же.* Библиотека и архив у Строгановых (с приложением текстов трёх документов и описей старопечатных и рукописных книг) в XVI–XVII веках // Север (Вологда). – 1923. – №3. – С.69–115; *Его же.* Об архивах Приуралья (Письмо из Перми) // Дела и дни. – Петроград, 1920. – Кн.1. – С.365–371 та ін.

²⁰ *Попов М.Я.* А.А.Дмитриев: биографический очерк // Труды Пермской учёной архивной комиссии. – Пермь, 1902. – Вып.V. – С.3.

²¹ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.1 зв.

Рожественський (1868–1934 рр.), висловили повагу до таланту випускника університету, рекомендуючи його в аспірантуру. Під керівництвом О.Є.Преснякова тривала копітка робота з архівними джерелами, їх опрацювання в дусі петербурзької історичної школи – відновлення «права джерела» попри історіографічну традицію. Концепційні й методологічні вподобання керівника, автора численних розвідок різного формату з історії права, до певної міри вплинули на зміст і форму викладу розробленої А.О.Введенським теми. Солідаризуючись із науковою гіпотезою О.Є.Преснякова щодо об'єктивної даності факторів розвитку права в російській державі, молодий учений екстраполював їх на пізній період історії Московського царства (фактично XVII ст.), «приправляючи» дослідження розлогіми історичними й історіографічними коментарями, аргументуючи їх солідною джерельною базою. Студентське захоплення історією держави та права переросло у серйозне, новаторське за змістом і побіжно апробоване науково-методичними підходами дисертаційне дослідження, подане для підтвердження права читання лекцій (*pro venia legendi*)²².

Магістерська дисертація Андрія Олександровича Введенського – «Монастирський стряпчий XVI–XVII ст.» (1921 р.)²³, присвячена формуванню в російських землях інституту адвокатури, не тільки здобула схвальну оцінку колеї, але й була рекомендована до друку для ознайомлення широкого наукового загалу на шпальтах престижного «Русского исторического журнала», головним редактором якого на той час був С.Ф.Платонов. За сприяння беззаперечних корифеїв російської історичної науки – О.Є.Преснякова та С.Ф.Платонова, у 1921 р. дисертаційне дослідження А.О.Введенського було опубліковане у сьомій книзі згаданого часопису з приміткою про його присвяту світлій пам'яті ще одного вчителя автора – Олександра Сергійовича Лаппа-Данилевського²⁴.

За результатами успішного захисту магістерської дисертації в Петроградському університеті 1923 р. з'явився документ, підписаний істориком О.Є.Пресняковим, що засвідчував належний рівень наукової підготовки А.О.Введенського²⁵. Характерний набір рекомендаційних фраз коротко віддзеркалював визнання учителем старань свого учня, що сприяло його входженню в коло петроградської інтелігенції, університетське наукове середовище. Із легкої руки Олександра Євгеновича Преснякова Андрій Олександрович став «університетською людиною» з устремлінням увійти у професорську корпорацію петроградської *terra universitatis*.

Типовим у цьому випадку був учинок А.О.Введенського, котрий у 1915–1918 рр., на тлі знакових подій в особистому житті, про що йшлося вище, розпочав викладати історію слухачам Троїцьких загальноосвітніх курсів. Практично впродовж 1915–1929 рр. А.О.Введенський, паралельно до зайнятості у вищій школі та наукових установах, мав різної тривалості співпрацю із закладами середньої освіти, беручись за викладання не тільки історії, але й латини, географії, суспільствознавства, соціології, історії праці та інших дисциплін, що свідчить

²² Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.3.

²³ *Перевалов В.А.* Историк А.А.Введенский в Уральском университете. – С.135.

²⁴ *Введенский А.А.* Монастырский стряпчий (из истории древнерусской адвокатуры) [посвящается памяти А.С.Лаппо-Данилевского] // *Русский исторический журнал.* – 1921. – Кн.7. – С.31–60.

²⁵ *Бездрабко В.* Наукова творчість А.О.Введенського: історіографічний вимір // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2008. – Вип.19. – С.200.

про наполегливе бажання поліпшити матеріальний стан родини. Сумлінне виконання вчительських обов'язків, поважне ставлення колеґ, неординарні педагогічні здібності спричинили в різні часи пропозиції займати керівні посади за сумісництвом. Наприклад, достеменним фактом є те, що впродовж 1919–1920 рр. А.О.Введенський був завідувачем навчальної частини 14-ї, а в 1922–1926 рр. йому довелося погодитися навіть на посаду директора 10-ї єдиної трудової школи²⁶.

Не приєднавшись до потужної хвилі еміграції інтелігенції на рубежі 1920-х рр., історик залишився на Батьківщині й упродовж 1920–1930-х рр. робив кар'єру науковця та педагога. Першим місцем його роботи на постійній основі, згідно з пропозицією О.Є.Преснякова²⁷, став науково-дослідний інститут історії (1921–1925 рр.) при Петроградському університеті, де від 4 травня 1922 й до 1 травня 1923 рр. А.О.Введенський перебував на посаді наукового співробітника II розряду історико-побутового відділу. Зауважимо, перші роки існування установи проходили під знаком колосальних організаційних зусиль її директора О.Є.Преснякова, що мали на меті налагодити нормальне функціонування, чого досягти було не просто через відсутність належної матеріально-технічної бази. Відтак про реалізацію інститутом серйозних наукових проектів говорити не доводиться. Здебільшого робота дослідників обмежувалася розробленням тем у межах власних фахових інтересів та звітуванням через оприлюднення доповідей і повідомлень на зібраннях відділів інституту, які лише в 1923–1924 рр. почали відбуватися регулярно. Із відгуків колеґ дізнаємося, що Андрій Олександрович виявив себе «цілком самостійним дослідником в обраній ним спеціальності – російській історії» і може бути визнаний достатньо підготовленим для наукової діяльності й викладання у вищих навчальних закладах²⁸.

На тлі захоплення загальною історією Росії поступово відбувалася переорієнтація інтересів дослідника, скерованих із середини 1920-х рр. на економічну історію. Це підтверджує тематика його тогочасних студій, опублікованих у періодичних фахових виданнях, монографічних досліджень, діяльність в університетському інституті історії, а згодом як позаштатного наукового співробітника I розряду й у Ленінградському науково-дослідному інституті марксизму (1929–1930 рр.), із часом реорганізованому в Ленінградський інститут червоної професури (1930–1938 рр.). Бібліометричний аналіз праць А.О.Введенського цього періоду свідчить про остаточне окреслення кола наукових інтересів, особливу увагу до субдисципліни – історії виробничих відносин та матеріального виробництва, підпорядкованої політичній історії. Якщо початково праці здебільшого стосувалися джерельної бази й історіографії економічної історії Північної Росії²⁹, найвиразнішою ознакою яких було прагнення Андрія Олександровича до якнайповнішого виявлення історичних джерел та критичного розгляду досягнень колеґ, зосереджених на студіюванні дотичної проблематики, то згодом вони присвячувалися розробленню часткових, звичних і оригінальних тем у руслі

²⁶ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.19.

²⁷ О.Є.Пресняков – один із засновників і директор науково-дослідного інституту історії при Петроградському університеті в період із 1921 по 1925 рр.

²⁸ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.31–31 зв.

²⁹ Див., напр.: *Введенский А.А.* Библиотека и архив у Стругановых (с приложением текстов трёх документов и описей старопечатных и рукописных книг) в XVI–XVII веках. – С.69–115; *Его же.* Об архивах Приуралья (Письмо из Перми). – С.365–371 та ін.

головного дослідного інтересу – світського вотчинного господарства Строганових XVI–XVII ст.

Бажання детально та найвправніше зафіксувати історичні факти, щонайретьельніше обґрунтувати конкретний сюжет згідно з постулюванням причинної зумовленості розвитку суспільства і держави, передусім від економічних чинників, наштовхує на думку, що мислення історика «вивірялось» універсальною методологією позитивізму, обтяженою марксистськими ідеями й принципами географічного детермінізму К. фон Ріттера та Ф.В.Ратцеля. Згідно з позицією А.О.Введенського, соціоформування роль в історії належить певній об'єктивній реальності, на яку впливають суб'єктивні умовності, продуковані «маленькою особою» та «великими людьми». Визнання рівнозначності подвійного (об'єктивного й суб'єктивного) характеру причинності історичних подій свідчить про поєднання автором концепцій загальної й локальної економічної історії з мікроісторичним підходом та увагою до історії повсякдення, ґрунтованих на наскрізному вивченні історичних джерел. Зроблені нами зауваги виразно доповнюють назви найвагоміших студій історика, датованих 1920-ми рр., які віддзеркалюють цікавість до загальних питань з історії праці в російських землях (зокрема північних) XVI–XVII ст.³⁰ та специфічних синтез про персоніфікований, особистісний субстрат у соціально-економічних процесах³¹.

Із початком осіннього семестру 1926–1927 навч. року А.О.Введенському на респіт вдалось обійняти посаду приват-доцента кафедри історії народів СРСР історичного факультету Ленінградського університету. Окрім лекцій із російської історії (переважно періоду до 1861 р.) він мав у педагогічному навантаженні ще й курси зі спеціальних історичних дисциплін, зокрема дипломатики. Треба сказати, що ці студії стануть для А.О.Введенського улюбленою «рятівною схованкою», особливо в роки непростих кон'юнктурних коригувань владою тематики історичних досліджень та їх змісту³².

³⁰ *Введенский А.А.* Торговый дом XVI–XVII веков. – Петроград, 1924. – 182 с.; *Его же.* Значение Вологды как крупного торгово-промышленного центра на Севере, и роль Строгановых в Вологде в XVI–XVII веках // Север. – 1928. – Кн. 7/8. – С. 30–49 та ін.

³¹ Див.: *Введенский А.А.* Иконные горницы у Строгановых в XVI–XVII вв. // Материалы по истории русского искусства. – Ленинград, 1928. – Вып. 1: Искусство XVI века. – С. 55–65; *Его же.* Заметки по истории труда на Руси XVI–XVII вв.: Наёмные рабочие в крестьянском хозяйстве: Наёмный труд в крупном хозяйстве // Архив истории труда в России. – Петроград, 1925. – Кн. 6/7. – С. 12–26; *Его же.* Труд и быт // Горнорабочий (Москва). – 1925. – № 44/45. – С. 35–40; *Его же.* Трудовая деятельность стряпчих в северорусских монастырях XVI–XVII вв. (Из истории древнерусской адвокатуры) // Север. – 1923. – Кн. 1. – С. 36–64 (окрема відбитка: Вологда, 1923. – 31 с.); *Его же.* Происхождение Строгановых // Там же. – Кн. 2. – С. 63–84 (окрема відбитка: Вологда, 1923. – 24 с.); *Его же.* Аника Строганов в своём Сольвычегодском хозяйстве // Сборник статей по русской истории, посвященный С.Ф.Платонову. – Петроград, 1922. – С. 90–113; *Его же.* Служащие и рабочие люди у Строгановых в XVI–XVII веках // Труд в России: исторические сборники. – Петроград, 1924. – Кн. 1. – С. 54–71; *Его же.* Библиотека и архив у Строгановых (с приложением текстов трёх документов и описей старопечатных и рукописных книг) в XVI–XVII веках. – С. 69–115; *Его же.* Об архивах Приуралья (Письмо из Перми). – С. 365–371 та ін.

³² *Введенский А.* Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии в первой половине XIX в. // Труды Тбилисского государственного университета. – Тбилиси, 1940. – Т. XV. – С. 53–79; *Его же.* Мой ответ Н.П.Лихачёву // Исторический сборник. – Ленинград, 1934. – Т. 3. – С. 282–285; *Его же.* Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв. // Проблемы источникововедения. – Москва; Ленинград, 1933. – Т. 1. – С. 85–109 (Труды историко-археологического института АН СССР, т. 9); *Введенский А.О.* Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусії в XVI–XVII ст. // Наукові записки: Іст. зб. – К., 1939. – Т. III. – С. 77–112; *Його же.* З минулого російської дипломатики // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 922–937 (Зб. іст.-філол. від. УАН, № 51).

В.О.Перевалов на підставі вивчення документів, які зберігаються в Державному архіві Свердловської області, на основі клаптикових, уривчастих свідчень припустив, що А.О.Введенський дотримувався демократичних поглядів, ніколи безмежно не симпатизуючи більшовицькій владі³³. Із цим висновком дисонує, наприклад, публічна підтримка Андрієм Олександровичем «прогресивно мислячих червоних професорів», на відміну від жорсткого ставлення до «боягузливих дворянських істориків, пристосуванців до догм офіційної ідеології»³⁴. Унікаючи історіографічного спотворення в такій делікатній справі, як вплив ідеології на науковий світогляд, удамося до розлогого цитування відгуку на студії з дипломатики одного з найвидатніших дослідників початку ХХ ст.: «М.П.Лихачов є представником того етапу розвитку дворянської історіографії, коли вона у своєму підйомі націоналістичних устремлінь, що доходили до шовінізму, розбиває на друзки зношені й ті, що стали тепер непотрібними, фальшиві обладунки російського дворянства. Наукові прийоми М.П.Лихачова в дипломатичному вивченні, які мали своїм результатом викриття історичних фальшивок, засновано на традиціях класичної церковно-дворянської дипломатики Мабільйона та інших учених цієї школи абсолютизму. Буржуазна, головним чином німецька, дипломатика, яку М.П.Лихачов прекрасно знав, не користується повагою в автора і не вплинула на його дипломатичні прийоми. Гадаємо, що у цьому випадку певний політичний світогляд детермінував і визначав методологічні прийоми»³⁵. Тут же натрапляємо на неприйнятне для здорового глузду звинувачення М.П.Лихачова в ... антисемітизмі, літературних містифікаціях тощо. З огляду на час появи публікації – 1933 р. – можна припустити, що виступ проти заслуженого академіка у продовжуваному виданні Археографічної комісії АН СРСР «Проблемы источниковедения» був замовним. Проте на той час учений уже відбував покарання в Астрахані через причетність до «академічної справи»³⁶, тож доводити його «антирадянськість» навряд чи було потрібно для влади справою на тлі тогочасних грандіозних розправ над суспільством. Розуміння специфіки часу пом'якшує наші висновки щодо моралі А.О.Введенського, оскільки сам дослідник перебував в умовах реально жорсткого контролю державної влади над думкою та вчинками пересічних людей і неординарних особистостей.

Достеменно відомо, що А.О.Введенський не брав участі в революційних рухах, не був членом комуністичних спілки молоді та партії. Доволі рідкісним і вражаючим як для того часу явищем була відсутність у професора радянської доби партійного квитка. Пояснити це соціально-політичною індиферентністю не видається можливим, адже Андрій Олександрович завжди був громадським активістом³⁷. Вочевидь, тут ідеться саме про принципове ставлення його до членства в компартії.

³³ *Перевалов В.А.* Історик А.А.Введенский в Уральском университете. – С.137.

³⁴ *Введенский А.А.* Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв. – С.85–109.

³⁵ Цит. за: *Лихачёв Н.П.* По поводу статьи «Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв.» // Исторический сборник. – 1934. – Т.2. – С.294.

³⁶ *Чернобаев А.А.* Историки России XX века: Биобиблиограф. словарь: В 2 т. – Саратов, 2005. – Т.1 (А–Л). – С.542–543.

³⁷ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.5.

Характерною рисою Петрограда – Ленінграда 1920-х рр. була доволі жвава неформальна творча діяльність істориків як природний спосіб спілкування інтелігенції, виплеканий на ґрунті давнього, ще з початку ХІХ ст., салонно-гурткового стилю життя столичної еліти. До складу одного з таких об'єднань – гуртка молодих істориків, переважно дослідників минувшини Росії й історії права, увійшов у 1921 р. і А.О.Введенський. У спогадах тодішнього гуртківця – історика та бібліографа Наталії Сергіївни Штакельберг (1897–1978 рр.), зустрічаємо заувагу, що членами об'єднання фактично були «всі, залишені в університеті при кафедрах російської історії та історії російського права»³⁸.

Треба сказати, що проведення зібрань гуртківців удома – наслідок особливої ситуації, що склалася в результаті внутрішніх соціальних катаклізмів. На початку 1920-х рр. нова влада не спроможна була належним чином матеріально забезпечити навчальні установи, у тому числі й Петроградський університет, що призвело до ускладнень «стосунків» між установою і службами міського господарства. Через відсутність опалення у холодну пору року слухачів в аудиторіях збиралося обмаль. Уболівання за справу змушувало професуру вдаватися до проведення занять, іспитів, заліків, консультування з написання магістерських дисертацій за межами навчального закладу, переважно у себе вдома. Між іншим, на одному з таких занять в історика-кавказознавця професора М.О.Полієвктова, який йому прищепив інтерес до вивчення історичних джерел Грузії, Андрій Олександрович спільно зі Н.С.Штакельберг обговорили ідею створення гуртка молодих істориків, попередньо озвучивши цю думку й у «семінарії Різдвянського»³⁹. Як згадувала Наталія Сергіївна, «Введенський був старшим [...] роками і випуском, знав багатьох, тому міг назвати чимало російських істориків та юристів, котрі тяжіли до російської історії або ж спеціалізувалися з історії російського права»⁴⁰. «Неформальне наукове об'єднання» (у складі 25–35 осіб) не переслідувало політичних цілей і мало суто академічний характер. Початково склалася традиція читання оригінальних доповідей, повідомлень університетської молоді, які до цього не оприлюднювалися, та їх обговорення в неофіційній атмосфері. Пізніше, уже на допиті в органах держбезпеки, С.Ф.Платонов, як один із найважливіших фігурантів у сфабрикованій «академічній справі», зробить заяву, що найбільшим прагненням молодих дослідників стало зняття обмеження з наукової творчості, коли не потрібно було б запитувати дозволу для цього в різних владних структур⁴¹. Цікаво, що А.О.Введенський активно займався формуванням порядку денного «п'ятничних зібрань», попередньо особисто знайомлячись зі змістом доповідей. 26 грудня 1921 р. відбулося перше засідання гуртка, яке вів Андрій Олександрович. «Сторінку доповідей», проголошених на зібраннях гуртківців, відкрила його праця, присвячена «історії “торгової фірми” Строганових», а «результати своїх досліджень з історії ХVІ–ХVІІ ст., пов'язаних з історією дому Строганових, що стали основною темою [...] історичних інтересів [...] ученого на багато років, Введенський доповідав “на п'ятницях” неодноразово»⁴².

³⁸ *Штакельберг Н.С.* «Кружок молодых историков» и «академическое дело» // In *memoriam: Исторический сборник памяти Ф.Ф.Перченка.* – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.27.

³⁹ *Ананьич В.В.* О воспоминаниях Н.С.Штакельберг // Там же. – С.80–81.

⁴⁰ *Штакельберг Н.С.* «Кружок молодых историков» и «академическое дело». – С.31–32.

⁴¹ *Перевалов В.А.* Историк А.А.Введенский в Уральском университете. – С.137.

⁴² *Штакельберг Н.С.* «Кружок молодых историков» и «академическое дело». – С.36–37.

Незважаючи на драматичну історію гуртка, усі його учасники вказували на аполітичність зібрань, де говорили на злободенні теми менше, ніж у будь-якій іншій аудиторії університету, у бібліотеці або ж студентській їдальні, а «політичне обличчя гуртка було обличчям тогочасної російської інтелігенції», котра не співчувала більшовикам і була дуже віддаленою від марксистських ідей⁴³. Виняток становив хіба що А.О.Введенський, який, на думку гуртківців, був ідейно близьким до більшовиків. Так, Н.С.Штакельберг, котра давно й досить добре знала Андрія Олександровича, уважала, що він уже тоді «став би комуністом саме за внутрішнім покликом і за тієї обставини, що “своїм” у С.Ф.Платонова [...] ніколи не міг би стати, але він боявся прогадати й помилитися, тому займав невизначену позицію як суспільна одиниця в університеті та гуртку»⁴⁴.

Водночас А.О.Введенський брав участь у роботі іншого наукового гуртка, який виник у 1919 р. на базі семінару О.С.Лаппа-Данилевського після його смерті. Із-поміж членів того об'єднання, що опікувались укладанням повного каталогу російських приватних актів, зустрічаємо, окрім Андрія Олександровича, Ігната Івановича Андрєєва, Сигізмунда Натановича Валка, Миколу Івановичу Сидорова, Василя Івановича Веретенникова та ін.⁴⁵ Масштабність проекту при повній відсутності фінансування стала на заваді реалізації перспективних планів, а найбільшим досягненням гуртківців варто вважати працю І.І.Андрєєва «Термінологічний словник приватних актів Московської держави».

За тематикою інтересів А.О.Введенський відвідував також гурток ще одного вихованця школи С.Ф.Платонова – Олександра Івановича Заозерського (1874–1941 рр.), котрий зібрав невелике коло однодумців, які вивчали архівні документи з історії крупного землеволодіння в Росії XVIII–XIX ст. Із-поміж них – Арсеній Миколайович Насонов (1898–1965 рр.), Володимир Миколайович Кашин (1890–1938 рр.), Борис Олександрович Романов (1889–1957 рр.) та інші дослідники економічної історії, спілкування з якими стало знаковим для А.О.Введенського, адже вможливило зміцнення позицій в інтелектуальному співтоваристві, об'єднаному проблематикою студій.

Участь А.О.Введенського в гуртку молодих істориків збагатила життєвий досвід не лише позитивними враженнями, плідною можливістю спілкування, але й негативними наслідками, пов'язаними з посиленням партійно-ідеологічного тиску в умовах зміцнення тоталітаризму. На початку 1930-х рр. науковий світ СРСР облетіла звістка про арешт осіб, які начебто входили до «Всенародної спілки боротьби за відродження вільної Росії» й були причетними до відомої «справи Академії наук»⁴⁶. Серед заарештованих за «активну антирадянську діяльність і участь у контрреволюційній організації» – відомі зарубіжній та радянській науковій громадськості імена – академіки С.Ф.Платонов, Є.В.Тарле, М.П.Лихачов, М.К.Любавський та ін. Зустрічаємо й прізвище А.О.Введенського. Так, 14 січня 1930 р. С.Ф.Платонов на допиті визнав, що він, а також С.В.Рождественський і

⁴³ Там же. – С.42.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Андрєєв А.И. Терминологический словарь частных актов Московского государства. – Петроград, 1922. – С.ХІІ.

⁴⁶ Перевалов В.А. Историк А.А.Введенский в Уральском университете. – С.136.

Є.В.Тарле, були засновниками гуртка, який збирався на приватних помешканнях своїх членів, у тому числі й А.О.Введенського⁴⁷.

На відміну від більшості тих, кому судилося отримати різної тривалості строки ув'язнення, після короткочасного перебування під слідством при ленінградському відділі ДПУ (із 13 січня по 13 березня 1930 р.) у так званій «академічній справі» №1802/29⁴⁸ його звільнили з-під арешту. А.О.Введенський дав «потрібні» свідчення на допитах⁴⁹, чим дуже розчарував колеґ-гуртківців, і публічно «покаявся у хибності» своєї політичної, громадської та наукової позиції. У подальшому при працевлаштуванні, відповідаючи на питання про притягнення до судової відповідальності та репресування, він, волюючи забути про події 1930 р., завжди даватиме заперечувальну відповідь, вважаючи себе невинним і затриманим помилково⁵⁰. Нетривале перебування під слідством відчутно позначилося на житті Андрія Олександровича. Від січня 1930 р. його було звільнено з посади приват-доцента Ленінградського університету, а пошуки місця роботи впродовж наступного десятиліття перетворяться на постійне заняття з перемінним успіхом.

Треба вказати на існування в трудовій біографії А.О.Введенського ще й виїзної науково-освітньої та педагогічної практик. Деякі дослідники вважають, що вже тоді Андрій Олександрович покинув Ленінград і змінив місце проживання. Проте достеменно відомо, що його родина таки залишалася в місті на Неві до 1939 р., а педагогічна діяльність за межами «північної Пальміри» розгорталася на «тимчасово-виїзній» основі. У 1935 р. на запрошення керівництва спочатку Вологодського, а згодом і Вітебського державних педінститутів⁵¹ учений погодився на суміщення професорських обов'язків із посадою завідувача кафедри історії народів СРСР, де впродовж 1935–1937 рр. читав лекції з історії Росії та загальної історії середніх віків. Це був час непоправних фізичних і духовних втрат для історичної науки, доба її тотального одержавлення, насаджування офіційних поглядів щодо історії як «продукту класової боротьби», переформатування світогляду представників нової генерації, обмеження психолого-діяльницького аспекту їх творчості, жорсткого контролю за засобами наукової комунікації тощо. Саме тому, на наше розуміння, не слід сприймати факт викладання А.О.Введенським у Володді та Вітебську лише як нагоди для додаткового заробітку, адже зовнішні мотивації, націлені на «слухняного громадянина», могли виявитися куди сильнішими, аніж внутрішні потреби людини.

Отже, в інтелектуальній біографії А.О.Введенського ленінградського періоду домінуючу позицію займало здобуття знань, набуття навичок педагогічної діяльності, фахових умінь у «ремеслі історика». Вирішальними у становленні особистості стали роки навчання в Петроградському університеті. Під впливом історичної школи С.Ф.Платонова формувався науковий світогляд молодого дослідника, орієнтованого на активний творчий пошук, участь у

⁴⁷ *Перевалов В.А.* Историк А.А.Введенский в Уральском университете. – С.137.

⁴⁸ Академическое дело 1929–1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. – Вып.1: Дело по обвинению академика С.Ф.Платонова. – Санкт-Петербург, 1993.

⁴⁹ Архив УФСК по СПб. и обл. – Д.П.-65245. – Т.1. – Л.55–56.

⁵⁰ Архив КНУ. – Спр.77. – Арк.5 зв.

⁵¹ Науково-педагогічна діяльність А.О.Введенського у Володді припала на 19.02.1935–01.07.1937 рр., а у Вітебську – на 01.09.1935–01.09.1936 рр. // Архив КНУ. – Спр.77. – Арк.37–38.

діяльності установ, товариств, регулярний обмін інформацією через друковані засоби комунікації тощо. У Петербурзі – Петрограді – Ленінграді він успішно здолав першу академічну атестацію, здобувши право на викладання у вищій школі, уперше оприлюднив результати наукових студювань, пережив процеси адаптації та самопрезентації в корпоративному середовищі, утвердився у статусі науковця з високим коефіцієнтом продуктивності, прагнув до провідних позицій в інтелектуальному співтоваристві та інтенсивно налагоджував зв'язки й контакти з колегами. У цей же час викристалізувалися теми-фаворити – історія Північної Росії, економіка та дипломатика. Виходячи з рівня освіти, дослідних пріоритетів, природних здібностей і характеру наукових практик тип А.О.Введенського-дослідника можна охарактеризувати як історика-ерудита, педагога та організатора науки.

Коло його спілкування впливало на соціально-політичні вподобання, рецепції творчості науковою спільнотою, ба навіть на стан здоров'я історика. Саме через непрості стосунки з університетським інтелектуальним товариством, зумовлені неоднозначним ставленням А.О.Введенського до марксистської ідеології, відкритими звинувачувальними виступами проти «буржуазно-дворянських» істориків (як це було у випадку з М.П.Лихачовим), Андрій Олександрович не дуже затишно почувався в Ленінграді. Складність суспільно-політичної й економічної ситуації у країні, зокрема після вбивства одного з чільних партійних функціонерів С.М.Кірова в 1934 р., коли значну частину інтелігенції, формувальників культурного пласту, духовності нації примусовим чином виселили з європейської частини СРСР, а ті, хто залишився, автоматично потрапили у «групу претендентів» на гоніння, а також відсутність постійного місця роботи зіграли вирішальну роль при ухваленні А.О.Введенським рішення переїхати до Києва. Кар'єрні успіхи й падіння, наукові злети та ідеологічні упередження віддзеркалювали складні метаморфози побутування науки у СРСР 1920–1930-х рр. Відомо, що історичну свідомість і культурну лабораторію, наукове мислення й ментальні засади творчості будь-якого історика формують інтелектуальні впливи, освіта, ідейний тиск та адміністративний пресинг. Доля й творчість А.О.Введенського стали ще одним яскравим підтвердженням цього.

4 липня 1938 р. у трудовій книжці А.О.Введенського з'явився ще один запис, після чого розпочалася нова сторінка у житті, нерозривно пов'язана з історико-філософським факультетом Київського держуніверситету, де йому довелося знайти багато друзів і колеґ-опонентів, пережити злети й падіння, захоплення та розчарування, досягти значних наукових успіхів і залишитись із нереалізованими творчими планами. Тут йому судилося утвердитись у професорському званні та вже у звичній для себе адміністративній ролі завідувача кафедри виховати й «увести» в науковий світ плеяду талановитих учнів, завершити роботу над твором усього свого життя, присвяченим господарству Строганових, здобувши наприкінці земного шляху репутацію знаного фахівця з економічної історії.

Київський період життя А.О.Введенського насичений різними знаковими подіями, сповненими гіркою драматизму і слави «вченого з Петербурга», наказово втиснутого в радянський офіційний дискурс, ідеологічним символом якого стала історія ВКП(б). Тоді Київський університет переживав не найкращі часи, до всього ускладнені ще й організаційними процесами, пов'язаними з відновленням функціонування факультетів після більшовицьких експериментів у вищій школі⁵².

Появу на порозі вишу вихованця колишнього «столичного» університету, на нашу думку, не слід розглядати як випадковість. Час диктував певні правила гри. «Компромісні звитяги» в ім'я фізичного виживання і кар'єрних перспектив переінакшували простих, пересічних громадян і неординарних осіб. Відтак компроміс із владою та власним сумлінням після 1937 р. став звичною справою у середовищі наукової інтелігенції, яка повинна була мислити новими ідеологічними категоріями, що не мали нічого спільного з мораллю, шляхетністю чи наукою. До певної міри А.О.Введенський став жертвою часу, коли змушений був прийняти пропозицію влади й погодитись на виконання непростого місії – провідника «передових» настанов в історичній науці, вивіренних марксистсько-ленінською ідеологією.

Критична ситуація з кадрами у відновленому університеті склалася й на історичному факультеті. Як зазначає М.Г.Казьмирчук, на кафедрі, котру очолив А.О.Введенський, працювало п'ять старших викладачів і два асистенти, тобто жодного з науковим ступенем чи вченим званням⁵³. Перед Андрієм Олександровичем постало нелегке завдання – за відсутності належних науково-педагогічних кадрів, які б рівнем освіченості й фахової підготовки відповідали університетським потребам, створити кафедру історії народів СРСР історико-філософського факультету не за формальними інституційними ознаками, а як дієвий освітній осередок, центр теоретичних і прикладних наукових студій.

До початку німецько-радянської війни А.О.Введенський устиг пропрацювати в університеті майже три роки, а 8 липня 1941 р. разом із родиною був евакуйований у Свердловськ, де 30 липня його призначили завідувачем кафедри історії СРСР⁵⁴. Науково-педагогічна діяльність періоду війни для А.О.Введенського пройде на історико-філологічному факультеті Уральського державного університету (м.Свердловськ, 1941–1943 рр.)⁵⁵, де він підтвердить репутацію вправного лектора, неабиякого знавця російської історії, глибокого і вдумливого дослідника, ґрунтовного джерелознавця, людини живого розуму і життєстверджуючих емоцій⁵⁶. Тут йому випаде честь очоловати кафедру історії народів СРСР, викладати загальні курси з російської історії та спецкурси, присвячені минувшині Уральського краю.

⁵² Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 17 с.

⁵³ Казьмирчук М.Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.115.

⁵⁴ Перевалов В.А. Историк А.А.Введенский в Уральском университете. – С.137.

⁵⁵ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.59–60 зв.

⁵⁶ Уральский государственный университет в биографиях. – С.217–218; Уральский государственный университет. – Свердловск, 1990. – С.95.

Випускниця історико-філологічного факультету Уральського держуніверситету В.І.Петрова згадувала про Андрія Олександровича: «Прекрасно читав лекції з російської історії кийвський професор Введенський. Він знав історію так, як дехто з нас не знає власного життя. Запамятався величезний емоційний і патріотичний заряд його лекцій, але справа не обмежувалась тільки цим. Крупний учений, він навчав нас пізнавати предмет, показував, як непросто цитувати і спиратися на [...] авторитетів. [...] назавжди запам'ятала, що цитування вихопленої з контексту фрази, та ще з праці непрочитаної й недослідженої тобою – справа ненадійна і може обернутися науковою несумлінністю»⁵⁷. Окрім викладання, Андрій Олександрович продовжував розробляти порушену ним ще до війни історико-економічну проблематику, намагаючись урізноманітнити її за рахунок розширення географічних меж об'єкта дослідження, збагачення предметної сфери регіональним компонентом.

У цей же час, у листопаді 1942 р., А.О.Введенський повторно захистив докторську дисертацію «Нариси з історії Строганових у Помор'ї й на Уралі в XVI–XVII ст.», оскільки матеріали попереднього (довоєнного) захисту не збереглися⁵⁸. За свідченням В.О.Мазур, дисертація А.О.Введенського стала першою кваліфікаційною роботою на ступінь доктора історичних наук (диплом №000065 від 14 серпня 1943 р.)⁵⁹, що була захищена у стінах Уральського держуніверситету⁶⁰. Присутня тоді на засіданні вченої ради історик Г.О.Кулагіна залишила такі спогади про цю подію: «Захист А.О.Введенським дисертації з історії торгового дому Строганових у XVI–XVII ст. перетворився на надзвичайно цікаву наукову дискусію. Гострота суперечок між автором і одним з офіційних опонентів – академіком С.І.Струмиліним, приправлена влучними порівняннями, історичними аналогіями й гумором, назавжди залишилась у пам'яті як найцікавіший науковий поєдинок»⁶¹.

Після злиття Київського і Харківського університетів, викликаного обставинами побутування навчальних закладів періоду евакуації, Андрій Олександрович продовжив трудову діяльність в Об'єднаному українському державному університеті (1943–1944 рр., м.Кзил-Орда, Казахстан), так само очолюючи кафедру історії народів СРСР⁶². Тут йому довелося суміщати роботу з викладанням ще й у Кзил-Ординському державному педагогічному інституті, незмінно читаючи лекції з історії СРСР. Дослідники цього періоду життя А.О.Введенського відзначають неабияку роль ученого у становленні історичної освіти в регіоні, особливі заслуги в підготовці наукових кадрів⁶³.

Осіннього семестру 1944–1945 навч. року, після повернення з евакуації, незважаючи на колосальні матеріальні збитки та втрату кадрів, Київський університет відчинив двері для всіх охочих здобувати вищу освіту. А.О.Введенський

⁵⁷ Петрова В. Пятьдесят лет тому... // Урал. – 1990. – №10. – С.169.

⁵⁸ Перший захист докторської дисертації відбувся в Ленінградському університеті 20 травня 1941 р.

⁵⁹ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.14.

⁶⁰ Уральский государственный университет в биографиях. – С.217–218.

⁶¹ Уральский государственный университет. – С.95.

⁶² Введенский А.А. Два года работы исторического факультета Объединённого украинского университета в условиях эвакуации // Исторический журнал. – 1944. – №5/6. – С.95–96; Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.60 зв.

⁶³ Кривоногова О.В. Историк Урала В.Я.Кривоногов // Летописцы родного края (об исследованиях истории Урала). – Свердловск, 1990. – С.77.

разом із родиною повернувся до Києва та, оселившись у будинку на вулиці Володимирській, 61-б, поблизу «червоного» університетського корпусу архітектора В.І.Беретті, продовжив виконувати обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР (згодом – кафедри історії СРСР), маючи ще й професорське навантаження на підставі присудження в 1945 р. відповідного вченого звання (атестат професора кафедри історії СРСР №000263 від 26 травня 1945 р.)⁶⁴. Уже традиційним для Андрія Олександровича було суміщення в одному часовому проміжку адміністративних і педагогічних обов'язків за основним місцем роботи з позауніверситетським навантаженням в академічних і галузевих науково-дослідних інститутах, навчальних закладах. Так сталося і цього разу, коли професор Київського держуніверситету активно співпрацював з Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (1946–1949 рр.), Київським державним педагогічним інститутом ім. Максима Горького (1949–1950 рр.)⁶⁵, відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР (1953–1955 рр.)⁶⁶ та іншими установами й громадськими об'єднаннями, наприклад Всесоюзним товариством «Знання»⁶⁷.

Минуле має здатність «наздоганяти» нас у майбутньому. Так сталося й у житті А.О.Введенського після ухвалення сумнозвісної постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.), коли йому пригадали прикрі біографічні моменти, закидаючи стійке ігнорування вимог, які пред'являються радянською владою до науковця. Оргвисновком стало звільнення професора з посади завідувача кафедри історії народів СРСР Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка згідно з наказом міністра освіти СРСР №455/12 від 22 серпня 1951 р.⁶⁸ Але цьому передувала ціла низка непростих, вельми драматичних для професора подій.

Наприкінці 1940-х рр., в умовах цькування інакодумства, над опальним у минулому через «академічну справу» А.О.Введенським зібралися густі чорні хмари. Закономірною й очікуваною складовою в ланцюговій реакції на чергові рішення комуністичної партії, пов'язаними з посиленням ідеологічного тиску на суспільство, стали масові виступи у пресі, повсюдне проведення колективних зібрань, організованих місцевими партійними й профспілковими комітетами задля «викриття» «невластивих радянському суспільству моралі й мислення», а також їх носіїв, конкретні заходи щодо усунення від можливих засобів та каналів трансляції власних ідей і думок (у тому числі через друковані видання й навчальні аудиторії) «неблагонадійних» осіб. Упродовж 1948–1951 рр. декілька разів поспіль А.О.Введенський, як викладач і керівник університетської кафедри, потрапляв під вогонь нищівної критики. На початку 1948 р. «науково-педагогічні прорахунки» професора обговорювалися на засіданнях парткому, а згодом і профспілкового комітету. Учасники колегіальних зібрань «визнали й рішуче засудили» «низький ідейно-теоретичний рівень» лекцій з історії СРСР

⁶⁴ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.14.

⁶⁵ Там само. – Арк.105.

⁶⁶ НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.518. – Арк.1–2.

⁶⁷ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.70, 105.

⁶⁸ *Войцехівська І.* Введенський Андрій Олександрович. – С.99.

Андрія Олександровича, що не відповідали непорушним догмам марксистсько-ленінської історичної науки. Офіційно свідчити проти нього стали, згідно з посадами, декан історичного факультету, у майбутньому професор⁶⁹, Юрій Якович Білан (1902–1963 рр.)⁷⁰ та тодішній секретар факультетської парторганізації. Саме ці люди підписали негативну характеристику, датовану 20 березня 1948 р., яка відіграла свою роль при знятті А.О.Введенського з посади завідувача кафедри⁷¹.

Набір звинувачень виявився типовим і стосувався наукових поглядів, громадської позиції та особистих рис. Ігнорування очолюваним Андрієм Олександровичем колективом кафедри дослідження нагальних проблем радянської історичної науки, нехтування важливістю розвитку студентської роботи, відсутність системи взаємодіювання викладачами лекцій, величезна зайнятість професора за сумісництвом – ось далеко не повний перелік докорів на його адресу⁷². Окрім визнання незадовільним керування кафедрою не залишилися поза увагою й особисті риси А.О.Введенського як людини та науковця. Під цим кутом зору йому закидали слабе володіння «прогресивною революційною методологією», замалу кількість власних оригінальних наукових праць поза «переспівуванням» старих студій 1920–1930-х рр., невідповідний вищій школі якісний зміст лекцій, а ще – грубе й нетактовне ставлення до студентів і колег, неприйняття «справедливої» критики та, найголовніше, байдужість до нагальних потреб факультету⁷³. Характеристику завершував притаманний для таких випадків офіційний висновок, що професор А.О.Введенський «не може забезпечити здорову, плідну в усіх аспектах роботу кафедри історії СРСР К[иївського] Д[ержавного] У[ніверситету]»⁷⁴.

Від катастрофічних організаційних наслідків Андрія Олександровича тоді врятувала, на нашу думку, своєчасна підтримка російських колег – академіка Станіслава Густавовича Струмиліна (1877–1974 рр.) та професора Віктора Корнелійовича Яцунського (1893–1966 рр.), які відкрито виступили в періодичних фахових виданнях зі схваленням наукових здобутків А.О.Введенського, зокрема його досліджень різноманітних аспектів діяльності торгового дому Строганових. Примітно, що Андрія Олександровича продовжували сприймати «істориком із Ленінграда»⁷⁵. Це свідчить про те, що саме в період життя в місті на Неві він заробив собі ім'я в науковому світі, адже роки праці в Київському держуніверситеті відзначено значно скромнішими успіхами.

І хоча ще майже два роки по тому А.О.Введенський залишався завідувачем кафедри, проте час від часу на факультетському чи університетському рівнях виникала його персональна справа, що негативно позначилося не тільки на репутації професора, але й на його здоров'ї. Останню крапку в гоніннях поставив

⁶⁹ Професорське звання Ю.Я.Біланові було присуджене в 1963 р.

⁷⁰ *Казьмирчук Г.Д.* Білан Юрій Якович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.). – К., 2004. – С.155.

⁷¹ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.70–70 зв.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – Арк.70 зв.

⁷⁵ *Яцунский В.* Изучение местной истории в СССР // Вопросы истории. – 1949. – №8. – С.91; Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.70.

черговий розгляд питання про діяльність кафедри історії СРСР Київського держуніверситету партійним бюро факультету наприкінці весняного семестру 1950–1951 навч. року⁷⁶. Цього разу все було організовано найретельнішим чином, а при збиранні компрометуючих матеріалів навіть удалися до вивчення змісту студентських зошитів із конспектами лекцій Андрія Олександровича, що опосередковано засвідчують архівні документи⁷⁷. Ідеться про чергову розгорнуту, різкого й категорично негативного змісту характеристику завідувача кафедри історії СРСР А.О.Введенського за підписом виконуючого обов'язки декана історичного факультету університету Василя Ісаковича Юрчука (1921 р.н.) та секретаря факультетського партбюро П.Г.Снітка, вибудовану, у першу чергу, на «прорахунках» А.О.Введенського як людини та вченого, педагога й організатора науки⁷⁸. Засновковою ідеєю характеристики було те, що діяльність завідувача кафедри історії СРСР має серйозні хиби⁷⁹.

Персональні звинувачення на адресу Андрія Олександровича як дослідника й педагога зводилися до критики його «суб'єктивного об'єктивізму», наслідування положень дореволюційної історіографії, зокрема ідеалізації «буржуазних істориків», ігнорування основних засад марксистської методології тощо⁸⁰. Лекції професора визнавалися такими, що «не виховують [...] марксистського світогляду, а навпаки, створюють плутанину в головах»⁸¹. Окремі аудиторні «повчання» А.О.Введенського атестувалися як «шкідливі», оскільки він «ідеалізує студентство царської Росії і протиставляє їм студентів радянських вузів»⁸². Для «повноти картини» у характеристиці знайшлося місце й коментарю стосовно «порушень» навчальної програми, коли теми лекцій обиралися професором на власний розсуд, переважно з історії дореволюційної Росії, а виклад матеріалу здійснювався на підставі історичних уявлень, сформованих у стінах імператорського університету. Ба більше, професор сміливо вдавався до публічного оприлюднення тієї історії, яка була вилучена з радянських підручників, або мала різко негативну інтерпретацію у виконанні «істориків влади».

Особливо непокоїло керівництво, що на заняттях з історії СРСР значна увага приділялась історії царизму, першим особам двору Романових. Страшенно обурював очільників університету той факт, що Андрій Олександрович слабо реагував на критику й «замість того, аби врахувати [...] зауваження та докорінно перебудувати [...] роботу, тов. Введенський дозволяв собі на лекціях заявляти студентам, що його критикують за висвітлення історії царів, але, що ж поробиш, якщо царі, таки дійсно, були в історії»⁸³. Із зазначених у характеристиці закидів слід погодитися хіба що з малою кількістю наукових публікацій А.О.Введенського в 1940–1950-х рр. Підсумовуючи, констатуємо, що на адресу Андрія Олександровича лунали звинувачення в неприйнятті марксистсько-ленінської методології, низькому рівні ідейно-патріотичного виховання,

⁷⁶ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.73.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. – Арк.73–74.

⁷⁹ Там само. – Арк.73.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. – Арк.74.

⁸³ Там само.

прихильному ставленні до «буржуазних» джерелознавства, історіографії тощо. Перелік документально засвідчених негативних визначень можна було б продовжити, утім усі вони – типові у ставленні до вихованців «імператорських університетів», до того ж безпартійних.

Упродовж 1948–1951 рр. тривало методичне цькування професора, що відстежується за рішеннями пленумів кафедр історичного факультету, зверненнями ректора університету академіка Володимира Гавриловича Бондарчука (1905–1993 рр.) до ЦК КП(б)У з відкритим листом про невідповідність А.О.Введенського займаній посаді⁸⁴. Згодом він був змушений визнати допущені в роботі «помилки», погодившись із твердженням опонентів, що «методологічно відстав від своїх учнів» і не володіє методом марксизму-ленізму так само, як вони⁸⁵. У цій позиції яскраво проглядає висока шляхетність історика. Переживши в 1920–1930-х рр. глибоку особисту драму як вихованець школи С.Ф.Платонова, утративши можливість продовжити наукову й педагогічну діяльність у стінах alma mater, А.О.Введенський відверто й свідомо позиціонував себе дослідником «відсталого епохи», порівняно з «прогресивно мислячими» учнями, аби лише вони не стали об'єктом гонінь у наукових колах тільки через те, що були його послідовниками. «Зрілий» А.О.Введенський попри відчутне пропагування марксистсько-ленінської методології, усе-таки не відмовлявся від інших наукових ідеалів, які свого часу стали визначальними для його світогляду. Незважаючи на потужне переслідування радянською владою інакодумства в науці й утримування істориків у межах ідеологічного «прокрустового ложа», дослідник виявився поміркованим критиком штучної внормованості істини. Саме ця обставина й слугувала підставою для звинувачень на його адресу провідними університетськими функціонерами від науки, залишаючи поза увагою справжні творчі досягнення професора. У результаті А.О.Введенський втратив посаду завідувача кафедри, причому, як сказано у наказі міністерства вищої освіти СРСР №455/12 від 22 серпня 1951 р., – «за власним бажанням»⁸⁶.

Тоді Андрія Олександровича буквально врятувала людина, з якою в нього давно склалися теплі стосунки. Ідеться про завідувача кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, на той час кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Ілліча Стрельського (1910–1983 рр.). Завдяки його послідовним зусиллям і дружній підтримці осінній семестр 1951–1952 навч. року А.О.Введенський розпочав як професор кафедри архівознавства Київського держуніверситету. Від цього часу він помітно активізував студювання спеціальних історичних дисциплін, комплексно вивчаючи історичні, теоретичні (фундаментальні й прикладні), методологічні проблеми джерелознавства, дипломатики, документознавства, палеографії та інших галузей знань. Паралельно з цим, маючи професорське педагогічне навантаження, у короткий термін А.О.Введенський розробив авторські лекційні курси з дипломатики, метрології, історичної хронології, палеографії, історії архівної справи у країнах Західної Європи та Америки⁸⁷.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – Арк.107–108.

⁸⁷ Там само. – Арк.116.

Переорієнтація наукових інтересів професора проявилась і в тематиці форумів, учасником яких він став наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Кафедра архівознавства університету постійно брала участь в архівних наукових заходах. Солідаризуючись із колективом, Андрій Олександрович виявився активним завсідником зібрань архівістів. Ідеться передусім про всеукраїнські наради працівників архівних установ (1954 р.), із допоміжних історичних дисциплін (1959 р.), конференції істориків-архівістів (1961, 1962 рр.), молодих архівістів (1963 р.) та ін.⁸⁸ В архівних колах А.О.Введенського знали як фахівця зі спеціальних історичних дисциплін, проте з недовірою ставилися до нього як практика архівістики, що цілком виправдане з огляду на специфічний зміст цієї сфери діяльності⁸⁹.

Більшість виступів на наукових засіданнях А.О.Введенський присвячував необхідності підвищення рівня кваліфікації працівників архівних установ і наукових кадрів для них, важливості розвитку післядипломної освіти, тісної співпраці архівознавців-теоретиків з архівістами-практиками тощо⁹⁰. Примітною рисою промов Андрія Олександровича було захоплення передовим досвідом зарубіжного архівознавства та прикладними досягненнями іноземних колеґ, пропагування запозичень здобутків інших і впровадження їх у вітчизняній науці⁹¹. Безперечно, подібні заяви вимагали від їх автора сміливості, якої з позицій пройденого життєвого шляху А.О.Введенському не бракувало. Мало знаучись на практиці архівістики, професор виявився поборником нових форм роботи архівів. Тому коли у Центральному державному історичному архіві України в м.Львові заговорили про організацію постійного семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (1961 р.)⁹², Андрій Олександрович виступив з ініціативою порушити клопотання про повсюдне поширення подібних осередків в архівній системі, що, на його глибоке переконання, сприяло б підвищенню рівня освіченості, кваліфікації працівників галузі⁹³.

Розмаїття тематичних напрямів студій А.О.Введенського впродовж 1940-х – початку 1950-х рр. підпорядковувалося намаганням поєднати власні наукові інтереси з плановою роботою кафедри, при цьому поступово переорієнтовуючи пізнавальні зусилля на спеціальні історичні дисципліни, особливо історію дипломатії та документознавство, яке в РРФСР переживало активне становлення⁹⁴. Утіленням цікавості до дипломатії у вказаний проміжок часу стали доповіді на щорічних наукових сесіях істориків університету, що стосувались еволюції дисципліни в Росії та її конкретних досягнень, спричинених діяльністю університетських кафедр, наукових товариств і самостійних дослідників⁹⁵. Зосередившись

⁸⁸ Даниною незмінним науковим уподобанням стали всесоюзні симпозиуми з історії аграрних відносин дожовтневого періоду, що проходили 1962–1963 рр. (див.: Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.116).

⁸⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.14. – Оп.2. – Спр.1543. – Арк.26; Спр.1024. – Арк.231.

⁹⁰ Див., напр.: Там само. – Спр.1608. – Арк.49–55; Спр.841. – Арк.116.

⁹¹ Там само. – Спр.1608. – Арк.49–55.

⁹² *Бездрабко В.В.* Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. – К., 2009. – С.139–170.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.2. – Спр.1659. – Арк.10.

⁹⁴ *Бездрабко В.В.* Становлення і розвиток документознавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010. – 36 с.

⁹⁵ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.92, 95.

на загальних питаннях історії дипломатики, Андрій Олександрович з історіографічних позицій студював досягнення дипломатистів, праці яких прислужилися формуванню її теоретичного базису.

Важливою подією в контексті остаточного позбавлення самотності української радянської історичної науки стали «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)», схвалені ЦК КПРС у 1953 р.⁹⁶ Викладені в партійному циркулярі концепційні положення трактування української історії проголошувались обов'язковими для всіх історичних досліджень, проваджених ученими академічних установ і вищих навчальних закладів⁹⁷. Червоним рядком ця тема значилась у плані наукової роботи кафедри історії СРСР історико-філософського факультету Київського держуніверситету. Із-поміж інших до її розроблення залучили й А.О.Введенського. Це був той випадок, коли історик за вимогами часу став автором низки замовних публікацій, присвячених висвітленню історії економічних, політичних і культурних зв'язків між Московським царством і Військом Запорізьким, воєнним діям на українських землях 1648–1654 рр., спільним російсько-українським акціям проти Речі Посполитої, періодові гетьмана Івана Виговського та іншим питанням, очікувано вибудованим у межах радянських пояснювальних схем, зіпертих на офіційні наукові догми⁹⁸. Написані А.О.Введенським у дусі російщення української радянської історичної науки статті стали прикладом концепційного переосмислення історії на догоду політичним вимогам.

Сторінки творчої біографії Андрія Олександровича Введенського відзначено ще двома тогочасними науково-видавничими проектами. Ідеться про його участь у написанні історій Києва та університету⁹⁹. За дорученням Інституту історії АН УРСР він підготував чотири параграфи розділу «Київ у XVIII ст.» для двотомного видання «Історія Києва», а згідно з плановою роботою історичного факультету та з нагоди відзначення 125-ліття Київського університету написав нариси про кафедру загальної й російської історії (1834–1861 рр.). Підготовлені А.О.Введенським розділи із соціально-економічної, політичної та культурної історії Києва XVIII ст. і нариси з історії кафедри одержали високу оцінку з боку університетських колег, а також співробітників відділу історії феодалізму академічного інституту й були рекомендовані до друку¹⁰⁰. Високу якість рукописам забезпечила всебічна критика автором широкої джерельної бази, причому більшість документів уводились у науковий обіг уперше¹⁰¹.

Увійшовши в 1920–1930-х рр. до кола авторитетних дослідників економічної історії, А.О.Введенський таким залишався і в 1940–1950-х рр., продовжуючи студіювати розвиток господарства купецького роду Строганових крізь призму мікроісторії та культурної антропології, орієнтованої на історію приватного

⁹⁶ Див.: Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – Москва, 1954. – 32 с.

⁹⁷ *Николаець Ю.О.* Святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією як прояв національної політики в СРСР // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – №4. – С.16.

⁹⁸ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.93.

⁹⁹ *Введенский А.А.* Территория и население Киева в XVIII в. Цеховое ремесло, мануфактура и торговля в Киеве XVIII в. Административное управление Киева в XVIII в. Киев – культурный центр в XVIII в. // Киев в XVIII в. История Киева. – К., 1958. – Т.1.

¹⁰⁰ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.101.

¹⁰¹ Там само. – Арк.99, 101.

життя й родини, її побутові практики, ритуали, манери поведінки, харчування та споживання напоїв, світ уявлень й інші замальовки повсякдення¹⁰². Вивчення людини в усіх її проявах і взаємодіях у географічно-природному середовищі, політичних, соціальних і культурних взаєминах, повсякденному житті задля горизонтального зрізу певної епохи у соціокультурному вимірі склало основу історико-економічних розвідок А.О.Введенського. За допомогою спеціальних методів історичних географії, демографії, статистики та інших дисциплін, зростання популярності яких у радянській науці припало на 1950–1960-ті рр., дослідник успішно конструював структуру феномена одинацтва, реконструював організацію строгановського сільського господарства, моделював процес розширення селян у Помор'ї XVI–XVII ст., досліджував психологію, ментальність історичної людини, розширюючи при цьому джерельну базу за рахунок господарських, правових актів, судових справ, епістолярію тощо. Незважаючи на певне перегукування тематики й змісту згаданих студій із розробками дослідника попередніх років, відмінність між ними криється в категорично ствердному наслідуванні матеріалістичної ідеї історії, що означало більшу залежність професора від кон'юнктурних приписів офіційної історичної науки.

На цей же час припало написання творів методичного змісту як акт переосмислення власного досвіду, концепційну платформу яких становили ідеї партнерства всіх учасників навчального процесу вищої школи – студентства й викладачів¹⁰³. Рекомендації щодо методики читання лекцій, проведення семінарських, лабораторних та інших видів занять виразно віддзеркалювали засадничі принципи радянської педагогічної науки, зорієнтованої на уніфікацію способів і методів організації колективних форм опанування знаннями, мінімалізацію вияву індивідуальної творчості педагога, настановчий дискурс, який відтинав можливість формування інакомислення тощо. Поява у щорічних звітах професора студій навчально-виховного змісту віддзеркалювала стійкий інтерес Андрія Олександровича до прикладної методики, спричинений не тільки співпрацею з колективом Українського науково-дослідного інституту педагогіки, але й інтересами викладача-практика.

Незважаючи на різнопланові успіхи в колективі під керівництвом В.І.Стрельського, А.О.Введенський не полишав мрії повернутися на «рідну» кафедру. Тому, коли навесні 1958 р. з'явилася вакансія та було оголошено конкурс на її заміщення, він звернувся до ректора університету з проханням дозволити йому балотуватися на посаду професора кафедри історії СРСР, мотивуючи рішення сумлінною багаторічною працею в університеті, активною участю в атестації наукових кадрів, наявністю понад 100 публікацій та іншими здобутками¹⁰⁴.

¹⁰² *Введенський А.О.* Організація сільського господарства у Строганових в XVI–XVII ст. в Помор'ї // Наукові записки КДУ. – Т.ХV. – Вип.6. – К., 1956. – С.143–155; *Введенский А.А.*. Классовая борьба и одиначество в Поморье в XVI–XVII в // Вопросы истории. – 1955. – №5. – С.74–83; *Его же.* Строгановы, Ермак и завоевание Сибири // Исторический сборник Киевского университета. – 1949. – №2. – С.5–43; *Его же.* Урало-Печорский край на рубеже XIX–XX вв. // Научные записки Киевского университета. – 1946. – Т.V. – Вып.2 та ін.

¹⁰³ *Введенський А.О.* До питання про методику читання лекцій // Праці і матеріали науково-методичної ради Київського університету. – К., 1957. – Вип.ІІІ/ІV. – С.27–29; *Його ж.* До питання про методику проведення семінарських, лабораторних занять // Там само. – С.103–107 та ін.

¹⁰⁴ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.112.

Проте ще раз стати професором кафедри історії СРСР йому не судилося, оскільки Міністерство освіти УРСР відхилило відповідне клопотання вченої ради університету.

Наступна «п'ятирічка» (1958–1963 рр.) перебування А.О.Введенського на кафедрі архівознавства виявилася плідною. Суха цифра у 16 одиниць наукових праць¹⁰⁵, зафіксована в архівних документах, датованих останніми місяцями (листопад – грудень) 1963 р. другої «каденції» перебування його на кафедрі В.І.Стрельського, не передає їх вагомості. Між тим, саме у цей час з'явилися підсумкові багаторічні студії – фундаментальна розвідка з історії всебічних взаємин людей із навколишнім середовищем, феноменального становлення одного з найзначніших у Росії аристократичного роду, укоріненого у селянстві, – «Дім Строганових у XVI–XVII ст.» (1962 р.), зібрання синтез про історію, теорію дипломатик в «Лекціях з документального джерелознавства історії СРСР (дипломатика)» (1963 р.), довгоочікувана всією історико-архівною громадськістю праця «Допоміжні історичні дисципліни» (у співавторстві, 1963 р.)¹⁰⁶, які вважаємо найбільшим творчим досягненням дослідника.

У свідомості колег і учнів склався позитивний образ А.О.Введенського як ученого й людини, основними риси котрого були глибока ерудованість, природна інтелігентність, непідробна доброзичливість, інтелектуальна відкритість, високе почуття гумору, щирі турбота й піклування. Вони певною мірою дисонували із загальною атмосферою, що панувала у середовищі професійних істориків, спричинена цькуванням таланту, плеканням посередності й конфронтацією, ґрунтованою на заздрості перед успіхами колег. Незважаючи на його відверто проросійську орієнтацію, студенти поважали свого професора за високий професіоналізм і дуже тепло ставилися до нього навіть на тлі виступів в університеті початку 1960-х рр., пов'язаних з українізацією змісту навчального процесу й мови викладання, при цьому бойкотуючи за подібне його найближчих колег. Безперечна несхожість А.О.Введенського як історика і педагога вигідно його вирізняла. Особиста трагедія Андрія Олександровича полягала в тому, що через складний морально-психологічний клімат у науковому середовищі за доби тоталітаризму йому не вдалося зреалізуватися в повній мірі.

Уявлення про моральні риси А.О.Введенського складає також коло його спілкування. Упродовж усього життя він підтримував теплі стосунки з відомими вченими, зокрема істориками В.І.Пічетою, Б.Д.Грековим, М.М.Тихомировим, В.Т.Пашутом, І.О.Гуржієм, В.В.Мавродіним, С.І.Струмлініним та багатьма іншими знаковими постатями радянської науки, з якими його еднали фахові інтереси й приємність спілкування. Мережу та рівень стосунків А.О.Введенського з колегами-одномумцями увиразнювало різної тривалості листування, що віддзеркалене в документах особових фондів Архіву Російської академії наук¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.121–122.

¹⁰⁶ *Введенский А.А.* Дом Строгановых в XVI–XVII веках. – Москва, 1962. – 308 с.; *Его же.* Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К., 1963. – 220 с.; *Введенский А., Дядиченко В., Стрельский В.* Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963. – 208 с.

¹⁰⁷ Архив Российской академии наук. – Ф.693. – Оп.4. – Д.141. – 20 л.; Ф.1548. – Оп.3. – Д.4. – 10 л.

Важливим доповненням до портрету будь-якого вченого є його учні, послідовники, які поділяють коло наукових інтересів учителя, наслідують його методику студіювань і навіть уподібнюються, при всій індивідуальності, за певними особистими рисами характеру. Про А.О.Введенського можна сказати, що за психологічним типом він був дослідником-одинаком. Доволі рідко у своєму житті провадив студії у співавторстві. Відомі лише два вдалих таких експерименти, пов'язаних із навчальними проектами, здійсненими на зорі становлення історика спільно з А.В.Предтеченським та на завершених життєвого шляху – зі В.І.Стрельським, В.О.Дядиченком, С.О.Яковлевим і А.Д.Руденком. Проте Андрій Олександрович охоче займався підготовкою наукових кадрів. Багато знаних істориків вийшли зі школи А.О.Введенського та продовжили самостійний науково-педагогічний шлях у вищих навчальних закладах, академічних, галузевих установах. Із-поміж його вихованців назовемо І.М.Мельникову, П.К.Сміяна, І.А.Грищенко, А.В.Лихолата, Л.Є.Кизю, М.Я.Варшавчика, Л.Г.Мельника, А.К.Буцика, Я.І.Корчмаря, І.І.Шевченка, Г.В.Кузовкова, П.Ю.Котлова та інших, які починали свій шлях у науці пліч-о-пліч із А.О.Введенським¹⁰⁸.

Навряд чи можна погодитись з особистими підрахунками професора стосовно кількості захищених під його егідою здобувачів наукового ступеня. Якщо оперувати статистичними даними, що їх можна знайти в архівних документах, то впродовж 1938–1950 рр. під керівництвом А.О.Введенського було підготовлено та успішно захищено 38 наукових кваліфікаційних праць, а за період із 1951 по 1963 рр. – 2¹⁰⁹. Динаміка виконаних і захищених дисертацій упродовж 1938–1965 рр. виглядає таким чином: 38 (1950 р.)¹¹⁰, 41 (1951 р.)¹¹¹, 31 (1955 р.)¹¹², 54 (1958 р.)¹¹³, 87 (1963 р.)¹¹⁴, близько 100 (1965 р.)¹¹⁵. Проте беруть сумніви щодо справедливості останніх двох показників, оскільки в іншому документі, датованому 1962 р., зазначено 65 «аспірантів, які стали кандидатами наук, а троє з них – докторами, професора[ми]»¹¹⁶.

Коли постало питання продовження перебування А.О.Введенського на посаді професора кафедри архівознавства, учена рада факультету схвалила його старання й успіхи та задовольнила клопотання кафедри. У 1963 р. А.О.Введенському було продовжено термін перебування на кафедрі архівознавства й допоміжних історичних дисциплін ще на п'ять років. Проте 14 вересня 1965 р., після тяжкої серцевої хвороби, професора не стало. За сумною іронією долі він помер у київському лікувальному закладі, який мав ту ж саму назву, що й пермська установа, де працювали фельдшерами його батьки, – Олександрівська лікарня.

¹⁰⁸ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.15–19, 116.

¹⁰⁹ Там само. – Арк.19, 116, 122.

¹¹⁰ Там само. – Арк.19.

¹¹¹ Там само. – Арк.7.

¹¹² НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1-л. – Спр.234. – Арк.5.

¹¹³ Архів КНУ. – Спр.77. – Арк.112.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ А.О.Введенський [некролог] // Український історичний журнал. – 1965. – №11. – С.159 (під матеріалом підпис: «Група товаришів»).

¹¹⁶ ГАПО. – Ф.Р.790. – Оп.1. – Д.2869. – Л.2.

Маловідомою сторінкою біографії А.О.Введенського київського періоду була співпраця з провідною галузевою установою у сфері розроблення передових педагогічних технологій в освіті, організації навчального процесу, просвітництва й виховання – Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (УНДІП), куди життєва дорога привела професора в повоєнний час. Згідно з наказом міністра освіти УРСР П.Г.Тичини від 1 липня 1946 р., Андрія Олександровича було призначено завідувачем відділу методики викладання історії¹¹⁷, до складу якого в 1946–1949 рр. входили авторитетні педагоги-практики й початківці, у тому числі наукові співробітники М.М.Грищенко, Є.О.Пелехова, І.Л.Премислер, В.В.Руднев, І.М.Скрипкін, П.І.Уховська, В.Т.Чунтулов, Д.В.Шапіро та ін.¹¹⁸ Незважаючи на постійні кадрові зміни в інституті, очолюваному членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР Савою Христофоровичем Чавдаровим (1892–1962 рр.), склад відділу за А.О.Введенського практично залишався незмінним. Із протоколів засідань вченої ради інституту, відділу методики викладання історії, планово-статистичної документації УНДІП дізнаємося про основні форми роботи та напрями діяльності А.О.Введенського й очолюваного ним колективу. Окрім суто наукових дослідів, проваджених у дусі експериментів, пов'язаних із поширенням «марксистсько-ленінської педагогіки», спрямованої на прищеплення в учнівства, студентської молоді комуністичних переконань, відділ займався відстеженням якості історичних знань випускників загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів; підвищенням кваліфікації учителів середньої ланки і викладачів вищів; розробленням навчальних програм з історії і написанням підручників, посібників та методичних рекомендацій щодо опанування ними; підготовкою альбомів наочності, у тому числі історичних карт різних періодів історії людства; рецензуванням праць із методики викладання історії та історичних студій; проведенням наукових тематичних семінарів, конференцій і нарад; консультуванням із питань викладання історії у школі, у тому числі у вигляді виїзних сесій на базі навчальних установ; підготовкою наукових кадрів тощо¹¹⁹. Вивчаючи зайнятість А.О.Введенського в інститутських заходах, укажемо, що її пік припав на 1947 р., коли професор брав активну участь у роботі вченої ради, наукових сесій інституту, опікувався проведенням методичних семінарів для шкільних учителів історії, виїздив у регіони республіки з метою вивчення стану викладання дисципліни в навчальних закладах, екзаменував майбутніх кандидатів наук, керував здобувачами наукових ступенів та ін. У наступному, 1948-му, році Андрій Олександрович поступово відійшов від справ, а 1 вересня 1949 р. його було звільнено за власним бажанням. Наступником А.О.Введенського на посаді завідувача відділу став доктор наук, професор Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.)¹²⁰.

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.5127. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.30.

¹¹⁸ Там само. – Спр.47. – Арк.47; Спр.62. – Арк.40.

¹¹⁹ Там само. – Спр.82. – Арк.15; Спр.47. – Арк.10, 14, 21, 157, 162; Спр.62. – Арк.17, 34, 46, 119, 150; Спр.74. – Арк.6, 15–16, 21.

¹²⁰ Там само. – Спр.82. – Арк.30; Спр.102. – Арк.25.

Яскравим ілюстративним матеріалом для оцінки діяльності А.О.Введенського як завідувача є протокол засідання вченої ради інституту від 30 грудня 1948 р., у порядку денному якого значився розгляд здобутків відділу. Незважаючи на оптимістичний перелік його досягнень керівником, зокрема щодо рецензування навчальних програм і рукописів наукових творів¹²¹, підготовки екзаменаційних матеріалів для загальноосвітньої середньої школи, розроблення навчальних видань з історії, проведення продуктивних педагогічних семінарів, конференцій учителів шкіл, викладачів вишів, тематичних студіювань і оприлюднення їх результатів у фахових виданнях тощо¹²², роботу відділу було визнано незадовільною. Констатація толерантних зауважень помережена різкою безапеляційною критикою з характерними закидами від рядових членів вченої ради про відсутність позитивної динаміки реалізації дослідних тем (О.М.Астряб), недостатність прикладних обґрунтувань у теоретико-фундаментальних дослідженнях педагогіки (Т.Ю.Горбунцова), нескоординований підхід керівника до організації діяльності відділу, незадовільне планування його роботи і вкрай неуспішне виконання планових досліджень, що тягне за собою «судову відповідальність» (М.Б.Гельфанд), а також голови колегіального органу – директора інституту – про те, що успіхи відділу повністю не влаштовують установу тощо¹²³. Підсумком вивчення діяльності відділу А.О.Введенського стала резолюція вченої ради, яка визнала незадовільною роботу інститутського підрозділу й ухвалила ліквідувати заборгованість із виконання науково-дослідних тем у найкоротший термін¹²⁴. Проте, окрім усього очевидного, це означало кінець кар'єри А.О.Введенського як керівника відділу.

Заради справедливості погодьмося з твердженням про досить посередні досягнення відділу методики викладання історії УНДІП у другій половині 1940-х рр., що зумовлювалося об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Із-поміж об'єктивних укажемо на недостатність фінансування провадження наукових тем, їх заангажованість, умотивовану політичним замовленням, відсутність належної підготовки фахівців, а суб'єктивних – зайнятість більшості членів відділу методики викладання історії, у тому числі й А.О.Введенського, за основним місцем роботи, що спричинювало гостру проблему браку часу для реалізації планованих установою й затверджених на рівні Академії педагогічних наук УРСР розвідок. Зауважимо, що зміна керівника відділу в 1949 р. не вирішила його проблем. Пройде небагато часу й на одному із засідань вченої ради УНДІП буде визнано, що досвідчений і авторитетний історик В.О.Голобуцький так само не має належного досвіду, а відтак не може зрозуміти специфіку педагогічної справи у загальноосвітньому середньому навчальному закладі¹²⁵.

Попри неоднозначне ставлення до цієї сторінки біографії А.О.Введенського вкажемо на безперечний факт – долучення професора до формування історичних знань молоді, спрямованого засвоєння нею досвіду попередників, виховання

¹²¹ ЦДАВО України. – Ф.5127. – Оп.1. – Спр.106. – 260 арк.; Спр.54. – 5 арк.; Спр.53. – 32 арк.; Спр.80. – 41 арк.; Спр.33. – 164 арк.

¹²² Там само. – Спр.66. – Арк.213.

¹²³ Там само. – Арк.213–215.

¹²⁴ Там само. – Арк.215.

¹²⁵ Там само. – Спр.102. – Арк.25.

людини, «гідної радянського суспільства». Боротьба проти «буржуазного націоналізму і безбатченкового космополітизму»¹²⁶ проголошувалася головним вектором діяльності відділу, що підкреслювало не тільки офіційні установки керівництва інституту чи Академії педагогічних наук УРСР, але й ідеологічні орієнтири А.О.Введенського як російського радянського історика.

Перебуваючи на посаді керівника відділу, Андрій Олександрович особливо опікувався історичними знаннями тих випускників шкіл, які обирали за фах історію¹²⁷. Їх низький рівень, формальне ставлення учителів до проваджені ними високої місії непокоїли А.О.Введенського. Відшукуючи пояснення цьому, професор указував на відсутність належного навчально-методичного забезпечення й тих, хто міг би навчати майбутніх студентів-істориків, а ще зауважував: «Ми боїмося праці над програмами, чекаємо установок від вищих органів, працюємо не в душі творчого марксизму, хоч іменуємо себе лєнінцями»¹²⁸. Уболівання за фахову підготовку тих, хто перебував в аудиторії за партою та кафедрою, підкреслює важливу рису А.О.Введенського – свідоме ставлення до місії педагога-наставника, поширювача історичних знань. Поглиблене вивчення цього аспекту важливе для повноцінної реконструкції його біографії.

У довідниках¹²⁹ окремим рядком відзначається праця Андрія Олександровича Введенського за сумісництвом в Інституті історії АН УРСР. Щоправда, ретельний аналіз архівних документів дозволяє дещо уточнити період його перебування на посаді старшого наукового співробітника відділу феодалізму поважної академічної інституції. Отже, упродовж 1953–1955 рр. А.О.Введенський справді значився у складі відділу та займався розробкою його планових тем.

Студіюючи тематику відділу в 1953–1955 рр., укажемо на відсутність оригінальних дослідних напрямів, буквально відлуння проблематики Інституту історії АН СРСР, що розроблялась у душі доведення справедливості «матеріалістичної ідеї» історії, зумовленої «класовою боротьбою як локомотивом розвитку суспільства та держави». Щоби підтвердити зроблені висновки, достатньо вдатися до простого переліку наукових тем відділу, наприклад, за 1954 р.: «Давньоруська народність – предок російського, українського та білоруського народів», «Економічні, політичні й культурні зв'язки між Україною і Росією в XIV–XVI ст.», «Боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі за возз'єднання з Росією у другій половині XVI – першій половині XVII ст.», «Адміністративне управління України під час Визвольної війни 1648–1654 рр.», «Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією» тощо. Їх тенденційність очевидна, а змістове наповнення продуктивно коливалось в межах матриці підпорядкованості інтересам союзного центру¹³⁰. Чітко окреслену офіційною наукою проблематику доповнювали теми з регіональної історії (переважно Лівобережної України), що стосувалися народних рухів, соціально-економічної історії¹³¹, які покликані були звеличити й стабілізувати витворені владою «абсолютні істини».

¹²⁶ Там само. – Спр.83. – Арк.12.

¹²⁷ Там само. – Спр.51. – Арк.8.

¹²⁸ Там само. – Арк.8.

¹²⁹ Даниленко В. Введенський Андрій Олександрович. – С.31–32.

¹³⁰ НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.518. – Арк.1–2.

¹³¹ Там само. – Арк.2.

А.О.Введенський став активним розробником історії Київської Русі за відомим кліше як «колиски братніх народів», так званого «возз'єднання» України з Росією в 1654 р., «благородних традицій дружби російського й українського народів в 1648–1654 рр.», що відповідало загальній проблематиці відділу, а ще – замовленню влади¹³². Зокрема, ішлося про творення «нової цивілізації», формування героїчних міфів, відтворення історичної реальності, сповненої об'єктивно зумовленими зв'язками, що взаємонакладаються завдяки «виписуванню» етапів «прогресивної класової боротьби», еволюції суспільства, здатного присвятити себе високій ідеї й т.д. Попри очевидну заангажованість автора, розвідки А.О.Введенського були методологічно полімодальними і поєднували історичні, соціологічні, філософські методи, доповнені рефлексивною практикою.

Важливим доповненням до портрету А.О.Введенського були його стосунки з колегами, що доволі добре ілюструють засідання відділу, порядок денний яких передбачав обговорення проміжних результатів розроблення науково-дослідних тем чи багаторічних студіювань, трансформованих у дисертації. Зазвичай професор висловлював позитивне враження від історичних розвідок колег, доповнюючи загальні зауваження конкретними побажаннями в доброзичливій формі, які переважно стосувалися джерельної бази, історіографії досліджень і їх методологічної основи¹³³. Неодноразово Андрієві Олександровичу не бракувало сміливості заперечувати колективну думку та заявляти про власну наукову позицію. Так сталося, наприклад, при розгляді в 1955 р. докторської дисертації відомого дослідника соціально-економічної історії, якому судилося пережити політичні репресії 1930-х рр., – Миколи Михайловича Ткаченка (1892–1965 рр.). Наслідки її гострого обговорення затримали захист дисертаційного дослідження «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні» майже на 10 років, проте таки закінчилися для М.М.Ткаченка здобуттям наукового ступеня. Тоді колеги майже одногосно виступили категорично проти основних положень і висновків, зроблених автором, за винятком двох осіб – А.О.Введенського та О.М.Апанович, які визнали високу наукову вартість праці, її оригінальність, принципово й жорстко заперечивши майже кожен пункт положень негативної резолюції відділу, укладеної «вкрай тенденційно і з акцентом на одіозності»¹³⁴. Як свідчить історія, так було неодноразово, коли гуманізм і принциповість ученого сприяли торуванню шляху у світ науки молодим дослідникам і тим, хто мав непросте минуле.

Навіть у коротеньких виступах, повідомленнях, коментарях і репліках, зафіксованих у документації відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР, може бути виявлено виразні риси людяності й фахової компетенції. І тоді доповнені аргументами заклики про необхідність заснування в республіці історичного журналу, зміцнення зв'язків із фаховими колами істориків зарубіжжя¹³⁵, формування мови науки з урахуванням історичного досвіду¹³⁶, судження про

¹³² НА ІУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.518. – Арк.1, 4–5, 9.

¹³³ Див., напр.: Там само. – Спр.521. – Арк.50, 54; Спр.442. – Арк.3, 58, 80 та ін.

¹³⁴ Там само. – Спр.598. – Арк.32–71. – Арк.68.

¹³⁵ Там само. – Спр.598. – Арк.74.

¹³⁶ Там само. – Арк.2.

професійні риси справжнього дослідника¹³⁷, сміливі й належно обґрунтовані дискусії з визнаними авторитетами, коли публічно декларувалася неоднозначність ролі будь-якої особи в історії, у тому числі й затаврованої офіційно, оскільки навіть «ворог народу може об'єктивно представляти загальнонародні інтереси»¹³⁸, та, водночас, неприховане засудження «націоналістичних» концепцій української історії «школки Грушевського»¹³⁹, перестороги стосовно небезпечності укорінення легенд у науці¹⁴⁰ та багато чого іншого, але подібного¹⁴¹, яскраво доповнюють історіографічний образ історика і створюють умови для додаткових множинних ідентифікацій його наукової позиції з урахуванням особливостей доби. Постійні компроміси професора з власним сумлінням і бажання зберегти обличчя, намагання відповідати «офіційним науковим нормам» вихованця усе ж таки імператорського університету, якраз і продукували доволі неоднозначне ставлення колег до позицій дослідника, що досить точно передає висловлювання про нього В.О.Голобуцького: «Дві голови в одному тулубі»¹⁴².

Підсумовуючи результати науково-педагогічної діяльності Андрія Олександровича Введенського в Київському держуніверситеті, відзначимо його важливу роль у становленні кафедри історії СРСР, визначенні змісту навчально-виховного процесу та розбудові історичної освіти у вищій і середній школі. Окрім освітніх та науково-організаційних старань заслуговує на увагу дослідницька діяльність А.О.Введенського, пов'язана зі спеціальними історичними дисциплінами та економічною історією – двома помітними науковими дискурсами 1940–1960-х рр.

Попри різне ставлення до здобутків вченого, їх уведення в науковий обіг справило помітний вплив на розвиток джерелознавства, документознавства й економічної історії. Його студії мають оцінюватися в межах ширшої постмодерністської критики російської історичної традиції, орієнтованої на деконстрування авторитетної канонічності, плюралізм інтерпретацій. Лише за таких умов можна належно поцінувати виписані дослідником у межах економічної історії життєві шляхи й поведінкові стратегії конкретних осіб із роду Строганових, відтворення мапи їх життєпростору й визначення зв'язку між об'єктивними параметрами географічної просторової мережі та результатом економічної діяльності людей, формулювання традиції як соціальної пам'яті й відтворення контексту історії повсякдення.

Цінність розвідок А.О.Введенського зі спеціальних історичних дисциплін полягає в тому, що вони дозволяють простежити генеалогію історичного документознавства, указуючи на первісну площину його зародження та розвитку. На тлі новітніх документологічних дискусій акцентуація на його генезі може бути особливо корисною для додаткового ствердження класичних підходів у

¹³⁷ Там само. – Арк.56.

¹³⁸ Ідеться про відому полеміку з приводу статті В.О.Голобуцького на шпальтах журналу «Комуніст України», присвячену місцю заснування Запорізької Січі та ролі князя Д.І.Байди-Вишневецького в історії українського козацтва (див.: Там само. – Арк.101).

¹³⁹ Висловлювання А.О.Введенського (див., напр.: Там само. – Арк.52).

¹⁴⁰ Там само. – Спр.442. – Арк.80.

¹⁴¹ Там само. – Арк.2.

¹⁴² Там само. – Арк.117.

визначенні змісту документознавства. Ставлення Андрія Олександровича до економічної історії та спеціальних історичних дисциплін було взаємодоповнюючим. Саме з цих перспектив новітнє прочитання праць А.О.Введенського як передвісників постмодерністських текстів і продуктів свого часу має більше значення, аніж можна було початково припустити. Проте однозначно дати відповідь на питання, чи став він *своїм* у Київському державному університеті, видається нам неможливим, оскільки до останніх днів життя дослідника продовжував залишатися вихованцем інших наукових шкіл і традицій, уповні невизнаним новатором студій з економічної історії, людиною з непростим минулим, а через це – непростим ставленням і до нього самого.

The creative heritage of A.O.Vvedens'kyi in the field of history, diplomacy, source study, other related branches of knowledge, the importance of the scientist's ideas for the development of the national documentary science have been actualized.



І.І.КОЛЕСНИК*

«ПОВЕРНЕННЯ ДО РЕЧЕЙ» ЯК ПЕРСПЕКТИВА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена проблемі «матеріального повороту» в історичних дослідженнях, сутність якого пов'язана з новими формами концептуалізації речей. Ядро цього «повороту» становить акторно-мережева теорія Б.Латура, згідно з якою люди й речі (не-люди) утворюють єдину систему соціальної взаємодії. Це означає, що речі, матеріальні об'єкти також мають соціальну природу, котра розглядається з перспективи культурної пари панський маєток/селянська хата, історії радянської моди та феномена колекціонування.

Речі у житті людей відіграють вирішальну роль. Інтерація людей відрізняється від взаємодії мавп, за словами Б.Латура, саме присутністю речей. Люди/humans і не-люди/nonhumans, речі, предмети вступають в активну взаємодію та створюють нові стосунки, соціальні зв'язки, мережі комунікацій – соціальний простір.

Речі й люди

Ж.Бодріяр виокремлює побутові, культурні та соціальні функції речей. Побутові речі створюють звички, адже поведінкові стереотипи людей формуються навколо звичних речей і предметів. Культурна функція речей пов'язана із соціальним статусом людини у суспільстві. Речі визначають ідентичності людей. Представники різних класів, соціальних груп розрізняються між собою не тільки марками автомобілів, одягом, будинками, але й статусною поведінкою. Аристократи, інтелектуали відвідують, зазвичай, театри та концерти, а не стадіони й кінозали¹. Соціальна функція речей зумовлена процесами соціалізації людей, входженням у соціум та визначенням свого місця в ньому. Матеріальні предмети, речі виконують також важливу психологічну функцію, встановлюючи рівновагу, знімаючи напругу і стреси з людини. Невипадково кажуть, що книги – «ліки для душі», а першим колекціонером вважається «премудрий гідальго Дон Кіхот із Ламанчі», який був здатен віддати за книжки цілі маєтки. Нині речі починають жити своїм життям, вони лікують невдачі, неврози, задовольняють, породжують пристрасть, спонукають до важливих учинків, подвигів чи злочинів.

Речі в рецепції істориків

Науковий інтерес до речей, предметів старовини народжується в добу Ренесансу. Згодом тодішній «антикваріонізм» трансформувався в антикварний рух, який наприкінці XVIII ст. передав естафету Романтизму з його інтересом до етнографії, археології, фольклору, народних звичаїв і побуту. Позитивізм поставив розбуджений романтиками науковий інтерес до речей на міцне підґрунтя наук – етнологія, соціологія, історія культури та ціла низка спеціальних

* Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

¹ Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва, 1992.

дисциплін, предметом вивчення яких стають матеріальні об'єкти (нумізматика, сфрагістика, боністика, фалеристика, іконографія, геральдика, зброєзнавство). Поступово з речознавчого дискурсу виокремилися такі предметні галузі, як історія побуту, приватного життя. У другій половині ХХ ст. внаслідок «антропологічного повороту» виникає нова предметна сфера вивчення речей – історія повсякдення, складова «нової історичної науки». У межах українського історієписання бурхливий розвиток студій над повсякденням розпочався з кінця 1990-х рр. і триває по сьогодні. Видаються численні монографії, статті, збірники, захищаються дисертації, проводяться конференції, серед істориків нині історією щоденності не займається хіба що ледачий.

Предмет історії повсякдення («Everyday Life History», «Alltagsgeschichte») становить вивчення «малих життєвих світів» пересічних громадян, «маленьких людей», а ширше – «безмовної більшості». Н.Пушкарьова визначає повсякденне життя як світ, в якому людина живе і взаємодіє з іншими. Ідеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума тощо. У фокусі уваги істориків повсякдення перебувають соціальні групи, окремі особи або маргінали («світ волоцюг», «люди вулиці») – злиденні, убогі, повії, жебраки, а також інваліди, хворі, секс-меншини.

Історії повсякдення дослідники розрізняють дві течії. Одна з них спрямована на вивчення рутинних подій у суспільстві, серійних процесів, елементи, яких повторюються, натомість інша зосереджена на фіксації екстремальних ситуацій, унікальних явищ, свят, цікавих випадків і вчинків, чогось особливого й надзвичайного. Історія щоденності оперує певним інструментарієм, як-от методики прикладної соціології, кількісні методи (орієнтовані на масові, серійні явища), усна історія (анкетування, опитування), методи етнології (аналіз символів, обрядів, звичаїв, слів), культурної антропології, історичної демографії, семіотики (зокрема в медієвістиці популярні семіотичні підходи, коли предмет/річ сприймається як знак, символ, метафора).

Водночас історія повсякдення суттєво відрізняється від інших сфер історичного знання, історії побуту, приватного життя, генеалогії, краєзнавства, локальної історії, соціології буденного життя. Так, історія побуту надто близька до етнографії, вивчаючи матеріал, фарби, техніки, за допомогою яких зроблено даний предмет, коли й ким. Якщо історія побуту (як і етнографія) спрямована на історію дрібниць, то історія повсякдення зорієнтована на опис подробиць, деталей, елементів буденного життя. На відміну від історії побуту історія щоденності зосереджена не стільки на самому предметі/речі, скільки на ставленні до нього людей, вона у змозі «зіставити приватне існування із перебігом подій» (Н.Пушкарьова). Проте історію повсякдення не варто ототожнювати з історією приватного життя, котра залишала поза увагою індивідуальні реакції людини чи малої соціальної групи на події суспільного й політичного життя, а також із краєзнавством, його культурно-просвітницькими ініціативами щодо вивчення минулого рідного краю. Історія повсякдення доволі далека й від етнології (соціології буденного життя), вітчизняним відповідником якого слугує українознавство².

² Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.246, 257, 326.

Історія повсякдення, як визнають дослідники, має вади – емпіризм, фактографізм, відсутність інструментарію для синтезу, неспроможність інтегрувати в єдине ціле сукупність розрізнених тематичних досліджень. Працям з історії повсякдення (селян, городян, робітників, різних груп населення за часів війни, революцій, соціальних змін тощо) бракує аналітичних узагальнень, концептуальних конструкцій. Наслідком цього є надлишок дрібних деталей, подробиць, описовість, фрагментарність викладів. Невипадково, за влучним висловом К.Ліпп, у літературі існує стільки історій повсякдення, скільки істориків, котрі її вивчають. «Вузькі місця» історії щоденності зумовлюються її власною неспроможністю перетворити численні життєві історії «людини з натовпу» на цілісну картину історичного життя, уважає Н.Пушкарьова³.

В українському історіографічному середовищі існують доволі суперечливі оцінки та підходи щодо історії повсякдення. Одні історики впевнені, що «у сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень», і виокремлюють такі тематичні пріоритети, як «матеріально-побутове забезпечення, житлово-комунальна сфера, відпочинок і дозвілля, сімейно-шлюбні аспекти, гендерні проблеми соціалізації», хоча при цьому домінує «радянське повсякдення». В Україні, констатують, окрім «столичного» є «кілька регіональних осередків дослідження повсякденності: Харків, Донецьк, Луганськ, Переяслав-Хмельницький, Бердянськ та ін.»⁴. Щоправда, поряд із парадно-звітними реляціями звучать і більш зважені міркування з приводу українських студій історії повсякдення:

«Опублікований масив сучасних історичних праць доводить, що вітчизняна історична наука ще не завершила процес інституалізації історії повсякденності, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, немає чіткості щодо окреслення кола проблем [...]. [серйозною проблемою, що] гальмує процес упродовження історії повсякденності у вітчизняні гуманітарні науки, є обмеженість застосування методологічного інструментарію. Реконструкція повсякденного життя людей викликає певні методологічні труднощі, пов'язані зі складностями узагальнення окремих особливостей життя, які [...] розкривають внутрішню неоднорідність і динамічність перебігу повсякденного життя. [...] При вивченні матеріально-предметних, соціонормативних, етнічних, ритуально-культурних аспектів життя, а також [...] взаємостосунків людей, слід виходити з того, що структури повсякдення доволі мінливі, проявляються в різних формах залежно від соціальних, економічних, культурних та інших факторів. Історик повинен звести окремі елементи повсякдення в єдину систему, аби якомога точніше відтворити їх взаємозв'язки та взаємовплив, особливу увагу приділяючи індивідуальному рівню сприйняття тих або інших подій».

³ Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Електронний ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm

⁴ Коляструк О., Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С.25–27.

Отже методологія історії повсякдення передбачає аналіз «життєвих світів» людини, проблем соціалізації, системи зв'язків з іншими людьми.

«Такі складні питання фактично неможливо поставити в певні дослідницькі рамки, важко вирішити, послуговуючись традиційною історичною методологією. Зрозумілою є необхідність запозичень різноманітних теоретичних схем, моделей, категорій з інших гуманітарних дисциплін (соціології, демографії, антропології, культурології, психології тощо). Проте привнесення методологічного інструментарію має бути не механічним процесом, залучені методи вимагають видозмін і пристосувань до розв'язання історичних завдань»⁵.

Звісна річ, історія щоденності кристалізувалась як складова «нової історичної науки», а, відтак, є різновидом соціальної історії. Примітно, в українській літературі побутує назва «людинознавча історія», котра вивчає соціальні групи, індивідуумів через соціальні структури й історію ментальностей. Історія повсякдення виникла як реакція на домінування великих пояснювальних схем (історії «великих культур», «локальних цивілізацій», формацій, класів). Матеріальне в історії щоденності виступає лише як тло, контекст «нової» соціальної історії низів. Народжена в надрах школи «Анналів» історія «знизу» або «від підвалу до даху» слугувала реакцією на традиційну історію еліт. Урешті, історія повсякдення, подібно до мікроісторії, історії ментальностей, являє інтерес під кутом зору нових методик дослідження малих соціальних груп, історії «маленьких людей» у контексті життя суспільства.

У добу Постмодерну інтелектуальна ситуація радикально змінилася, із кінця 1990-х рр. спостерігається пошкваллення інтересу до історії речей. Увага до матеріального супроводжувалася відповідною риторикою: «повернення до речей», «річ як інший» (Е.Доманська), «назад до речей», «речі навколо нас», «буття речей», «соціальне життя речей» (Б.Латур). Формуються нові напрями в історії та соціології: у США це – нова культурна, нова матеріальна історія або нові матеріальні студії, студії з історії речей («New Cultural History», «Things Studies»). Набирає оберті STS-напряму – науково-технічні студії або дослідження науки, техніки, суспільства (від «Science. Technology. Society»). Саме цей напряму стимулював дискусії про роль матеріальних об'єктів у конструюванні соціальної реальності. Існують прибічники і противники STS-проекту, уважає Б.Латур, проте STS засвідчує несумісність деяких нових об'єктів природничих наук із соціологічним методом. STS зазнали невдачі при інтерпретації природничих наук. Це означало, що деякі природничі факти не вписувалися у соціальні межі. «Комедією помилок» називає Б.Латур наслідування соціальних наук природознавчим дисциплінам. Двадцятьма п'ятьма роками по тому, писав він у 2000-х рр., «невеличка предметна галузь соціології, відома як “дослідження науки й техніки” (STS) до певної міри прояснила, що саме є природничі науки та піддала сумніву саме поняття суспільства». Ба більше, STS зробила такий ривок, який, за словами Б.Латура, можна порівнювати з появою перших

⁵ Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика. – С.40.

свавців у добу динозаврів. Згодом саме STS почнуть відігравати вирішальну роль у «непростій екології суспільних наук». Поки що вони ледь помітні через те, що їх внесок у магістральне суспільствознавство не усвідомлено. Проте матеріали STS, які описують практики лабораторій та інших наукових установ, стали предметом детального дослідження істориків, антропологів, соціологів⁶. Значення епохи STS полягає в тому, що «великий поділ» («Great Divide») на природничі й гуманітарні науки, за словами Б.Латура, явно застарів.

Складовою частиною STS є «матеріальна герменевтика», яка відтворює «голоси» речей там, де була абсолютна «тиша». Речі можуть показати, проявити себе завдяки інструментам-технологіям. За допомогою мікроскопів, спектрографії, радіовуглецевого датування, комп'ютерного моделювання та інших сучасних технологій можна реконструювати матеріальний об'єкт, що вивчається⁷. Так, інструменти-технології застосовуються при вивченні викопних людей і не-людей у музеях, дослідженні історії мумій (зокрема, можна визначити, з якої місцевості походила людина, хімічний склад її кісток засвідчує, чим вона харчувалась і який спосіб життя вела, на що хворіла, від чого померла). Численні побутові речі з гробниці найвідомішого давньоєгипетського фараона Тутанхамона (помер, за даними ДНК-аналізу, від застарілої малярії), що на них раніше навіть не звертали уваги, нині є джерелом вивчення звичок, способу життя, раціону харчування, організації дозвілля (заняття спортом, полювання, розваги), репрезентаційних функцій одягу правителя тощо. Звісно, матеріальна герменевтика залишається складовою текстуальної герменевтики і відкриває нові горизонти вивчення світу речей, дійсності взагалі.

«Речовий поворот» охоплює й історичну науку. «Матеріальна» тенденція пов'язана з історією артефактів. Польський артефактолог К.Ковальський уважає артефакти універсальною категорією історичного пізнання. «Артефакт» відрізняється і від «джерела», і від «екофакту». На думку К.Ковальського, артефакти – це матеріальні свідчення свідомої та підсвідомої людської діяльності. За одним класифікаційним принципом, артефакти поділяються на дві групи: комунікаційні, які мають чи не мають адресатів; нон-комунікаційні артефакти суто утилітарного характеру. За іншим критерієм (від ступеня цілісності) артефакти поділяють на неушкоджені/незіпсовані та артефакти із деформованою структурою. Класифікуються вони також і за функціями, причому розділяються на три великі групи: 1. іммобільні артефакти, які мігрують разом із культурними декораціями (пов'язані з історією поселень, перевезенням, архітектурні артефакти); 2. мобільні артефакти залишаються в первісному контексті (сакральні та світські об'єкти); 3. більш мобільні артефакти, що функціонують у вторинних контекстах⁸. Отже, можна констатувати, що нині «поворот до матеріального» у сфері соціогуманітарних наук сягнув стадії рефлексії.

⁶ Latour B. When Things Strike Back: a Possible Contribution of «Science Studies» to the Social Sciences // *British Journal of Sociology*. – 2000. – Vol.51. – №1; Латура Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки // *Социология вещей*: Сб. ст. / Под ред. В.Вахштайна. – Москва, 2006. – С.342–343, 350–351.

⁷ Доманська Е. Річ як Інший // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – Вип.2. – К., 2006. – С.129–130.

⁸ Kowalski K.M. Artefakty jako źródła poznania: Studium z teorii nauki historycznej. – Gdańsk, 1996.

«Поворот до матеріального»: передумови та сутність

Причини «повороту до матеріального», до світу речей сучасні соціологи пояснюють корінними змінами у суспільстві, яке вступає в нову добу «постіндустріального», «інформаційного», «мережевого» суспільства, ознаками котрого вважаються плюралістична структура, процеси індивідуалізації, соціальна мобільність, курс на знання, науку, освіту. Влада в нинішньому суспільстві також набуває мережевого характеру, з'являється на будь-якій території, де є гроші та адміністративний ресурс (С.Белковський).

Процеси індивідуалізації у сучасному світі пов'язані з відмовою від традицій (детрадиціоналізацією), або свідомим конструюванням нових традицій і творенням «культури нарцисизму». У фокусі уваги перебувають структури, котрі виникають довкола особистості, а не колективу чи групи. Проблеми сучасної людини – це емоційне перевантаження, опора на власні ресурси, труднощі спілкування, можливість вибору, яка в нинішній соціокультурній ситуації регулюється за допомогою знання.

Сучасне суспільство керується та регулюється знанням, унаслідок чого ви-творюється «культура знання», що містить системи експертиз, без яких неможливий жоден серйозний економічний, соціальний чи то політичний проект, розвиток науки та інноваційних технологій. Сучасна «культура знання» означає підвищення вимог до науково-технічних еліт та ролі рефлексії, рефлексивного мислення, потрібних для «навігації» в потоках інформації.

Звісно, наукова експертиза, дослідження науки й техніки зосереджені довкола матеріальних об'єктів, цілих об'єктних світів, на які зорієнтовані вчені та експерти. Справа в тому, що у «суспільстві знання» об'єктні відносини (стосунки з речами, які ідентифікують «я»-особистість) перетворюються на соціальні відносини, стають їх складовою (К.Кнорр-Цетіна)⁹. Сучасна людина неначе «атакується» речами, предметами, матеріальними об'єктами. Речі виступають як джерело власного «я». Існування сьогоденної людини неможливо уявити без комп'ютерів, програмного забезпечення, соціальних мереж, різноманітних технічних новинок, пристроїв, що поєднують у собі високі технології та цілком реальне застосування. «Бізнес-магнатів» і «творчому генію», засновникові компанії «Apple» С.Джобсу суспільство завдячує створенням нового покоління гаджетів («gadget») – смартфонів iPhone, планшетних комп'ютерів iPad, мультимедійних плеєрів iPod, MP3-плеєрів, навігаторів GPS тощо. Без цих «яблучних» новинок сучасна молода людина і діловий світ не уявляють свого існування. Ясна річ, «суспільство знання» немислиме й неможливе без таких матеріальних об'єктів, як електронні пристрої, інструменти-технології.

Входження у життя нашого суспільства складних пристроїв та інструментів призводить до принципово іншого, розширеного потрактування соціальності. Сучасну соціальність К.Кнорр-Цетіна визначає як якісно нову, себто «об'єкт-центричну». Рушієм, мотором її стають «експертні співтовариства» та «культури

⁹ Кнорр-Цетіна К. Социальность и объекты: Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социология вещей. – С.270–271, 275–279.

знання». Це означає, що соціальні відносини вибудовуються навколо об'єктів пізнання. Нові форми соціальності передбачають інтерацію (взаємодію) між людьми та матеріальними об'єктами (комп'ютерами, програмним забезпеченням, гаджетами). Високотехнологічні електронні пристрої, як, до речі, і матеріальні об'єкти, забезпечують повсякденне життя сучасної людини, здійснюють прив'язку її до матеріального світу, через це стаючи інструментом соціальної взаємодії. За твердженням соціологів, «об'єкт-центрична соціальність» є продуктом суспільства знання та індивідуалізованого способу життя¹⁰. Поняття «експерт», «технічна компетентність», «експертні системи» відображають об'єктні відносини між людиною й матеріальними об'єктами. Словом предмети, речі, матеріальні об'єкти відіграють інтегративну функцію, створюючи об'єктні та емоційні світи, а також демонструють певну культурну динаміку (регулярна зміна поколінь «яблучних гаджетів»).

«Речовий поворот» мав й ідеологічне підґрунтя. Звернення до речей сьогодні сприймається як реакція на антропоцентризм, із типовою для нього зневагою до речей, що домінував у соціогуманітарних науках з другої половини ХХ ст. Поворот до речей був спрямований проти атрибутів-технологій Постмодерну, як-от нарративізм, текстуалізм, деконструктивізм. Він означав відмову від контрверзи соціального й матеріального. Ідеться про визнання амбівалентного характеру сучасних процесів у суспільстві, пов'язаних з антропологізацією речей, з одного боку, та уречевленням людей – з іншого. Сьогодні люди сприймають речі такими, що живуть своїм життям, на них начебто проектується людська поведінка, предмети наділяються людськими рисами. Б.Латур писав: «Я постійно розмовляю зі своїм комп'ютером, який сам поводить себе зухвало». Речі лібералізуються, подібно до людей вони мають свої права. Відбувається віртуальна персоніфікація речей і об'єктів, їх переслідують, заарештовують, убивають, вони хворіють (Е.Доманська). Речі скеровують дії людей, інколи заміняють собою людину, показують, як людина має вчинити (комп'ютерні програми, GPS, побутові електронні пристрої).

Зворотна сторона процесу – уречевлення людей: торгівля ними, пересадка органів, сурогатне материнство. Інститут рабства ліквідує концептуальну відмінність між людьми та речами (дитяче, сексуальне рабство, експлуатація інвалідів, безхатченків, дітей). Проникність меж поміж світами речей і людей символізують людські атрибути (донорська кров, нирки, стовбурові клітини тощо) та обмін ними.

Сенс «повороту до матеріального» полягає в нових формах концептуалізації речей. Це означає, що зникає межа між духовним і матеріальним, предметом і людиною, усі разом стають елементами єдиної мережі у сучасному суспільстві. Ядро «повороту» становить акторно-мережева теорія («Actor Network Theory») Б.Латура. ANT-аналіз означає, по-перше, що суспільство – це гетерогенна мережа матеріальних і нематеріальних елементів, присутніх у соціальному житті. По-друге, Б.Латур концептуалізує річ/предмет/об'єкт як актора в мережі соціальної взаємодії. По-третє, матеріальні об'єкти є не просто екранами нашої соціальної діяльності, але самі виконують певну роботу¹¹. За Б.Латуром, саме мережа – константна характеристика соціальної взаємодії.

¹⁰ Там же. – С.302.

¹¹ *Латур Б.* Об ингеробъективности // Социология вещей. – С.187; *Latour B.* Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society. – Harvard, 1987; *Idem.* Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. – Oxford, 2005; *Actor Network Theory and After / Ed. J.Law, J.Hassard.* – Malden, 1999.

Перебуваючи у взаємодії матеріальні об'єкти, тіла-елементи утворюють простір, що не передує тілам, а виступає як порядок їх співіснування, – переконані АНТ-теоретики. Просторовість «осіла в речах» (Дж.Ло). Вона існує в різних формах: регіони, мережі, потоки (або текуча просторовість), містячи рух інформації, капіталу та людей.

Ідея мережі також указує на створення простору певного типу. Він буває евклідовий, географічний та мережевий. Із погляду мережевої теорії, об'єкт залишається об'єктом поки зберігає своє місце в усталеній мережі відносин з іншими речами. Наприклад, морське судно, вітрильник – матеріальний об'єкт, який рухається в евклідовому просторі. Утім, його можна сприймати і як «мережеву форму», «мережевий об'єкт»: деревина, металеві цвяхи, смола, штурвал, корма, каюти, вітрила, трюм, щогли, компас, команда – усі ці елементи разом утворюють певну цілісність, «мережевий світ», який має свою просторовість. Звісно, у просторі мереж судно залишається нерухомим. Його можна розглядати в більш потужній і розлогій мережі об'єктів, приміром, іспанська колоніальна імперія (Дж.Ло). Об'єкт залишається незмінним, поки незмінні відносини між речами в мережі, а змінені форми постають як «похибки в мережі»¹².

Теоретичним засновком «повороту до речей» є теорія фрейм-аналізу. У І.Гофмана фігурує поняття «фрейм-діяльності» («Frame of the Activity»). Фрейм – це просторово-часові межі діяльності людини, соціальної взаємодії. Він подібний до рамки картини, яка не має жодного відношення ані до змісту живописного полотна, ані до світу довкола нього. Фрейми не матеріальні (це інформація, символ, код), проте мають матеріальні кореляти. Сцена, завіса, три дзвінки – це фрейм театру, таймер і шахівниця з фігурами – фрейм гри або шахового турніру, діловий костюм – фрейм ділового спілкування, приміщення та текст програмки – фрейм наукової конференції¹³. Фрейм, за Б.Латуром, – це перегородка, ширма, «закуток, в якому розгортається взаємодія, не стикаючись ні з чим іншим». Фрейм, в його уявленні, така собі двостороння «нематеріальна мембрана», котра водночас перешкоджає поширенню людської взаємодії «зсередини» та втручання «ззовні». Людей вирізняє «фреймова взаємодія», яка відсутня, скажімо, у мавп.

Просторово-часова мапа взаємодії подібна до «спіралеподібної мережі з безліччю різних дат, місць та людей». Взаємодія людей – це й «система фреймів» (котра обмежує інтеракцію), і мережа, що зумовлює «одночасність, близькість та “паралельність” взаємодій»¹⁴. Отже, предмет/річ – якір матеріальної взаємодії. Форматування ж соціального життя неможливе без матеріальних об'єктів.

Складовою ідеології «матеріального повороту» виступає культурна біографія речей («The Cultural Biography of Things»). Речі, як і люди, мають свої життєві історії. Спалення картини Ренуара чи трагічний випадок зі спотвореним кислотою полотном Рембрандта «Даная» сприймається як аналог біографії людини, яку вбили. Насправді, у кожної людини чимало біографій: психологічна, професійна, сімейна, політична, економічна, у кожній із них ураховуються одні

¹² Ло Дж. Объекты и пространства // Социология вещей. – С.225, 227, 231–233, 238, 241.

¹³ Гофман И. Закрепление форм действительности // Там же. – С.60, 86, 116.

¹⁴ Латур Б. Об ингеробъективности. – С.174, 176.

аспекти життя, а інші відкидаються (І.Копитовф). Щоб знати про біографію речей, їм, як і людям, треба ставити питання: який статус речі, епоха, культура, до якої вона належить, звідки вона з'явилась, хто її виготовив, якою була її кар'єра, які періоди у «життя даної речі та як вони культурно марковані», які ідентичності речі, що з нею відбувається, коли вона вичерпує свою корисність? Будь-яка річ (предмет) має фізичну (матеріальний стан, звідки походить, із чого, ким, коли була зроблена) та культурну біографію, що містить інформацію про її власника, епоху й культуру, до якої вона належить, її статус, призначення, періоди існування, як змінювалась її роль із плином часу. Наприклад, фізична біографія автомобіля передбачає вивчення матеріалів, деталей, обладнання та механізмів, культурна висвітлює економічну історію авто (ціна при купівлі, продажу, перепродажу, витрати на утримання), а соціальна – місце автівки в економіці родини, історію переходу її з рук у руки, роль у соціології родинних зв'язків. Словом, технічна, фізична, економічна, соціальна біографії автомобіля різняться між собою через те, що володіють неоднаковою культурною інформативністю (І.Копитовф).

Подібно до людей речі мають власні ідентичності, виконують безліч ролей протягом свого життя. Ідентичності речей визначаються соціальною ситуацією, в якій вони побутують. Найтиповіший випадок, коли звичайна, побутова річ через століття перетворюється на раритет, антикварний предмет, набуває естетичної та наукової цінності. Чим складніше суспільство, тим більше ідентичностей мають люди та речі. Драма особистої біографії, уважає І.Копитовф, це драма ідентичностей, їх зіткнення і неможливості вибору між ними, якщо немає сигналу з боку культури чи суспільства, що й дозволяє зробити вибір¹⁵. У речей, подібно до людей, драма полягає в невизначеності оцінок та ідентичності. Наприклад, дзвін має декілька ідентичностей: побутовий металевий виріб, дзвіночок – квітка, спідниця, дзвін у християнстві – глас Божій («дзвінка ікона», «молитва у бронзі»), дзвін як звук, благовіст, передзвін. Ідентичності шампанського визначаються залежно від контексту: чи то ферментований виноградний сік, чи то разом з ікрою – символ розкоші, чи то розкручений бренд. Цілком очевидно, у світлі повороту до матеріального речі, предмети виступають як потенційно соціальні об'єкти.

Соціокультурна історія речей

Метафоричний сенс «повороту», за вдалим висловом Б.Латура, означав поворот «від вивчення душі суспільства до вивчення його тіла». Отже, новий напрям у науці встановлює рівновагу матеріального та соціального, human/unhuman-елементів, гармонію «душі» й «тіла» суспільства. На наших очах відбувається легітимація цілого напряму в історії та соціології, котрий ще не має усталеної назви. Найчастіше у західній літературі вживається – науково-технологічні студії («Science and Technologies Studies», STS), «епоха до STS», «STS-проект», «епоха пост-STs», «двійник соціології-STs» (Б.Латур). Як варіанти функціонують (здебільшого у середовищі соціологів) «онтологічний поворот»

¹⁵ Копитовф І. Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Там же. – С.137–139, 164–165.

(О.Столярова), «поворот до онтології», «поворот до матеріального», «соціологія речей» (В.Вахштайн), «матеріальний поворот» (О.Личковська)¹⁶. Сутність повороту сприймається як «звернення “до речей”, матерії, тілесності» або «як спроба переписати природу соціального», з огляду на те, «яке місце матеріальне посідає у соціальному, як матеріальні об'єкти конструюють суспільство». В.Вахштайн називає дві причини «повороту»: унаслідок науково-технічного прогресу з'явилося чимало об'єктів, які потрібно вивчати; соціологія речей виникає в добу переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, коли руйнується класичний постулат «найцікавіше для людини – людина». Комунікації стають об'єктоцентричними, цікаві речі привертають до себе більше уваги, ніж нецікаві люди. Усе це означає, що «ми перебуваємо посеред нового повороту до онтології» (В.Вахштайн)¹⁷.

На наш погляд, новий напрям досліджень матеріального світу можна ідентифікувати, принаймні в рамках історичної науки, як «соціальну історію речей» або «соціокультурну історію речей». Ознаками його легітимації слугують: 1. формування певного аналітичного інструментарію; 2. нових методик і технік вивчення соціальності речей, взаємодії соціальної й матеріальної сфер; 3. констатація основних ліній інтересу до проблеми (наприклад, річ і суспільство, річ і часопростір, річ та індивідуум).

Звісно, «нова історія речей» оперує певним набором термінів і понять: «річ», «об'єкт», «мережа», «актор», «актант», «гаджет», «девайс» («Divise»), «технеми» тощо. Багатосенсовність, семантична пластичність цих слів-понять характеризує фазу відбору та апробації поняттєвого інструментарію «нової матеріальної історії». «Матеріальний об'єкт» – неживий індивідуум, який існує у просторі й часі та здатний до взаємодії з людиною (Р.Гарре)¹⁸. Матеріальний об'єкт і матеріальний предмет сприймаються як синоніми. «Річ» – це сутність, що має матеріальне існування; якір соціальної взаємодії; вербалізований предмет; річ постає у вигляді матеріального об'єкту, оповитого павутиною смислів; матеріальна річ синонім об'єкту. «Фрейм» – це нематеріальна структура, що вкорінена в матеріальних об'єктах; це межі соціальної взаємодії (взаємодія – система фреймів); фрейм утілений у повсякденних речах; фрейм – це «блоки інформації, які описують упорядковану в часі послідовність стереотипних подій»¹⁹. «Мережа» – характеристика взаємодії (Б.Латур). «Артефакт» – штучний об'єкт; залишки людської активності; «речовина», з якою витворюється соціальність (Б.Латур). «Актант» – той, хто діє; предмет, що здійснює свої дії; предмет/істота, яка діє або піддається дії (Б.Латур). Цілком очевидно, що терміносистема «нової матеріальної історії» перебуває на стадії оформлення.

¹⁶ Столярова О. Соціальний конструктивізм: онтологічний поворот // Вестник Московского государственного университета: Серия «Философия». – 2003. – №3; Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей. – С.7–39; Личковская О.Р. Вещи как объекты, акторы и медиумы в социологическом теоретизировании и социальных практиках // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2010. – №889.

¹⁷ Онтологический поворот в социологии [Электронный ресурс]: <http://www.hse.ru/org/hse/innovation/news/260511.html>

¹⁸ Гарре Р. Материальные объекты в социальных мирах // Социология вещей. – С.118.

¹⁹ Вавилов С.В. Психологическое пространство управленческих решений // Социс. – 2006. – №5. – С.97.

Історія речей: методологічні підходи

При зверненні до світу речей у пригоді стає принцип ізоморфізму, себто запозичення теорій, принципів, методів із суміжних галузей знання. При вивченні соціальної й матеріальної сфер, humans/nonhumans-елементів методологічні функції виконують такі аналітичні структури, як «культурний ландшафт», «локус», «хронотоп». Ці категорії запозичено з геокультурології, яка «вивчає просторову культуру різних часів і народів» (В.Щукін)²⁰. Біля витоків геокультурології (антропогеографія, гуманітарна географія) стояли Д.Лихачов, Ю.Лотман, В.Топоров, В.Щукін, Д.Зам'ятін. Так, за визначенням останнього, «культурний ландшафт» – «це територія чи простір, які сприймаються людиною крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і символів»²¹.

Важливою аналітичною категорією є «локус» (лат.; гр. «топос», укр. «місце»), варіанти визначення знаходимо у В.Щукіна: «місце» – «замкнений олюднений простір», «топос» – «річ як місце, місце як річ», це мета-предмети, загальне місце; «локус» окультурений або опанований і осмислений людиною простір. В.Щукін виокремлює велике розмаїття соціокультурних локусів – дворянський маєток, кімната, лікарня, лазня, вокзал, музей, ресторан, поліцейський відділок, в'язниця, казарма, цвинтар, вітальня, кухня, будуар, кабінет, клуня, передпокій, зимовий сад тощо. «Хронотоп» (укр. «часопростір») – уявлення про цілісний часопросторовий континуум²². Аналітичні категорії слугують інструментом осмислення мережевої структури суспільства крізь призму взаємодії матеріального світу речей із людиною.

За допомогою цих категорій конструюються й моделі вивчення соціокультурної історії речей, зіперті на три засадничих елементи: прир ода – речі – людина. Верифікація таких моделей можлива на прикладі локусу «дім»²³. Дім, оселя – це перший культурний простір людини, який відбиває картину світу. Дім виступає як будівля, як оселя і як родина, люди, які живуть разом. У мовній свідомості концепт «дім» має чимало смислів: сприймається як усесвіт людини, його сім'я, його притулок, фортеця, вічний дім (домовина), храм, дім Божий. Дім має безліч різновидів: маєток, квартира, селянська хата, котедж, вілла, шале, комуналка, заміський будинок, палац, дача, курінь. Дім виступає неначе двійником людини, подібно до живої істоти, зі своїми емоціями, психічним станом, настроєм. Це відчуття дому як живої істоти, що живе життям свого хазяїна, передає А.Лосев, у дискурсі якого матеріальний об'єкт – дім – постає як соціальний актор у мережі humans/nonhumans-елементів:

«Візьміть вашу кімнату, де ви постійно працюєте. Тільки в дуже абстрактному мисленні її можна уявити собі як щось нейтральне вашому настрою та вашому самопочуттю. Вона здається то милою, веселою, то похмурою, нудною, покинутою. Вона – жива річ не фізичного, але соціального й історичного буття»²⁴.

²⁰ Щукін В. Миф дворянского гнезда: Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. – Краков, 1997. – С.19.

²¹ Зам'ятин Д. Русская усадьба: ландшафт и образ // Вестник Евразии. – 2006. – №1 (31). – С.72.

²² Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.19–23, 27–29.

²³ Див.: Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w.: Zbiór studiów / Pod red. Z.Opackiego i D.Plaza-Opackiej. – Gdańsk, 2008.

²⁴ Див.: Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, 2008. – С.250–252.

Дім – маркер соціальних взаємин, соціального статусу та соціальної ієрархії суспільства, що складається з верхів, низів, середнього класу, різних соціальних страт і маргінальних груп. На прикладі «культурної пари» дворянський маєток/селянський двір можна апробувати різні стратегії, нарративну й теоретичну. Так, просторово-часова модель панського маєтку, що відтворена в дослідженнях В.Щукіна, Ю.Лотмана, В.Топорова, репрезентує можливості нарративних стратегій у речознавчому дискурсі. В їх уявленні маєток – це культурно-господарський ландшафтно-архітектурний комплекс. Маєток як соціокультурний локус і маєткова культура у цілому проживають певні стадії: 1. виникають у другій половині XVIII ст.; 2. перетворюються на потужний культурно-господарський комплекс протягом XVIII ст.; 3. втрачають господарські функції, стають осередками культурного життя з середини XIX ст.; 4. вступають у мемуарну фазу, перетворюються на музей, зазнають руйнування або піддаються реставрації.

Просторово-часова модель панського маєтку як тип нарративної стратегії містить такі складові: 1. мережа соціокультурних локусів; 2. побутовий простір маєтку; 3. його сімейно-родинний світ. По-перше, різноманітні соціокультурні локуси утворюють ієрархічну структуру: панський будинок, сад з альтанками, алеями, ставок, господарські будівлі (стаїня, клуня, псарня, майстерні, млин, кузня, оранжерея), у центрі якої – панський дім, що від нього концентричними колами розходяться решта локусів: клумби, сад, ставок, господарські приміщення тощо. Сам поміщицький дім має вертикальні й горизонтальні рівні. По вертикалі, знизу, – парадні приміщення, наверху – житлові; по горизонталі – кімнати для господарів, їхніх родичів, гостей та прислуги. Основна будівля маєтку має й внутрішній устрій – симетрично розташовані кімнати для життя, розваг, відпочинку, освітніх і творчих занять, тераса, коридори, дах, вікна.

По-друге, важливою складовою уявної моделі маєтку є побутовий простір, який характеризує розпорядок дня його мешканців, побут, інтер'єр – меблі, картини, витвори мистецтва, бібліотека, домашні колекції антикваріату, старожитностей тощо. Особливість побутового простору маєтку становили творчі заняття (музикування, живопис, літературні вправи), відпочинок, організація розваг, свята: офіційні, релігійні (Різдво, Великдень), родинні (шлюби, іменини, хрестини).

По-третє, людський простір маєтку, садибної культури у цілому репрезентований родиною, поколіннями мешканців. Другу групу утворюють друзі, гості, далекі родичі, ділові відвідувачі, до третьої групи входять обслуга зі своїми функціями, селяни, праця яких потрібна була для утримання всього маєткового комплексу. Кожен маєток мав свій життєвий цикл, зазвичай його власниками були три – чотири покоління однієї родини, а потім маєток переходив в інші руки (В.Щукін)²⁵. Звісно, життя його мешканців мало різні темпоральності: сільській, уповільнений, розмірений час; природно-господарський час, залежний від природних і виробничих ритмів; сімейно-родовий час, що мав лінійну спрямованість від народження до смерті особи, а також православно-релігійний календар, яким, на думку В.Щукіна, регламентувалося життя маєткового комплексу.

²⁵ Див.: Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.60, 71–73, 78–79, 95–105, 117, 163.

Наративні стратегії речознавчого дискурсу можуть бути апробовані й на українському ґрунті. У другому циклі «малоросійських повістей» М.Гоголя «Миргород» знаходимо блискучий опис такого соціокультурного локусу, як садиба провінційного панства. У повістях «Старосвітські поміщики» та «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» відтворено соціокультурний простір українського дрібномаєткового дворянства з його «старосвітськими» звичаями та усталено-вповільненим способом життя, яке непомітно й невідворотно, начебто само по собі, зникало з історичної сцени. При реконструкції письменником цього соціокультурного локусу безцінним є збереження унікального етосу «старосвітського» життя, українського колориту лівобережного панства.

Садиба мала ієрархічну структуру. У центрі перебував невеличкий панський будинок – дерев'яний дім із галереєю з почорнілих стовпчиків. За ним – духмяна черемха та невисокі фруктові дерева. Перед домом – «просторий двір із низенькою свіжою травою», де були літня кухня та комора. Панський дім і господарські приміщення огорожено частоколом, обвішаним зв'язками сушених груш і яблук, а також килимами, що провітрювалися. Усе це разом утворювало перше, найближче, коло у структурі садиби. Отже, частокіл огорожував невеличкий дворик. За ним – плетінь яблунево-сливового саду утворював наступне коло. Далі – селянські хати, які неначе схилилися вбік, оточені вербами, бузиною, грушами, а за хатами – ставок. Ще одне концентричне коло – за садом великий ліс, який «глух, запущен, старые древесные стволы были закрыты разросшимся орешником и походили на мохнатые лапы голубей»²⁶.

Українська старосвітська садиба являла собою невеличкий господарський комплекс. Усі роботи (косовиця, жнива) контролював прикажчик, який разом із війтом та іншою обслугою обкрадав і всіляко дурих своїх панів. Хатне господарство перебувало під опікою господині й полягало

«в беспрестанном отпирании и запирании кладовой, в солении, сушении, варении бесчисленного множества фруктов и растений. Её дом был совершенно похож на химическую лабораторию. Под яблонею вечно был разложен огонь, и никогда почти не снимался с железного треножника котёл или медный таз с вареньем, желе, пастилою, деланными на меду, на сахаре и не помню ещё на чём. Под другим деревом кучер вечно перегонял в медном лембике водку на персиковые листья, на черёмуховый цвет, на золототысячник, на вишнёвые косточки, и к концу этого процесса совершенно не был в состоянии поворотить языком».

Із цього уривку видно, що речі й люди перебували в перманентній взаємодії, створюючи тим самим єдину комунікаційну мережу, котра відтворювала в усіх подробицях і нюансах реалії старосвітського життя.

Побутовий простір садиби відбивав традиціоналізм свідомості, систему цінностей та смакові преференції її мешканців, а також їх національні й культурні ідентичності. Отже, дім старосвітських поміщиків мав свій нехитрий устрій та старовинний інтер'єр. Кімнати були маленькі, низенькі, дуже теплі, через те,

²⁶ Тут і далі цитати з літературних творів подано мовою оригіналу (*прим. ред.*).

що в кожній була велика груба, котра займала майже третину площі й палили в ній соломою, як було заведено здавна. Усі приміщення мали функціональне призначення: спальня господарів, кімната господині, вітальня, кухня, кімнати ключниці, для гостей і для дворових/сінних дівчат, сіни, комірчина. Важливими деталями устрою були дерев'яний балкон, з якого відкривався чудовий вид на сад, та двері. Описані М.Гоголем «співочі двері» («поющие двери») сприймаються як символ буття, людської взаємодії, спілкування. Відчинені двері, їх скрип («спів») символізували життя, рух, дію, зачинені – спокій, перебування на самоті, закритість від світу і життя.

Інтер'єр у домі був старосвітський, відповідний культурним уподобанням і смакам господарів. У залі висіли два великих казенних портрети – церковного та державного діячів. Найчастіше в малоросійських панських маєтках можна було зустріти зображення предків із козацької старшини або гетьманів, з якими більшість старовинного українського панства перебувала у віддалених чи близьких родинно-своєцьких зв'язках. Навколо вікон і над дверима було чимало маленьких картин у вузьких рамах, навіть іглатурного значення (зокрема, портрет Лавальєр). Картини рідко хтось роздивлявся, вони були в неохайному стані, засиджені мухами. Долівка у домі глиняна, проте дуже чиста. Спальня господині заставлена столиками, скринями, шухлядами, скриньками. По стінах розвішано безліч вузликів і мішечків із насінням для квітів та всілякої горюдини. Стільці дерев'яні, із високими спинками, «у натуральному вигляді», без лаку і фарби. Трикутні столики стояли по кутах, чотирикутні – перед диваном та перед дзеркалом у тонкій позолоченій рамі. Довершував інтер'єр вітальні килим перед диваном із великими птахами.

Людський вимір української старосвітської садиби визначався складом мешканців та їх способом життя, звичками й поведінковими стереотипами. На верхівці соціальної конструкції перебували господарі, які вели узвичаєне життя. Рано вставали, пили каву, після огляду господарства і розмов із прикажчиком знову сідали за стіл, щоби злегка перекусити, за час до обіду традиційною для господаря була «старовинна срібна чарка горілки» з грибочками та сушеною рибою. Обід був рівно о 12-й, дуже різноманітний і тривалий:

«Кроме блюд и соусников, на столе стояло множество горшочков с замазанными крышками, чтобы не могло выдохнуться какое-нибудь аппетитное изделие старинной вкусной кухни».

У раціоні мешканців садиби переважали традиційні, народні страви, фрукти, овочі, кавуни, грибочки, каші, «коржики з салом», пиріжки («з маком», «з сиром», «з урдою», «з капустою», «з гречаною кашею»), мнішки (сирники) зі сметаною, вареники з ягодами, кисіль, узвар із сухими фруктами, риба, усілякі різносоли, варення, соління, пастила, желе, напої, настойки, горілки:

«Грибки с чабрецом! Это с гвоздиками и волошскими орехами. [...] Вот это грибки с смородиным листом и мушкатным орехом! А вот это большие травянки: я их ещё в первый раз отваривала в уксусе. [...] В маленькой кадлушке прежде всего нужно разостлать дубовые листья и потом посыпать перцем и селитрою и положить ещё что бывает на нечуй-витере цвет, так этот цвет взять и хвости-

ками разостлать вверх [...] водка, настоящая на деревий и шалфей. [...] Вот эта на золототысячник. [...] А вот эта – перегнанная на персиковые косточки».

Після невеличкої перепочинку церемонія тривала: їли кавун, через деякий час подавали вареники з ягодами, перед вечерею випивали «киселику». О пів на десяту починалася власне вечерея, після якої відразу лягали спати. І так день за днем, рік за роком мешканці садиби жили за селянським, циклічним часом.

Важливою складовою соціальної мережі української старопанської садиби була численна двірня та приїжджі гості. Як соціальна група челядь структурувалася на дворових дівчат, «флегматичних кучерів», лакеїв, які супроводжували гостей-сусідів, окремо були прикажчик, котрий разом із війтом обкрадали й обманювали своїх панів. Найчисельніша група – дворові дівчата, молоді й не молоді, «в полосатых исподницах», які інколи шили за дорученням господині, чистили ягоди та здебільшого бігали на кухню і спали. Був і хатній хлопчисько, який ходив «в сером полуфраке, с босьми ногами, и если не ел, то уж верно спал».

Спосіб життя мешканців садиби був уповільненим, узвичаєним, лінивим, що символізувало занепад старої Малоросії, історичний час якої добігав кінця. Існує думка, що при відтворенні малоросійського старосвітського побуту М.Гоголь спирався на реалії життя своїх рідних – діда та бабки, Опанаса Дем'яновича та Тетяни Семенівни Гоголів-Яновських, а також сусідів і знайомих (С.Машинський).

Основними рисами старосвітського життя, яке минало, були доброта, м'якість, доброзичливість, гостинність, побутовий гедонізм, що гармонійно римувався з красотою природи, щедрістю і плодючістю рідної землі:

«Но сколько ни обкрадывали приказчик и войт, как ни ужасно жрали все в дворе, начиная от ключницы до свиней, которые истребляли страшное множество слив и яблок и часто собственными мордами толкали дерево, чтобы стряхнуть с него целый дождь фруктов, сколько ни клевали их воробьи и вороны, сколько вся дворянка ни носила гостинцев своим кумовьям в другие деревни и [...] сколько ни крали гости, флегматические кучера и лакеи, – но благословенная земля производила всего в таком множестве, [...] что все эти страшные хищения казались вовсе незаметными в их хозяйстве».

З описів М.Гоголя очевидно, що старосвітські поміщики були носіями національної та соціальної ідентичностей, себто вони цілком усвідомлювали свою належність до «малоросійських старовинних, корінних фамілій», на відміну від тих «низьких», не шляхетних малоросіян, які «видиралися з дехтярів та торгашів», і які, заповонивши Петербург та заробивши там капітал, додавали до своїх прізвищ, що закінчувалися на «-о», жадану «-в»²⁷.

А проте «культурний ландшафт» України/Малоросії середини ХІХ ст. характеризувався існуванням не лише старосвітських садиб, а й великих «культурних гнізд» – маєтків багатих дідичів та маґнатів, резиденцій колишніх

²⁷ Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – Москва, 1966. – Т.2. – С.7–18 та ін.

високопосадовців. Їх узагальнюючий образ – панський маєток – може бути реконструйований у художніх творах Т.Шевченка («Музикант»). Уявний образ українського маєтку, малоросійської садибної культури митець створює на підставі «культурного ландшафту» українського панства, мозаїки садиб своїх друзів, поціновувачів його таланту, таких, як Качанівка, Потоки (Тарновських), Дегтярі, Сокиренці (Галаганів), Веселий Поділ (А.Родзянка), Яготин (Репніних-Волконських), де Т.Шевченко бував, жив, працював. Усе це дає підстави реконструювати модель українського дворянського маєтку як ієрархічної структури матеріальних і соціальних елементів, певної мережі, центр якої утворював панський будинок із великою терасою, далі фруктовий сад, виноградні альтанки, ставок, за чим розташовувався господарський комплекс: гумно, млинок, стайня, псарня, домашні майстерні, корчма. Опис провінційного балу довершує хронотоп садиби багатого українського дідича, картину побутової й сімейно-особистісної сфер маєткової культури.

Водночас у творах Т.Шевченка, зокрема «Прогулянка із задоволенням та не без моралі», знаходимо блискучий опис таких соціокультурних локусів, як українське село, селянська хата, оселя священика:

«Село хоть куда. Хаты большие, не пошатнувшиеся в разные стороны, как пьяные бабы на базаре. Чистые, белые, нередко с светлицами и почти все окружённые тёмными плодовыми садами, клунами и стогами разного хлеба. И скотины разной также немало выгоняют из дворов на выгон свежие здоровые девки в новеньких белых свитках, в красных и жёлтых сапогах на вершковых подковах. Везде всё чисто и опрятно»²⁸.

Хата сільського священика – поліпшений варіант оселі заможного селянина:

«Дом отца Саввы наружностью своею ничем не отличался от большой мужицкой хаты, разве только двумя дымарями, одним белым, а другим закопченным, и небольшим навесом над дверями на точёных столбиках. И внутренность дома, т.е. светлицы, тоже немногим отличалась от внутренности хаты зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар, киевским песком. Такой роскоши мне не случалось видеть не только у богатого мужика, ниже у полупанка. Дубовый резной сволок с надписью, кем и в котором году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон. В переднем углу образ Почаевской Божьей Матери, и вместо лампы теплились простого жёлтого воску свечи. Стол обыкновенной величины и фигуры, покрыт неважным килимом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие чистые липовые лавы (скамьи); между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; на столике лежат раскрытые гусли с изображением на внутренней стороне крышки пляшущих пастушек и играющего на флейте пастушка. Над гуслиями в почерневшей золотой раме портрет Богдана Хмельницкого с гетманским гербом на фоне, окружённым какими-то буквами. Портрет, или, как матушка его называет, запорожец, – старинного, но нехитрого письма. Над

²⁸ Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Шевченко Т. Твори: В 6 т. – Т.4. – С.248.

портретом длинная полка, уставленная большими и маленькими книгами в тёмных кожаных переплётах. Налево от двери, в углу, толстая, неуклюжая печка из разрисованных кафель, очень похожая на свою хозяйку, матушку Евдокию, в штофной узорчатой споднице и такой же юпке с золотыми позументами. На нескольких кафлях между цветами и птицами нарисованы двуглавые орлы. [...] Самое же лучшее украшение светлицы отца Саввы – это безукоризненная чистота и обаятельная свежесть. Не успел я, как говорится, оглянуться в сей обители мира и тишины, как стол уже был уставлен разнокалиберными графинами с разноцветными жидкостями и тарелками с разнородными закусками, а в заключение – около стола стояла свежая, розовая поповна с подносом в руках, уставленным чашками с чаем»²⁹.

У даному фрагменті художньо відтворено простір життєвого світу родини сільського священика: дерев'яний дім, стіл, лави, кахляна груба, лави, липова підлога, такі важливі деталі, що прикрашали інтер'єр, як образи, портрет гетьмана, полиця з книгами, предмети побутового вжитку (посуд, тарілки зі стравами, графини з напоями, чашки з чаєм). Ці матеріальні предмети начебто перебували в органічній взаємодії з дійовими особами – паніматка у традиційних ошатних строях, юна попівна, батько, усі разом humans/nonhumans створювали цілісну мережу елементів, структуру локусу «українська хата».

Соціокультурний локус «хата» або, ширше, «селянське подвір'я» можна описувати, вивчати, реконструювати в інший спосіб – за допомогою теоретичного конструювання. Теоретична модель селянського подвір'я була створена соціологами, істориками, філософами з використанням методик усної історії, архівних досліджень, соціологічних опитувань та моделювання ситуацій, також усної сімейної історії.

Селянське подвір'я – це соціокультурний локус, що постає як сукупність матеріальних і соціальних сфер, humans/nonhumans-елементів, котрі постійно взаємодіють, перетікають, доповнюють один одного. Селянське подвір'я можна уявити як мережу-модель «павутину», де точками центрації (смісловими вузлами) виступають економіка, соціальні відносини, світ речей, особистість, духовні цінності тощо. Теоретична модель «селянське подвір'я» складається з низки аналітичних структур, «блоків перед-аналізу» (В.Виноградський).

1. *Подвір'я-економіка* містить повсякденні практики виживання членів родини та відтворення цих практик, себто функціонування подвір'я від одного природно-господарського сезону до іншого, із покоління в покоління.

2. *Подвір'я-оснащення* включає матеріальне й нематеріальне. Ідеться про історію виникнення та стан подвір'я як господарського «інструменту», який можна побачити, «помацати». Селянське подвір'я постає як матеріальне утворення, сукупність об'єктів та ресурсів, що характеризують господарське становище, соціальний статус господарів: бідні, заможні, багаті, сильні, слабкі. Нематеріальне оснащення селянського двору означає звички, способи праці та відпочинку, усталені поведінкові норми й етичні принципи, котрі характеризували моральне життя подвір'я, дозвілля, спілкування з ріднею, сусідами, буденні звичаї,

²⁹ Там само. – С.249–250.

звички, унормовані правила життя, а також дивацтва й особливості, що відрізняли один двір від іншого. Усі ці фактори відтворювали матеріально-предметну сферу, професійно-виробничу характеристику подвір'я як основного інструменту селянського буття. Отже, характеристика селянської економіки й моралі сприймається через матеріальне, тобто світ речей.

3. *Подвір'я-уміння* подає матеріали щодо культурної історії подвір'я як певної сукупності навичок і вмій. Ідеться про селянський фах, знання, уміння, спостережливість, готовність засвоювати нові знання, навички та користуватися ними у щоденних практиках. Наприклад, про виготовлення продукту для потреб життя двору та господарської праці селянина, зокрема кустарні вироби сільських майстрів, притаманні певним регіонам, котрі в інших місцях слугували як декоративне оснащення в побутовому житті (глиняні горщики, прядки, постолы тощо). Нематеріальні уміння характеризуються здатністю вистояти в тяжких умовах, складних життєвих обставинах, підтримуючи один одного, організуватися гуртом, відмобілізувати весь ресурс і вижити у скрутні часи.

4. *Подвір'я-взаємини* – це аналіз ситуацій взаємопідтримки, допомоги всередині родини і між родинами, або навпаки, суперечки, несприйняття, протистояння селянських родинних кланів. З одного боку, ідеться про відносини підтримки, співчуття й допомоги, прагнення до кооперації, з іншого, – про зрадництво, злобу, заздрість, що характеризують цілий спектр взаємин між дворами, кланами та родинами на селі.

5. *Подвір'я-привілеї* має на меті визначення особливого становища подвір'я в конкретному соціумі, рівняння на нього як певний взірць, незалежно від того чи йдеться про «зовнішні» привілеї, котрі подвір'я отримує від влади або з боку односельців, чи то «внутрішні», що витворюються «зсередини» подвір'я, і носіями яких виступають окремі члени родини, тобто привілеї хатнього вжитку. У такому контексті вони сприймаються як соціально-моральна вартість.

6. *Подвір'я-«особистість»* віддзеркалює зміну соціальних ролей і впливів окремих членів селянського подвір'я. Ідеться не лише про зміну функціональних ролей у родині (господар, чоловік, невістка, зять, вихованець), а також про зміну вікового, біологічного статусу членів родини (жінки, старі, діти, підлітки, чоловіки). У цілому селянській двір не дає можливості виокремити особистість і тим самим кинути виклик долі, традиції, індивідуальність цілком поглинається сімейним побутом, родинним гуртом. Норми, порядок сімейного життя залишаються статичними, незмінними. Дисципліна спільних трапез, молитов, відходу до сну, пробудження, порядок відпочинку – це обов'язкові правила для всіх членів родини, двору. Це така собі незрима мережа життєвих правил і норм поведінки, вихід за межі якої викликав негативні реакції всіх членів групи, двору як соціальної цілісності. Водночас були й особистості, які могли стати «символами двору» або «чужинцями», «вигнанцями», «ізгоями».

7. *Подвір'я-комунікації* презентує характер взаємодії конкретного селянського двору з іншими дворами, сімейно-клановими групами, а також норми життя різних одиниць соціальної організації села, як-от громада, артіль, колектив, колгосп, МТС тощо. Проте у фокусі уваги завжди перебуває конкретна одиниця – селянський сімейний двір. Певні зміни у його житті пов'язані з

процесами стрімкого перетворення, трансформації норм існування села за радянських часів – добою колективізації.

8. *Подвір'я-«зовнішній світ»* – аналітична модель, що описує взаємодію селянського подвір'я з центрами волосного, районного, обласного формату. Ідеться про промисли селян-відхідників, життя й працю їх у місті, обставини зіткнення із зовнішнім світом, перемоги селян, їх адаптування щодо інших життєвих умов. Поняття «зовнішній світ» відносно селянського життя означає зустріч селянського двору, його представників з іншим способом життя, економічними інтересами, моральними, культурними нормами, релігійними звичаями, котрі поширені «тут» і «там».

9. *Подвір'я-«війна», «мир»* розкриває внутрішні стосунки серед членів сімейно-родинних груп.

10. *Подвір'я-«майбутнє»* репрезентує план життєдіяльності родини. Аналізуються стихійні стратегії дій і вчинків її членів, двору. Майбутнє проектується через усвідомлення минулого, життя й життєвих стратегій батьків і дідів, уявляється на підставі досвіду того, як склалися життєві сценарії старших членів родини³⁰.

Поза сумнівами, теоретична модель селянського двору, запропонована російськими дослідниками, – це модель-навігатор в історії селянства (економічній, соціальній, родинній), сільського повсякдення, соціокультурній історії речей. Її універсальність полягає в тому, що соціальне й матеріальне тут виступають як рівноцінні актори, що перебувають у постійній взаємодії, а це й створює розмаїття реальностей, точніше реальність у різних вимірах.

Розробка соціокультурної історії речей доцільна принаймні з таких перспектив, як річ і місце; річ і суспільство; річ і особистість. Зв'язка річ/місце перебуває в річищі геокультурології, ре-актуалізує проблеми географічного образу регіону, конкретної місцевості, певної території, річ/місце, місце/річ репрезентована низкою соціокультурних локусів дому: панський маєток, селянська хата, селянське подвір'я тощо.

Мода на межі матеріального й соціального

Із перспективи зв'язки річ/суспільство варто вивчати такі явища, як реклама, ринок, музей, мода й багато чого іншого. Мода – це та сфера, де матеріальне і соціальне виступають рівноцінними актантами, водночас суб'єктом та об'єктом дії. Мода визначає одяг, тіло, речі – сферу «легких» знаків, адже сферу «важких», за словами Ж.Бодріяра, становить політика, мораль, економіка, знання, культура, сексуальність. Мода існує лише в рамках сучасності, саме сучасність є джерелом та зразком нео і ретро, новацій і анахронізмів. «Сучасність – це код, і мода – це його емблема». Саме мода стремить до соціальності, висока ж мода – це перехід в «ігрову соціальність», – стверджував Ж.Бодріяр.

Мода являє собою цілісність матеріального й соціального. Її матеріальність полягає в речах, виробництві, торгівлі, вона пов'язана з тілом та одягом. Соціальність моди означає, по-перше, що вона стосується Жіночого, а не жінок,

³⁰ *Виноградский В.Г.* Российский крестьянский двор: социологический преданализ // Социс. – 2006. – №7. – С.57–60.

мода атакує суспільство, яке фемінізується внаслідок емансипації жінок. По-друге, мода імморальна, тобто нічого не знає про добро та зло, красиве й потворне, раціональне чи ірраціональне. Мода руйнує будь-який порядок, ustalені звичаї, скасовує класову боротьбу, тому будь-яка влада її не сприймає. Мода чинить спротив будь-якому імперативові, будь-якій ідеології, проте без жодної мети (Ж.Бодріяр)³¹. Прикладом такого протистояння влада/мода є феномен радянської моди.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мода як соціальне явище пережила справжню революцію. Вона стала масовою, поширилася серед різних соціальних страт, особливо середнього класу, а через селян, які працювали в місті, проникла у село. Мода демократична, предмети одягу перетворюються на товар, котрий виготовляється в майстернях, приватними кравцями, що робить його доступним широким верствам. Виникає розгалужена мережа магазинів модного одягу, в яких окремі товари «підганяються» під замовника. Популяризації моди сприяла індустрія модних журналів «Мода», «Модний кур'єр», «Вестник моды», додаток «Паризькі моди» до журналу «Нива», дамські журнали друкували викройки модних моделей вбрання. Мода стає вкрай мінливою, реагуючи на соціальні зміни, політичні події, суспільні настрої та смаки. Ритм соціального життя неймовірно прискорюється, формується індустріальний спосіб життя з узвичаєним розпорядком дня, нормативним чергуванням праці й годин відпочинку тощо. Новому статусу моди та модності у суспільстві сприяли промисловий переворот, розвиток масового промислового виробництва, нові технології, успіхи текстильної, швейної, хімічної промисловості, а також радикальні соціокультурні зміни – процеси урбанізації та фемінізації суспільства.

Соціальна емансипація жінки мала наслідком появу «нових жінок», нового типу – «працюючої жінки». Винахід швейної і друкарської машинок, якими в першу чергу скористалися жінки, можна прирівняти, як дотепно зауважив сучасник, до емансипації негрів або звільнення селян. Відтоді жінка починає конкурувати з чоловіками, що призвело до здешевлення праці³². У нових умовах мода була показником не лише статків і рангу чоловіка заміжньої жінки, але й маркером власного статусу жінки, характеру її діяльності та місця у суспільстві. Символом жіночої емансипації можна вважати відмову від корсетів, які не тільки були шкідливими для здоров'я, але й стримували рухливість, м'язову та символічну свободу. У Великобританії та США у 1880-х рр. виник навіть цілий рух проти корсетів.

Мода дедалі більш набуває наднаціональних ознак, стає універсальною, виступає складовою мистецтва та культурних відкриттів. Новий стиль модерн орієнтувався на культуру Криту й Японії, замість Геркуланума та Помпеїв джерелом дизайнерської думки стають Кнос і «Мадам Батерфляй».

У моді знаходять відображення політичні та естетичні тенденції свого часу. Якщо XIX ст. поєднувало два напрями: спорт та світські салони, тобто в ній

³¹ Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Пер. з фр. Л.Кононовича. – Л., 2004. – С.143, 145–146, 151–154, 156–157, 163–164.

³² Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К., 2007. – С.309–313, 316.

співіснували функціональність і декорація, то у ХХ ст. залізниця, авто, велосипед, кіно, а також скульптори, архітектори, художники й журналісти мали вирішальний вплив на моду. В одязі знаходить символічне відображення ритмічний, обертовий рух. Форми одягу стають м'якими, пластичними, як і дверні ручки, перила, вуличні ліхтарі, фасади будівель. Промисловий шум, ритм працюючого верстата відчутний і в «Болеро» М.Равеля. Прискорений ритм життя присутній у картинах Е.Дега, російських сезонах С.Дятілева, графіці А.Тулуз-Лотрека, у танці А.Дункан, яка, знявши корсет, виступала у просторому зручному вбранні (пеплос).

Після потрясінь Першої світової війни в моді настає рішучий перелом, радикально змінюється силует жіночого вбрання через скорочення довжини спідниць та зачіски. Жіночий одяг під впливом кубізму стає виразно геометричним, підкреслюється невизначеність статі, чи то напівхлопець, чи напівдівчина. Мода-гарсон, жінка-хлопчик, знаходить застосування в різних професіях, заняттях спортом і модними танцями, фокстрот, чарльстон, джаз. Ідеалом вважалась висока, струнка, з довгими ногами і руками жінка, яка курить сигарети через довгий мундштук.

Чоловіча мода не така мінлива, утім і вона також зазнала нововведень. Зникає пальто-сюртук, з'являється новий одяг: чорний піджак, жилет та штани у смужку, який змінювався лише в незначних деталях і зберігся донині. Циліндр та котелок поступаються м'якому фетровому капелюху. Краватка, як єдиний яскравий елемент чоловічого вбрання, залишається дуже скромною. На зміну білій сорочці приходять кольорові. Для урочистих випадків обов'язковим залишається фрак, проте дедалі більш популярним стає спортивний тип, починає складатися і тип одягу людини праці³³.

За радянських часів мода мала кілька сегментів. Перший – партійні функціонери, «радянські дами», котрі жили в достатку, одягались у відомого модельєра Н.Ламанової, протегували митцям, сперечалися через автомобілі, заводили салони (В.Ходасевич). Другий сегмент становили представники творчої еліти, актори, режисери, письменники, учені, а також непмани, партійна номенклатура нижчих рангів, які могли купувати модний одяг, шити на замовлення, привозити з-за кордону, стежити за модними тенденціями. Третій сегмент утворювали художники й «конструктори одягу», які працювали на державних фабриках легпрому. Водночас у країні гостро давався взнаки дефіцит одягу та вкрай низький споживчий рівень основної маси населення.

Мода та історик – це сюжет, подібний до камінця, кинутого у воду, що утворює концентричні кола численних смислів. Наприклад, із приватного листування М.Грушевського відоме його ставлення до свого зовнішнього вигляду, модних впливів та власного стилю. Так, у листі до колеги, з яким протягом тривалого часу зберігав добрі й тісні не лише професійні, але товариські та сімейні стосунки – К.Студинського, відомий історик звертався з делікатним проханням привезти для нього деякі речі, предмети ділового костюму. Це був період, коли М.Грушевський повернувся в радянську Україну, працював в академії наук, а К.Студинський, як закордонний співробітник академічних інституцій, мав

³³ Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага, 1988. – С.293, 300–302, 307–309.

можливість бути у справах у Харкові та Києві. Зокрема, у листі від 20 квітня 1927 р. М.Грушевський просив привезти для нього літній костюм, піджак, капелюх і паризькі парфуми:

«Як не буде Вам трудно, то просив би привезти міні: легкий сірий костюм літній, маринарка і сірий капелюх (знаєте мою фігуру, а голова наоколо 58 сантиметрів) і два флакони перфуми паризької Coty: оден *Violette Pourpre*, а другий *Roze Jacqueminot*, можна додати великі, коли єсть, я Вам сі гроші сподіваюсь виплатити ще перед виїздом, а якби не поспіли, то тут. Вибачайте, що затруднюю, але, знаючи Вашу приязнь, насмілююсь турбувати».

У наступному листі до К.Студинського М.Грушевський уточнював своє прохання-замовлення, описуючи деталі вбрання, указуючи розмір предметів одягу, прийнятні кольори, якість матеріалів, аксесуари. Так, він просив купити повний літній комплект: піджак, жилет, брюки з тонкого сукна, а також окремо піджак з брукселіни чорного або темно-сірого кольору та ще фетровий капелюх у чорних чи темно-коричневих тонах. Із листа М.Грушевського зрозуміло, що в Києві він не мав свого кравця, французькі парфуми тут були такої ж ціни, як і у Львові:

«Перфума дійсно задорога; по сій ціні мабуть і тут можна дістати. Кравця знайомого не маю, отже посилаю Вам на обороті міру, взятую з літнього костюму, який ношу. Маринарка без ковніра, може бути без підшивки, 73 ст довга. [...] Довжина сподень (не рахуючи паска) 103 ст, талія 111 ст, – писав він Студинському, додавши при тому малюнки піджака і брюк. – Літній костюм прошу повний: маринарка, камізелька, сподні, з якогось тонкого суконця, а, коли можна, окрім того маринарку з брукселіни чорної або темно-сірої. Капелюх фільцовий темно-брунатний, або чорний, ще краще, якщо єсть іще *Nabig*»³⁴.

Видно, що М.Грушевський дотримувався класичного стилю, надавав перевагу чорно-сірим, темно-коричневим тонам і був парфумерним денді. Як дійсний член ВУАН, очільник цілої низки академічних інституцій він одержував доволі високу зарплатню – 440 руб. або 200 дол. У листі від 25 грудня 1925 р. М.Грушевський писав К.Студинському:

«Збільшили нам платню, і ще обіцяють від 1.1. – разом мав би я діставати коло 400 карб.=200 долярів місячно, на се вже можна бжити (жите у нас все-таки досить дороге!)»³⁵.

Листи М.Грушевського дозволяють реконструювати гардероб історика, його смаки, ставлення до моди. До цього предметного ряду належать костюми на різні сезони року, плащі, піджаки (маринарки), жилети (камізельки), черевики, капелюхи, краватки, шкарпетки. У черговому листі перед приїздом К.Студинського в Україну й зустріччю з ним у Києві (вересень 1927 р.) М.Грушевський просив привезти йому необхідне: кілька брюк у смужку на всі сезони, піджак без

³⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.206, 208.

³⁵ Там само. – С.180.

жилетки, кілька краваток, до них дюжину припинок та дюжину запонок для манжетів (він зробив навіть малюнки), та півдюжини шкарпеток, черевики на подвійній підшві коричневого кольору:

«Коли будете ласкаві, прошу мені привезти сподні в паски теплі, на зиму, другі лекші, на весну, і треті зовсім легкі, як найлекші, на літо. Ще одну таку брукселинову маринарку як ся – без камізьки. Брунатні черевики на подвійній золі, ч. 41. Краваток кілька до підвішування, як я просив; кілька стручків ванілії, бо тут зникла, спінок до краватки, досить високих тузін, і до маншетів тузін. Шкарпеток півтузина. Прошу солідні, але не якісь першорядні».

Своє ставлення до моди та модного історик визначає як прагнення поміркованого, якісного, статусного, без надмірної розкоші, що кидається у вічі: «Я не люблю купувати для себе дорогі річі, се якась у мене відраза до всяких *prima* – *praktisch und solid*».

Показово, що через два роки в листі до К.Студинського (жовтень 1929 р.) М.Грушевський у своїх проханнях-замовленнях акцентував уже не на предметах одягу, а на дефіцитних товарах та ліках, тобто давалися взнаки наслідки «зламу непу», що супроводжувалося розгортанням пропаганди аскетизму в побуті. Проте відчувалися не лише проблеми з товарами та харчами, як наслідок індустріалізації, але й пригнічений настрій історика через внутрішні академічні суперечки, складну ситуацію у справах («до того ж прилучився загальний пригнічений настрій»). М.Грушевський писав, що з плащем (обероком) «можна почекати, обійдуся сю зиму, натомість прошу по можності не забути іншого – капелюх, штракоцові черевики 41, ванілію, каву, аспіріну, верамону, *Subtonin*»³⁶. Відтак листування засвідчувало суттєвий дефіцит виробів, добротного одягу, білизни, аксесуарів (краваток, манжетів). Указувало воно й на зникнення деяких приправ (ванілі), кави, ліків (аспірін, верамон).

Цілком очевидні фінансові можливості історика та його родини, які дозволяли замовляти з-за кордону через друзів дефіцитні товари й предмети одягу. У такий спосіб побутові речі, одяг, харчі разом із людьми, котрі їх купують, привозять, користуються ними, утворюють концентричні мережі зв'язків від особи (взаємини особистісні, родинні, товариські, професійні, адміністративно-корпоративні) до комунікацій у межах соціальної групи (наприклад, академічного співтовариства) аж до взаємодії різних суспільно-політичних укладів (зокрема, галицького та радянського). У таких комунікаційних мережах предмети, речі, виступають соціально-орієнтованими, себто акторами суспільного життя, відтворюючи подробиці життя від психічного стану особистості до радикальних змін в економіці.

У другій половині 1930-х рр. унаслідок індустріальної модернізації, суттєвого збільшення міського населення спостерігалось підвищення міської культури та уваги до моди. Населення мало відчутти полегшення життя як успіх перших п'ятирічок. Складовою нового курсу держави, який пізніше назвуть «неонепом», стало відродження моди, журналів мод, відкриття у великих містах зразкових універмагів (гумів, цумів, пасажів) із модними ательє. У 1934 р. у Москві

³⁶ Там само. – С.213, 239.

запрацював перший Дім моделей одягу на чолі з Н.Макаровою (племінницею й ученицею Н.Ламанової).

У свідомості радянського суспільства 1930-х рр. мода асоціювалася не стільки з розвитком смаку та культурою одягу (вмінням стежити за зміною модних стилів, урахуваючи індивідуальні особливості), скільки, як це не парадоксально звучить, із придбанням предметів розкоші. Такому спрощеному розумінню моди сприяла не лише бідність, злиденність, низький побутовий і культурний рівень населення, але й політика держави. Розширення мережі ресторанів і кафе, початок масового виробництва парфумерії та косметики, ігристого вина («шампанського») й шоколаду асоціювалось із достатком, добробутом. У цей період складається система ательє мод для індивідуального пошиття одягу на замовлення, що слугувало ознакою «соціалістичної культурності». Проте відбувався процес відтворення основних символів традиційної моди, зростання модних тенденцій та утворення державою системи модних інститутів. Ріст міської культури і чисельності населення, увесь накопичений досвід 1920–1930-х рр. був використаний для розвитку модної індустрії в наступний період.

Війна, повоєнні голодні роки значною мірою травмували споживацькі настрої та психологію споживання, деформували природні процеси розвитку моди й моделювання одягу. Саме на матеріалах радянської історії моди, державного регулювання індустрії краси можна спостерігати як мода, її предмети створювали єдину мережу взаємодії з людьми, владою, державними інституціями, як штучно витворювався феномен «радянської моди». Масовість виробництва, небачена демократизація «високої моди», доступної кожному радянському громадянину, державна монополія на виготовлення модних речей – давали змогу контролювати те, як одягається населення, формувати через одяг його смаки та впливати на модні тенденції на відміну від традиційної буржуазної моди. Усе це загалом спричинилося до виникнення «радянської моди» – прогнозованої, політично коректної, естетично досконалої, придатної для радянських громадян із медичних, кліматичних та інших раціональних міркувань. Відтак «радянська мода» розглядалась як «синтез найкращого вітчизняного та світового моделювання». Ознаками та джерелом «радянської моди» вважались народні мотиви, а також демократизм, «масовість», «загальна доступність», на відміну від Заходу, де модельєри задовольняли смаки верхівки суспільства.

Водночас мода в мережі соціальних взаємин виступала знаряддям протесту проти існуючого порядку. Мода своїми циклами ніяк не підпорядковувалася законам адміністративної, планово-директивної економіки. Мода почала впливати на виробництво, а відтак і економіку: постійне коливання попиту через відмову населення купувати застарілі моделі й немодні речі призводило до величезних збитків. Споживчі пріоритети молоді, молодіжні мода та субкультура мали протестний характер – це і «боротьба зі стилями», і мода на міні-спідниці в дівчат, бороди та довге волосся у хлопців, і жіночі брюки, яскрава косметика та біжутерія, і, нарешті, джинсовий одяг. «Джинсова мода» кинула виклик радянському класичному стилю, який менше піддавався впливам та змінам.

У 1970–1980-х рр. радянське суспільство переживало «модний бум», що було пов'язане зі зростанням добробуту й можливістю вибору, поширенням культури одягатися. Невипадково наприкінці 1980-х рр. розгорнулася дискусія навколо шкільної форми, котра мала універсальний, «дисциплінуючий» характер. Криза пізнього радянського суспільства, занепад моралі, етики, соціальне розшарування, слабкість пануючої ідеології, руйнування села і традиційних цінностей спровокували й кризу «радянської моди», яку поглинула хвиля вульгарності. У пострадянський період спостерігається величезний інтерес до моди, адже тепер вона слугує інструментом вивільнення особистості та суспільства від регламентованих норм громадського життя й поведінки³⁷.

У сучасній культурі одягатися присутні всі найновіші атрибути моди та модності: модні доми, бутіки, салони дизайнерів-модельєрів, тижні моди, дефіле, безліч відповідних журналів, дамських глянцевих видань, fashion-журналістика, агресивна реклама модної продукції, мерехтіння трендів, виставки дизайнерів одягу, популярність «Luxury», престижність кар'єри моделі. Мода, модні речі стають засобом самоідентифікації та самопрезентації людини, саме у взаємодії моди й особи зникає грань між humans/nonhumans. Мода стає тотальною, вона охоплює всі сторони сучасного життя. Якщо мода базується на тиражуванні, серійному виробництві та утилітарності, то колекція старовинного одягу, речей, предметів мистецтва – завжди унікальна та індивідуальна.

Колекціонування: між предметом та особистістю

Із перспективи річ/особистість заслуговує на увагу феномен колекціонування, а також колекції та колекціонера. Саме колекціонування як діяльність розкриває сенс «повороту до речей», тобто соціальний характер інтеракції предмету й людини. У Ж.Бодріяра знаходимо пояснення передумов колекціонування. По-перше, ідеться про пошук своїх коренів, родоводу, старовинні речі – знак і свідчення минулого буття, потяг до них означає інтерес до власного минулого, своїх витоків. По-друге, феномен колекціонування зумовлений до певної міри неродовитим, простим походженням. Інтерес до збирання антикварних речей неначе додає культурної та соціальної респектабельності людині скромного походження. Колекціонуванням, зазвичай, цікавляться представники вищого прошарку середнього класу.

Колекціонування має психофізичну природу, колекція слугує засобом самопрезентації особистості. Людина, уважає Ж.Бодріяр, завжди колекціонує сама себе. Колекція – це нарцисична самопроекція особистості на безліч речей навколо себе: авто, ручка, жінка постають як еквіваленти «я» людини. Колекціонування часто визначають як пристрасть, хворобу, урешті залежність. Природа збиральництва залежить від різних чинників: віку, статі, соціального статусу. Колекціонування проходить кілька фаз і співвідноситься із сексуальним станом суб'єкта³⁸.

³⁷ Журавлев С., Гронов Ю. Власть моды и советская власть: история противостояния // Историк и художник. – 2006. – №3. – С.103–108; №4. – С.110–116; Gronow J. The Sociology of Taste. – London; New York, 1997, *Idem*. Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideas of the Good Life in Stalin's Russia. – Oxford; New York, 2003.

³⁸ Бодрийяр Ж. Система вещей. – Москва, 1999. – С.85, 93–94, 97–98, 102, 110, 115–117.

Перша фаза колекціонування – дитинство. Для дитини збирання предметів слугує невід’ємним засобом пізнання довкілля. 7-літній вік – найактивніша стадія у процесі колекціонування. Часто ініціаторами створення перших колекцій виступають батьки, саме дорослі заохочують інтерес до збирання різних речей і дрібниць. Найбільш типовими предметами «дитячих» колекцій стають марки, поштові конверти, фото артистів, монети, календарики, іграшки з кіндер-сюр-призів. Це стадія безосібних, безликих колекцій серійних, узвичаєних предметів, колекцій, в яких кількість брала гору над якістю. Звісно, індивідуальність не настільки сформована, щоб почати збирати щось унікальне. Типовими ознаками дитячих колекцій є всеїдність, невміння та небажання вибирати. Поряд із тим це період альтруїзму й активного обміну предметами, що колекціонувалися, до того ж відсутня і мораль в діях (не у змозі обміняти – вкради).

В еволюції колекціонування підлітковий період характеризуються формуванням індивідуальності, виникненням усіляких комплексів, появою дівочих і юнацьких колекцій. Дівчата збирають іграшки, обгортки, ляльок, наклейки від гумок, тексти пісень, фарфорові дрібнички; хлопчики – солдатиків, постери, трансформерів, вкладиші, диски, модельки автомобілів, корки від вина, пивні бляшанки. Колекції підлітків, здебільшого утаємничені, збираються суто для себе, зорієнтовані вони на пошуки ексклюзивного, виняткового (відлуння, анкети, емоції).

Наступний етап збиральництва (у віці після 20-ти років) виходить в основному з міркувань престижу, особистісної мотивації. Збирач відмовляється від всеїдності, спираючись на власний смак та вподобання, колекції стають оригінальними, якісними. Сублімація колекціонера зумовлюється його власними фантазіями. Сексуальна природа колекціонування виявляється саме у критичних фазах сексуальної еволюції, а самі колекції, на думку Ж.Бодріяра, спрацьовують як потужний компенсаторний фактор. Виникають колекції певної спрямованості, жанру (наприклад, диски з музикою конкретного періоду чи композитора). На зміну підлітковому періоду таємниць, «приховування» своїх колекцій приходять період демонстрації власних можливостей (економічних, культурних, смакових), соціального статусу та статків («дивиться, що у мене є! що я можу!»). Джерелом створення і поповнення таких колекцій стають інтернет-ринки, дилерські блоги тощо. Обмін предметами практично відсутній. Колекції виставляються у спеціально замовлених вітринах, на полицях, що слугує виявом індивідуальності, засобом самопрезентації. На цій стадії колекції мають акцентувати, а не приховувати сексуальність її власника. Визначальним принципом колекціонування на даному етапі є самоствердження особистості, демонстрація індивідуальних можливостей. Предметами колекціонування стають статусні речі: живопис, прикраси, скульптура, військова атрибутика тощо. Суттєво змінюються і пріоритети збирача цінностей, ідеться про обачливе, розумне, вибіркове збиральництво, з рисами іронії та самоіронії (М.Плисецька збирала дивні прізвища).

Колекціонування в добу зрілості (після 40 років) означає найактивніший, найстильніший період у житті колекціонера, який практично ніхто не оминає, обрана річ сприймається як предмет любові. Колекціонування взаємно доповнює

та компенсує сексуальну активність. Жінки «колекціонують» чоловіків, чоловіки – жінок. Колекції зрілого колекціонера різноманітні, респектабельні, позначені індивідуальністю. Він збирає те, що для нього становить інтерес, а не те, що поцінують інші, і зовнішня оцінка його зібрання не є важливою. Основна риса зрілого колекціонера – азарт пошуку, висліджування/вистежування і заволодіння омріяною річчю. Адже для нього ніщо дешеві сувеніри з мандрівок чи курортні трофеї. Визначальними рисами колекціонера-профі є справжнє полювання на річ, маніпулювання нею і навколо неї. Ціна речі, предмету пильнування для нього не має сенсу, головна мета – заволодіти в будь-який спосіб. Колекції зрілого колекціонера витворюються здебільшого довкола будь-якої ідеї й часто слугують компенсацією смутку, самотності, похмурого існування чи напруженої праці.

«Золотий вік» колекціонера – період після 60-ти. Це час підсумків і зваженої самооцінки. Пристрасть до колекціонування супроводжується втратою почуття нинішнього часу. Володіння річчю для старого колекціонера позбавлене сексуальності, воно радше є статусним. У «побутовій міфології» згасає страх часу й смерті (Ж.Бодріяр). Солідний колекціонер, на відміну від молодих, не поспішає виставляти свої колекції, не демонструє їх прилюдно, а навпаки, ховає, зберігає від чужих очей, насолоджуючись ними на самоті. Старий колекціонер – це знавець, аналітик, він енциклопедично обізнаний із предмету, дуже прискіпливий, позбавлений зайвих емоцій. Так, представники творчих професій із віком (письменники, режисери, актори, політики та бізнесмени), як правило, володіють солідними колекціями, є постійними учасниками престижних аукціонів (типова історія колекцій Ростроповича – Вишневської). Предметами колекціонування стають дорогоцінні речі: антикваріат, живопис, скульптура, ювелірні прикраси (Г.Уланова), коштовне каміння, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, меблі (колекція С.Ріхтера), рукописи, стародруки, часописи тощо³⁹. У цілому, як зазначав Ж.Бодріяр, колекція – це низка елементів плюс особистість колекціонера, себто будь-яка колекція має подвійну, психофізичну та історичну природу.

У цілому «поворот до речей» є знаком і викликом часу. Звернення до матеріального світу, розуміння соціальності речі як рівнозначного елементу мережі соціальних відносин демонструє нові можливості історичного дослідження. «Речовий поворот» може спричинитися до встановлення рівноваги між емпіричним і теоретичним знанням, що означає створення теорій «середнього рівня» та їх верифікацію на матеріалах історичної науки.

³⁹ Орлова Л. Колекціям все возрасты покорны // Антиквар. – 2007. – №7. – С.66–69.

The article highlights the problem of “material turn” in historical researches, which essence is associated with the new forms of things conceptualizing. The core of this “turn” is “Actor Network Theory” by B.Latur under which people and things (non-people) form a unified system of social interaction. This means that things and material objects also have a social nature, which is considered from the prospect of cultural pair: manorial estate/peasant hut, the history of Soviet fashion, and the phenomenon of collecting.



РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ



НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.:

У 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк (кер.) та ін. – Кн.1. – К.: Наукова думка, 2011. – 340 с.

Українська революція 1917–1921 рр. – рубіжна подія в новітній історії нашої держави, яка має не лише національний, але й транснаціональний вимір. Вона відіграла знакову роль і у становленні новітньої української історіографії. Незаангажоване дослідження й наукова оцінка цієї події стала тестом на методологічну переорієнтацію та зрілість пострадянських істориків, на національно-державницьку позицію молодшої генерації дослідників. До сих пір події Української революції першого двадцятиріччя ХХ ст. залишаються предметом різних політичних маніпуляцій та історіографічних дискусій. Тут перетинаються рецидиви псевдоісторії і паростки нового, уже не радянського, по-справжньому наукового бачення буремної минувшини. За два останні десятиріччя побачили світ більше 3 тис. документальних і дослідницьких публікацій, джерелознавчих та історіографічних студій, присвячених різним аспектам революційної доби і державотворчих процесів 1917–1921 рр., захищено понад 450 докторських та кандидатських дисертацій, у тому числі історіографічні праці В.Великочого, В.Капелюшного, М.Стопчака та ін. Усе це заклало солідне джерельне, історіографічне й теоретико-методологічне підґрунтя для створення узагальнюючих праць.

Цілком природно, що знані фахівці академічного Інституту історії України, спираючись на наукові здобутки останніх десятиліть¹, що постали і як реакція на радянську інтерпретаційну парадигму подій, і як творче засвоєння напрацьованих еміграційно-діаспорних істориків, і як спроба інтеграції української історичної думки у сучасний світовий історіографічний простір, стали ініціаторами підготовки нової, значною мірою підсумкової праці синтетичного характеру – нарисів історії Української революції. Як видно із складу авторського колективу, до реалізації цього наукового проекту залучені як уже відомі дослідники проблем революційної доби – Владислав Верстюк, Володимир Головченко, Станіслав Кульчицький, Руслан Пиріг, Олександр Рубльов, Валерій Солдатенко, Тетяна Осташко, Олена Бойко, Олег Павлишин, так і молодші їх колеги – Геннадій Сфіменко, Олена Михайлова та Віталій Скальський.

¹ Див., напр.: Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2008; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: Навч. посіб. – К., 1997; *Солдатенко В.Ф., Любовець О.М.* Революційні альтернативи 1917 року й Україна. – К., 2010; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Рік 1917: Рік 1918: У 4 кн. – К., 2009–2010; *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011 та ін.

Ознайомлення з першою книгою «Нарисів історії Української революції 1917–1921 рр.» дає підстави стверджувати, що маємо гідний результат тривалої пошукової та аналітичної роботи дослідників цієї теми, який засвідчує своєрідний методологічний компроміс в академічному середовищі із домінуванням нових підходів. Досить переконливою виглядає вибудована концепція, а відтак і структура дослідження як самодостатнього явища національного масштабу, одночасно пов'язаного з контекстом революційного процесу в Росії та Австро-Угорщині.

Як відомо, ще в 1990-х рр. було обґрунтовано концепцію Української революції, яка значною мірою вписувалася в категорії та уявлення її діячів і сучасників. Генезис поняття «Українська революція», сформульованого ними, сьогодні вже не викликає сумніву серед дослідників, продовжуючи наповнюватися новим змістом. У цьому сенсі виглядає зрозумілою поступова відмова авторів (окрім представників наукової школи проф. В.Солдатенка) від використання терміна «громадянська війна» у зв'язку з відсутністю «масштабних внутрішніх війн на ідеологічному ґрунті» (с.10).

Текст нарисів цікавий пошуком релевантної методології осмислення сутності революції. Слід підкреслити, що автори зуміли відійти від більшості суперечливих та однозначних інтерпретацій Української революції, які переважали у працях істориків 1990-х рр. Однак така ревізія не призвела до нового конструювання парадигми революції, що виглядає природним поступом, ураховуючи відсутність глибоких методологічних дискусій із цієї теми. Хоча позитивною ознакою цього процесу є спроба відійти від усталених «схематичних» пояснень подій революції й не перейматися релятивізацією історичного процесу. При цьому більшість авторів намагається досягнути сутності революції в дискурсі інтенціональності, тобто мотивації і спрямованості історичної дії. Ці та інші характеристики визначили концептуальну основу видання.

Структура першої книги базується на теоретичних засадах сучасної української історіографії, побудована за етапами розвитку форм національної державності, що становлять зміст Української революції 1917–1921 рр. (с.11). У розділі «Україна в контексті світових тенденцій на зламі століть» (В.Солдатенко, В.Головченко) висвітлюється розвиток українського визвольного руху в імперіях Романових і Габсбургів, аналізується конструювання українських ідеологічних доктрин, визначається місце «українського питання» в політиці європейських країн у ході Великої війни 1914–1918 рр. Автори справедливо відзначають, що імперський простір став каталізатором розвитку українського національного проекту. У тексті широко використовуються твори відомих інтелектуалів та політиків того часу – М.Грушевського, А.Жука, Д.Донцова, В.Липинського тощо, а також інші джерельні свідчення.

У другому розділі розглядається період Української Центральної Ради, який в історіографії характеризується як національно-демократичний етап революції. Автор цього тексту В.Верстюк детально аналізує генезис революційного процесу на Наддніпрянщині, алегорично визначаючи його як Лютневий наратив Української революції. Далі висвітлено формування складу Центральної Ради, який би мав легітимізувати її діяльність не лише на рівні лівих політичних сил, а у межах усєї «уявленої» сучасниками країни, де головну роль відігравали

українські партії УСДРП, УПСР, УПСФ (с.128). У книзі подано дещо новий погляд на взаємовідносини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, особливо щодо вимоги національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії, яка наближала українських провідників до ідеї самостійності.

Особливу увагу привертають сюжети, присвячені українському рухові в російській армії, а також аналізу його впливу на дестабілізацію тогочасного суспільства. Фактично армія була соціально незмодернізованою, закритою корпоративною системою, що трималася на суворій дисципліні, соціальній прірві між офіцерським і рядовим складом (с.161). Відомо, що хвиля солдатського беззаконня та сваволі у 1917 р. накрила практично всю Україну (с.187), наростаючи по мірі наближення до лінії фронту. У таких умовах Центральна Рада не вирішила проблему українізації військових частин у зв'язку із загальним кризовим станом країни й армії (с.198).

Проблема проголошення Української Народної Республіки, хід мирних переговорів у Бресті, аналіз більшовицько-української війни переконують у відсутності сприятливих умов для розвитку української державності, яка залишалася заручником центрів легітимації – урядів РСФСР та держав Європи. Однак саме тоді відбулася кардинальна переорієнтація більшості представників українського руху від автономістсько-федералістських гасел до ідеї самостійної й незалежної УНР.

Найбільш контроверсійній темі революційної доби – історії української гетьманської держави 1918 р. – присвячено третій розділ, автори якого Р.Піріг і Т.Осташко зазначають, що гетьманат був своєрідною українсько-російською державністю, яка, з одного боку, розвивала альтернативний національний проект у політичному контексті, а з іншого – була спробою відновлення «старих порядків» в економічному плані. Загалом Українська Держава характеризується як авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноваженнями його глави, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління (с.273).

До заслуг авторів можна віднести те, що вони ретроспективно дослідили соціальне підґрунтя правління П.Скоропадського, яку становили аграрна та промислово-фінансова буржуазія (с.287), що й зумовило реставраційну соціально-економічну політику. Остання проявилася у сильній інерції мислення колишніх латифундистів, котрі з приходом гетьмана пов'язували можливість соціального реваншу (с.304). Водночас дослідники висвітлюють широку кампанію українізації у сфері культури, науки та освіти. Саме в той час було створено низку ключових державних установ, як Національний архів, Національний музей, Національна опера, Всеукраїнська академія наук, два українських університети тощо (с.316).

Аналіз зовнішньої політики гетьманату свідчить про важливість його легітимації з боку європейських країн, особливо Четвертого союзу. Крім того, Українська Держава, на відміну від УНР, розпочала дипломатичну гру за Кубань та Крим (с.340–342), а також повернення української частини Буковини (с.343). Однак при цьому видається суперечливим твердження, ніби Німеччина

та її політичні кола розглядали Україну як стратегічного партнера (с.347). У підсумку автори доходять висновку, що наприкінці свого існування режим П.Скоропадського опинився в міжнародній ізоляції, зумовленій перемогою країн Антанти в Першій світовій війні (с.347).

Цілком обґрунтованою виглядає теза, що опозиція до гетьманського правління та повстанський рух стали відображенням, з одного боку, наростання напруги й радикалізації соціального життя, викликаного трансформаціями і розчаруваннями доби Центральної Ради, а з іншого, – реставраційним характером внутрішньої політики гетьманату. Відтак повернення революції до національно-демократичного річища стало її закономірним продовженням (с.371).

На жаль, із дослідницького фокусу авторів випав належний аналіз соціальних передумов революції в Російській імперії, а події у Габсбурзькій монархії взагалі розглядаються як другорядні. При цьому досить велику увагу приділено «українській карті», як головній проблемі в міжнародних відносинах у роки Великої війни, що може сприйматися як перебільшення ролі українського чинника. Очевидно, що такі інтерпретації зумовлено націєцентричними підходами до розвитку політичних процесів на етнічних українських землях. Даний ракурс визначив усю логіку викладу фактографічного матеріалу. Але все ж таки помітна рефлексія авторів щодо критичного переосмислення багатьох явищ і оцінок Української революції 1917–1921 рр. (наприклад, характеристика Центральної Ради як передпарламенту або сутності гетьманату П.Скоропадського як тимчасового правління). Адже сьогодні відчувається потреба значно глибшого аналізу проблем, критичнішого перегляду і відмови від багатьох міфологем, які лежали в основі радянської концепції «Великого Жовтня», повнішого осмислення еміграційно-діаспорної парадигми визвольних змагань. Ці проблеми мали б бути сформульовані та вирішені в розділі, присвяченому методології, історіографії та джерельному комплексу дослідження, який, на жаль, у нарисах відсутній. Уважаємо це істотною прогалиною у праці узагальнюючого характеру.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що перша книга «Нарисів історії Української революції 1917–1921 рр.» – важливий етап нового осмислення визначної доби української історії. Це добротний, науково виважений текст націєцентричної парадигми революції, відстоювання національного проекту, який свідчить про невичерпну роль політичної історії у збереженні та примноженні історичної пам'яті українського народу, подоланні міфів та стереотипів у суспільній свідомості.

Досі українська історіографія перебуває в полоні багатьох стереотипів, успадкованих від радянських часів, або механічного наслідування концептів і висновків деяких російських та діаспорних істориків. У кінцевому результаті це призводить до певної провінціалізації й меншовартості наукового знання, позбавлення його широкого європейського та світового контексту. Очевидно, що у процесі повної реалізації наукового проекту нарисів з історії Української революції 1917–1921 рр. (маємо на увазі вихід у світ другої книги видання) вітчизняна історіографія значно розширить межі дослідницького дискурсу за рахунок включення постколоніальних студій, антропологічної тематики,

соціальної та інтелектуальної історії, глибокого вивчення етнічної складової українського суспільства, а також місця залежних груп та класів у динаміці націєтворення. Дослідження цих проблем сприятиме формуванню більш широкого і конструктивного погляду на хронологічні межі Української революції, дослідження революційних подій у контексті Великої війни 1914–1918 рр., більшовицько-української та польсько-української воєн, насадження радянського режиму в Україні, передачі західноукраїнських земель до складу інших держав, зародження націоналістичного руху та опору сталінському режиму, які продовжили визвольну боротьбу.

Отже, стартував надзвичайно цікавий науковий проект як відправна точка нового осмислення парадигми Української революції 1917–1921 рр. Він неминуче викличе велику зацікавленість дослідників, студентів, усіх, кому не байдужа наша минувшина. Залишається сподіватися на швидкий вихід другої книги нарисів, яка, очевидно, охоплюватиме не менш важливі й ще недостатньо відомі сторінки української історії революційної доби. Сподіваємося, що завершення цього проекту разом із виданням низки інших праць стане гідним подарунком вітчизняному та зарубіжному читачеві до 100-річчя Української революції й відновлення національної державності.

Я.С.Калакура (Київ)

Гирич І.
Київ в українській історії: Києвознавчі статті. –
К.: Смолоскип, 2011. – 304 с.

Ідея топосу священного, обраного, вічного міста, Божого граду, давньої та, водночас, легендарної столиці посідає виїмкове місце як в українському історієписанні, так і загалом у соціогуманітаристиці. Відтак численні та розмаїті київські образи й сюжети відіграють неабияку роль в історичному письмі знакових українських учених – М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, В.Липинського, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко та багатьох інших.

Зацікавлення сучасних інтелектуалів нав'язують нові контексти, ракурси висвітлення та представлення нашої минувшини на ниві киевознавства. Ба більше, на часі доволі гостро постає проблема культурознавчого осягнення місця й ролі Києва в українському інтелектуальному та духовному просторі.

На перший погляд, книга знаного київського історика Ігоря Гирича є збіркою низки розвідок, рецензій, заміток та матеріалів з обсягу киевознавства, написаних упродовж кількох десятків років. Утім, ближче знайомство з текстами виявляє незвичну сюжетну канву, продукує низку своєрідних асоціацій та образів, демонструє перетікання буденних проблем на інші предметні поля, спонукає замислитися щодо інтелектуальних та культурних вимірів киевознавства.

Таким, скажімо, є авторське потрактування проблеми: Київ і українська національна ідея. Цей запит до нашої минувшини примушує дослідника вийти поза межі традиційної просторово-часової локалізації киевознавства, зорієнтованого зазвичай на освітлення пам'яток, святинь та культурного ландшафту, або звичних урбаністичних характеристик і оцінок побутування міста в різні історичні епохи.

Натомість оживають нові фабули, пов'язані з культурницькими й інтелектуальними теренами циркуляції різних установчих концептів, сакральних чи «одвічних символів»: Київ як попередник Русі Московської та Петербурзької, «Другий Єрусалим» супроти «Третього Риму», європейське та українське місто, українська емансипація й імперська нівеляція, інтелектуальне і культурне змагання за «матір міст руських» у російському та українському історієписанні, українське бароко й архітектурні експерименти на зламі ХІХ–ХХ ст., давній та новітній київські стилі життя, сучасні рейдерські забудови і руйнація старого Києва тощо.

Із такої перспективи в іншому світлі постають і відомі образи київської історії, котрі мають специфічний соціокультурний сенс: народження «граду Божого» як культурної серцевини давньої Русі, релігійний вибір та морально-етичне призначення міста на перехресті середньовічних світоуявлень, містична роль та ідеологія універсалізму, стара духовна традиція та інтелектуальні інновації модерної доби, розламаний становий світ містян у добу націй і національних відроджень, кияни між польською та російською акультурацією, українізацією й радяннізацією і т.п.

Ці контексти висвітлення творять строкату й насичену інтелектуальну палітру, котра мимоволі підносить київські контексти до загальнонаціональних та східноєвропейських масштабів. Відтак долається дисциплінарна обмеженість киевознавства, зокрема уявлення про його пам'яткознавчу, камеральну, а подекуди навіть антикварну спрямованість.

Зауважимо, що на сторінках представленої збірки віднаходимо й чимало традиційних киевознавчих сюжетів, пов'язаних із визначними пам'ятками чи меморіальними місцями: Києво-Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий монастир, Межигір'я, топографія Печерська, «історичні» метаморфози київських монументів та ін.

Низка розвідок І.Гирича присвячена діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та його фундаторів, історичному побутуванню німців у Києві, трагічній долі мистецької збірки й архіву М.Грушевського, котрі зберігалися у київському помешканні і були знищені у січні 1918 р. під час артилерійського обстрілу міських кварталів більшовицькими військами М.Муравйова, створенню Музею-архіву переходової доби, що діяв за часів німецької окупації міста, «музейній війні» 1990–2000-х рр., яка зробила Музей історії Києва «вічним безхатченком» та призвела до втрати дорогоцінних експонатів і реліквій тощо.

Значну цікавість становлять і кілька документів та матеріалів, уміщених у книзі. Це – автобіографічна записка знаменитого київського будівничого Степана Ковніра, нотатки й акти ієродиякона Євфимія та ченця В'ячеслава про воєнні дії в місті 15–25 січня 1918 р., які призвели до пошкоджень Києво-Печерської лаври, відомості Ф.Ернста про руйнування Видубицького монастиря після вибуху порохових льохів на Звіринці у червні 1918 р. Насамкінець І.Гирич подає власну киевознавчу бібліографію, котра дозволяє простежити формування його дослідницьких зацікавлень.

Зрештою, ескізний вибір сюжетів збірки, який сполучає конкретний проблемно-тематичний фрагмент із певними концептами чи ідеями, усе ж таки створює ефект калейдоскопічної рецепції київської минувшини, зокрема породжує багатство та рельєфність образів. Під таким кутом зору киевознавство сприймається не як послідовний ланцюг подій і процесів чи набір уніфікованих описів пам'яток, а як жива, емоційна бесіда з уявним співрозмовником про культурну й інтелектуальну сцену буття старого та нового міста, його тривалий історичний вік, сучасні проблеми й майбуття.

Сподіваємося, що вихід у світ збірки праць І.Гирича з киевознавства спричиниться до актуалізації і розробки низки культурознавчих та інтелектуальних проблем з історії Києва й української минувшини.

О.В.Ясь (Київ)

Непересічною подією в науковому житті сучасної України став вихід у світ наприкінці минулого року новаторського в пізнавальному сенсі, універсального за змістом та формою енциклопедичного видання, покликаного створити всебічне та ґрунтовне уявлення про предметне поле, стан, проблеми, перспективні тенденції розвитку політичної науки, її теоретико-методологічні засади, понятійно-категоріальний апарат. У політичній енциклопедії здійснено науковий опис та аналіз понад 1500 основних понять і термінів, необхідних для глибокого сутнісного розуміння ключових явищ та процесів суспільно-політичного життя й участі в ньому.

Усім своїм змістом видання переконує нас у тому, що політику можна сприймати в позитивному чи негативному ракурсах, можна симпатизувати тим чи іншим гравцям на політичній арені, а інколи відчувати до них неприязнь, чи просто намагатися їх не помічати, проте ані від політики, ані від політиків практично нікуди не втечеш і не сховаєшся. На нашу думку, важливо все-таки не ховати власну голову в пісок уявного відсторонення та самоізоляції від політичного життя, а рухатися назустріч йому сміливо і впевнено, зі знанням політики як науки, спираючись на власне фахове розуміння її сутнісних засад. Нагадаємо також, що неординарний європейський політичний мислитель XVII ст. хорват Юрай Крижанич уважав, що саме політика «найбільш благородна наука» з-поміж усіх світських наук, оскільки є втіленням «королівської мудрості».

У своїй праці «Політика як покликання і як професія» Макс Вебер зазначав, що це поняття має надзвичайно широке смислове значення й охоплює всі різновиди діяльності стосовно самостійного керівництва. На думку відомого зарубіжного соціолога, політика є могутнім повільним бурінням пластів, яке здійснюється одночасно з пристрастю та з допомогою холодного окоміру. Методологічними порадами М.Вебера керувався й авторський колектив рецензованого енциклопедичного видання, намагаючись із сучасних методологічних позицій та парадигм дослідити феномен політики, яка розглядається і як певна діяльність, і як дослідження власне цієї діяльності.

Слід підкреслити, що фундаментальне, узагальнююче видання, в якому втілено засадничі принципи некласичної та постнекласичної соціогуманітарної науки, було підготовлене на базі відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса Національної академії наук України. Упорядником енциклопедії, який гармонійно поєднав функції глибокого дослідника політичної істини та менеджера численного авторського колективу, виступив доктор історичних наук, професор Ю.Шаповал. Про значну наукову вагу, репрезентативний характер рецензованого видання виразно свідчить і той факт, що до його редакційної ради ввійшли академіки відділення історії, філософії та права НАНУ В.Литвин, В.Смолій, Ю.Левенець, О.Онищенко, М.Попович, Ю.Шемшученко, В.Кремень. Слід наголосити, що до практичної реалізації загалом успішного широкомасштабного наукового проекту було залучено вітчизняних і зарубіжних політологів, філософів, істориків, юристів,

соціологів, психологів, інших представників вельми важливих і впливових секторів соціогуманітарного знання. Достатньо сказати, що автором статей стали близько 300 фахівців з України, Росії, Польщі, Франції, Канади, США. На наше глибоке переконання, видання політичної енциклопедії є ще одним важливим і необхідним кроком на шляху повноцінної і реальної інституціоналізації політичної науки в Україні.

Зауважимо, що книга належить до різновиду тих наукових видань, що є досить складними за своєю жанровою специфікою. Нагадаємо у цьому зв'язку, що в одному з найпоширеніших російських енциклопедичних словників Брокгауза та Єфрона поняття «енциклопедія» означає систематичний огляд знань, які мають відношення до всіх чи однієї будь-якої науки. Натомість у Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначається, що енциклопедія – це науково-довідникове видання (словник), котре об'єднує в певній системі найістотніші відомості з усіх галузей знань (універсальна) чи будь-якої однієї (галузева). Слід підкреслити, що політична енциклопедія повною мірою відповідає найбільш суттєвим критеріальним ознакам енциклопедичного жанру.

Представлені у виданні статті розкривають поняття та категорії, які становлять основний зміст сучасної політичної науки. Поряд із матеріалами, присвяченими аналізу традиційних для політичної чи історико-політичної науки проблем, вдумливий і належним чином підготовлений читач знайде також тлумачення тих термінів, які характеризують нові політичні процеси та явища. У своїй сукупності статті, присвячені аналізу мінливого і суперечливого світу політики, надають можливість зрозуміти міждисциплінарний характер цієї галузі знань, отримати систематичні наукові уявлення про політичну сферу життя, познайомитися з досвідом та сучасними проблемами вивчення її різних аспектів.

Слід зазначити, що політична енциклопедія не є лише словником про науку та політику. У розумінні авторів цього видання політична наука постає в багатьох вимірах. Вона, наприклад, охоплює політичну історію, політичні персоналії, політичну думку, політичні доктрини, методологічні парадигми політичної науки, політичне мислення, політичну культуру, об'єктивну політичну реальність, суб'єктивну політичну діяльність, міжнародно-правові аспекти політичних явищ та процесів тощо.

Незважаючи на складність та широкий спектр висвітлених в енциклопедії питань політичної науки, зазначене видання, проте, не є ані колективною монографією, ані збірником наукових праць чи популярним викладенням основ політичної науки. Водночас автори намагалися поєднати у виданні риси вищеназаних жанрів, забезпечити довідниково-інформаційну повноту та наукову новизну, узагальнити досягнення у вітчизняній та зарубіжній соціогуманітарній науці, окреслити нові політологічні проблеми, ураховуючи теоретичний рівень підготовки потенційних читачів – як фахівців із даного напрямку знань, так і пересічних людей, які вперше у житті зацікавилися тим чи іншим питанням політичної науки.

Керуючись принципом об'єктивності істини та зважаючи на морально-етичні детермінанти наукового пошуку, не можна цілком погодитися із занадто категоричним твердженням редакційної колегії політичної енциклопедії про те, що вона є першим в Україні подібного роду фундаментальним виданням. Доречно

у цьому зв'язку нагадати, що 2004 р. за ініціативою та при безпосередній участі Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України було підготовлено й опубліковано «Політологічний енциклопедичний словник», понад 1000 понять та персоналій якого дають досить широке уявлення про стан і досягнення сучасної світової й вітчизняної політичної науки, її термінологічний апарат. Слід вказати й на те, що 2006 р. було здійснено переклад з англійської мови «Короткого Оксфордського політичного словника», в якому здійснено спробу охопити «концепції, людей та інституції».

Варто також зазначити, що на початку 2000-х рр. в Росії, Білорусії, інших країнах СНД було видано низку політичних словників, різних за обсягом та змістом. Водночас задовільна кодифікація та глибокий системний аналіз сегментів політичного знання залишається актуальним науковим завданням для представників соціогуманітарної науки в Україні. Потрібно підкреслити, що авторський колектив енциклопедії в нових історичних умовах не лише суттєво розширив проблемне поле політичної науки, але і значно поглибив дослідження її різноманітних аспектів та сюжетів.

Зауважимо, що представлені в енциклопедичному виданні статті, по-перше, охоплюють практично всі ключові поняття, категорії та проблеми політичної науки, викладені в достатньо розгорнутому вигляді; по-друге, містять коротке визначення (дефініції) термінів, які вживаються в текстах основних статей; по-третє, розкривають смислове значення понять суміжних із політологією наукових дисциплін та суспільно-політичних термінів, знання яких є необхідною умовою чіткого розуміння власне політичних категорій. Отже, у нас є всі підстави стверджувати, що зазначена енциклопедія – одне з перших у системі сучасних соціогуманітарних знань фундаментальне, цілісне, комплексне висвітлення теоретичних та прикладних проблем політичної науки. На нашу думку, вихід у світ цього видання слід розглядати як результат ґрунтового дослідження актуальних проблем політичної науки, і водночас як початок нового етапу в поглибленні та розвитку вітчизняної політичної думки.

Вказуючи на безперечні творчі здобутки авторського колективу вважаємо за необхідне висловити деякі критичні зауваження та побажання, які стосуються окремих проблемних і дискусійних питань рецензованої наукової праці. Насамперед зазначимо, що змістове наповнення енциклопедії, рівень висвітлення окремих політичних та суміжних із ними проблем не дає переконливої відповіді на питання: чи сформувалась українська політична наука як самостійна дисципліна, що здатна продукувати нові знання, котрі відповідають не лише потребам гносеології та політичної практики, але й міжнародним критеріям і стандартам соціогуманітарної науки?

На наш погляд, в енциклопедичному виданні помітна певна нерівномірність у висвітленні різних напрямків політичної науки, не зовсім науково коректним видається використання певних категорій, які мають віддалене чи опосередковане відношення до проблематики. Складно сказати, чим керувалися автори статей, обґрунтовуючи доцільність аналізу в контексті політичної проблематики таких постатей і персоналій, як російська імператриця Єлизавета Петрівна, український письменник та кінорежисер О.Довженко, маловідомі й

недостатньо впливові у загальноукраїнському форматі політичного життя учасники регіонального націоналістичного руху О.Дяків, О.Кандиба, Р.Ярий та ін. Слід звернути увагу на те, що одним із наслідків безмежного розширення сфери наукових досліджень може стати реальна небезпека втрати політичною наукою своєї ідентичності. Саме тому доцільно, на наш погляд, прислухатися до слушної думки британського мислителя Арнольда Тойнбі, який у своїй праці «Дослідження історії» застерігав не переходити розумних меж власної допитливості й «не дозволяти своєму крилатому коневі бігти туди, куди показують очі». Як це не прикро, але на сторінках енциклопедії можна відшукати терміни та поняття, які мають, на нашу думку, псевдонауковий характер. Наприклад, сумнівною видається науково-пізнавальна цінність таких запропонованих авторами понять, як «похідні групи», «етнічний бізнес», «Пакс Сініка» та ін.

Незважаючи на те, що в енциклопедичному виданні здійснено спробу розкрити сутність важливих понять у галузі дипломатії, міжнародних відносин і права, проте вони вимагають коригування в напрямку посилення політичної актуалізації та поглиблення її політологічної складової. Варто сказати, що окремі терміни, особливо теоретико-методологічного спрямування (наприклад, постмодернізм, реваншизм, партизанська війна) вимагають більш ґрунтовного фахового аналізу, максимального наближення до політичної проблематики.

Зауважимо також, що нерідко в рецензованому виданні аналіз політичних постатей чи термінологічних понять політичної науки здійснюють дослідники, які не є авторитетними фахівцями з відповідного напрямку соціогуманітарних знань. Одним із наслідків цього стало те, що тлумачення авторами певних категорій політичної науки не досить чітке і занадто складне для осмислення. Варто пам'ятати при цьому настанову дослідникам російського вченого-енциклопедиста М.Ломоносова, який свого часу зазначав, що «наука – це ясне пізнання істини, просвітлення розуму». Цілком природно, що критеріальні виміри продуктивного наукового знання, лаконічно окреслені М.Ломоносовим, повною мірою поширюються і на проблемне поле суспільних наук. Особливо це стосується аналізу категоріального апарату як специфічної «мови» політичної науки, що має розкривати всю глибину, логіку та стрункність політичної теорії. І, нарешті, вважаємо доцільним у кожній статті зазначати основні джерела та літературу, матеріали яких є фактологічним і теоретичним підґрунтям для авторських висновків та узагальнень.

Висловлені в доброзичливій формі окремі зауваження, що стосуються вдосконалення переважно змістових і текстологічних аспектів політичної енциклопедії, жодним чином не применшують її інтелектуального та науково-пізнавального потенціалу, світоглядного й прикладного значення. Рецензоване фундаментальне видання відкриває нову сторінку в розвитку політичної думки в Україні та є могутнім імпульсом, своєрідним каталізатором для суттєвої активізації, поглиблення й розширення наукових студій, дискурсів у царині багатобарвної політичної науки. Без сумніву, видання стане у пригоді фахівцям, викладачам, громадсько-політичним діячам, усім читачам, не байдужим до політики як науки та важливої практичної сфери громадянського суспільства.

А.І.Павко (Київ)

Рябченко О.А.

СТУДЕНТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920–1930-х РОКІВ:

**ПРАКТИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА КОНФЛІКТИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ /
Вісл. ред. С.В.Кульчицький. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.**

Історія та історіографія університетів, студентства, освіти й науки належать до тематики, яка останнім часом набула неабиякого значення. З одного боку, це зумовлено професійним інтересом до таких сучасних наукових напрямів, як інтелектуальна та культурна історія, з іншого, – зростанням суспільної уваги до сфер освіти й науки. Повною мірою сказане стосується такого складного та суперечливого етапу в розвитку вищої освіти в Україні, як період 1920–1930-х рр. Як відомо, саме у цей час університети зазнали нечуваної критики, такого реформування, що деякі дослідники називають це не інакше, як руйнацією університетів.

Історія студентства цього періоду неодноразово ставала предметом спеціальних досліджень. Утім, сказати, що тема вичерпана, навряд чи можливо. Дискусії, які точаться навколо окремих питань історії студентства, насправді виходять на широке коло проблем. Не дивно, що на сьогодні ми маємо досить різнобарвний спектр думок щодо «радянського студентства». Однак, попри солідну історіографію, досі не було більш-менш значної праці, в якій би всебічно аналізувалася студентська повсякденність, а науковий аналіз здійснювався на широкому колі джерел. Рецензована праця значною мірою заповнює цю лауну.

У полі зору Ольги Рябченко перебуває «ретроспективне вивчення студентів вищих навчальних закладів України як суб'єктів соціально-економічних перетворень радянської влади і процесу стратифікації соціуму» (с.4). Але, насправді, предмет ширший, авторка монографії постійно виходить на проблеми політичні й культурні, почасти намагаючись з'ясувати ознаки тогочасного суспільства у цілому. І саме це надає ваги дослідженню. Не можна не вітати прагнення «всебічно відтворити колорит повсякденності ранньої радянської епохи» (с.16), і на цьому тлі показати студентство як суб'єкт історичного процесу.

Виконати таке завдання можна було лише на широкій джерельній базі, і вона достатньо репрезентативна. Утім, авторка свідомо надає перевагу саме его-документам. Вона виявила й проаналізувала значну кількість таких джерел. Це листи (звернення до влади), спогади (в тому числі й ті, які були написані в еміграції), декілька щоденників, комплекси слідчих справ, що включають і джерела особового походження (анкети, автобіографії, характеристики). Аналізувалися й інші джерела, у тому числі зразки «студентського фольклору» (поетичні та прозові твори самих студентів, де безпосередньо знайшли відображення тогочасні студентські думки, оцінки, настрої). Залучалася й сучасна журнальна публіцистика, хоча, на думку авторки, вона надто переобтяжена ідейно-політичними настановами, спрямована на пошуки чи критику явного або уявного «ворога» (с.17). Натомість більше уваги приділялося тогочасній художній літературі, «творам призабутих авторів» (у тому числі тих, які тривалий час зберігалися у спецфондах бібліотек). На думку авторки, ці джерела більш достовірно відтворюють морально-психологічну атмосферу того часу: «Художні твори 1920-х років демонструють реальний студентський світ, що дозволяє

виділити типові образи студентів – як домінантні, так і маргінальні, відмінні перш за все своїми інтерактивними практиками та оцінками дійсності» (с.20). Чимало фактів було віднайдено в архівних документах, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу. Загалом під час написання монографії було опрацьовано фонди більше десяти центральних та обласних архівів, а також залучено матеріали багатьох вузівських музеїв.

Структура роботи будується на основі виділення основних смислових ліній, які дозволяють виявити й охарактеризувати практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. У першому розділі праці студентів показано як об'єкт і суб'єкт соціальної та культурної політики більшовиків. Авторка характеризує складний час, виявляє суперечності, які були породжені соціальними умовами, коли «політичні вподобання чи навіть звичайні випадки руйнували родини, розводили батьків і дітей, братів по різних арміях, партіях» (с.32). Така ж суперечливість виявляється авторкою у ході аналізу урядової політики й реалій життя під час комплектування вишів студентами. Не випадково політика пролетаризації поєднується з практикою соціального маскуванню: «Особисту історію слід було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним» (с.32).

Не можна не погодитися і з висновком про те, що «справедливість» за соціальною ознакою обернулася для вищої школи втратою такої традиції дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти (с.62). Чимало уваги у праці приділяється процесам конструювання студентами пролетарської ідентичності. На думку авторки, «набути необхідний “пролетарський” образ і вступити до вишу було набагато легше, ніж постійно його демонструвати, як необхідну умову навчання» (с.63). Відповідно, аналізуються студентська мова, поведінка, зовнішність, громадська активність... При фіксації безсумнівного впливу на студентське життя скрутних матеріальних умов усе ж констатується, що у студентському середовищі сформувався свій естетичний тип, який відзначала крайня функціональність та крайній аскетизм.

Цікаві спостереження здійснено стосовно студентської лексики: «Спрощення мови відбувалося за рахунок низьких соціолектів, армійської та матроської мови, включаючи ненормативну лексику». І далі робиться висновок, що мова студента, як і зовнішність, повинна підтверджувати пролетарський статус (с.84). У цьому ж розділі аналізується участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях. На думку авторки, «саме студенти, як найбільш організована й мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження у життя політики більшовиків» (с.93). Далі авторка наводить численні факти участі студентів в антирелігійній роботі, ліквідації неписьменності тощо. Чи не вперше показано, як викорінювалася релігійність у студентському середовищі передусім силами самого студентства. Чимало запропонованих сюжетів дозволяють побачити, як використовувалися енергія і романтика молодості для здійснення соціальних перетворень (с.100), але, водночас, зазначено, що «не всі витримували загартування класовою ненавистю» (с.106).

У другому розділі – «Студентство “старе” і “нове”: спадкоємність і розрив традицій» – ідеться про непрості процеси у самому студентському середовищі. Зречення батьків, чистки, моральний пресинг, пошук ворогів – усе це стало ознаками часу. Утім, увагу авторки прикуто не тільки до процедури чи мотивів виключення «чужих» студентів. Під час дослідження були віднайдені матеріали, які свідчать про реакцію самих студентів, про масштаб трагедії «маленької людини» (с.147–148). Водночас зазначено, що в деякій частині студентів розвинувся «смак до адміністрування» та кар’єризм (с.164). Невідомі сюжети й факти викладено в параграфі, який присвячено дослідженню студентських викликів політиці «пролетаризації» вищої школи, різноманітних форм протестної поведінки студентів, засобів, до яких удавався репресивний апарат держави.

Одним із найбільш вдалих, на нашу думку, є третій розділ, в якому йдеться про академічну повсякденність. Ознакою часу стали «буксири», «соцзмагання», «ударництво», скарги на «упереджене ставлення викладачів», наступ на традиційні методи викладання, бригадно-лабораторна система. О.Рябенко показує метаморфози співпраці студентів і викладачів, наводить яскраві факти, які характеризують суперечливість епохи, робить аргументований висновок про «революційну “девальвацію” особливого статусу професорської корпорації» (с.274).

Четвертий розділ – «Стандарти і стиль життя студентів радянської України 1920–1930-х років» – містить чимало фактичного матеріалу про матеріальні умови життя й навчання студентів (стипендії та їх розмір, стан здоров’я, умови і якість харчування, стан гуртожитків тощо). Окремий параграф присвячено вивченню соціокультурних норм і контрастів дозвілля (старі та нові свята, колективні заходи, вечірки й семінари, театр і кіно, пісні і танці, організація самодіяльності та спортивних змагань).

Висновки достатньо аргументовані й логічні. Зокрема, авторка намагається синтезувати матеріал, накресливши «контури основних типів студентів» (с.374). У цьому є сенс, адже до сьогодні студентство подавалося як майже суцільна маса, зовсім мало уваги приділялося вихідцям із різних верств населення та їхнім стратегіям здобуття вищої освіти чи інтеграції в радянське суспільство, «чужому радянській владі студенту», а тим більше студентській самосвідомості та стереотипам сприйняття студентів у суспільстві.

Книга має додатки, де представлено цифровий матеріал, окремі документи, у тому числі фотографії, які дозволяють «відтворити дух епохи». Узагалі, видання прекрасно оформлене. Безсумнівно, ця книга знайде свого читача.

Звичайно, можна висловити й деякі зауваження та побажання. Так, спостерігаються повтори в першому і другому розділах (зокрема щодо типових «стратегій» серед студентів, ролі соціального походження та приховування минулого, долі «колишніх» тощо). Є й певні суперечності щодо розуміння тоталітарного суспільства як такого. Зокрема, авторка неодноразово висловлює думку, що студентство «було прекрасним середовищем конструювання тоталітарної свідомості» (с.131), «прекрасним ґрунтом для укорінення нових “ідеалів” і “норм” тоталітарної свідомості» (с.372), що «адміністрування партії більшовиків у царині вищої освіти зробило тисячі студентів заручниками

непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини» (с.113), що «методичне впровадження тоталітарної свідомості відбилося на формуванні молоді» (с.377) і т.ін. Ідеологія дійсно «годувала» романтизоване й радикалізоване студентство, яке вимагало термінових дій, а репресивний механізм додавав консолідуючої ваги таким зусиллям. Якщо студенти у монографії подаються як досить строкате середовище, то влада здебільшого як щось єдине, як суцільне лихо. Мабуть, і влада була різною. Влада не є лише абстракцією, у реальності це конкретні люди з конкретними діями. Тобто, були не лише «коливання лінії партії», а й коливання, і навіть суперечності на різних рівнях влади (виш – місцева – центральна) та в різних регіонах. Такі факти наводяться, але побіжно.

Читання книги Ольги Рябченко спонукає до методологічних дискусій, примушує згадати про революційні традиції студентства, їх нігілістичне ставлення до традиційних цінностей. Думаємо, що історикам є ще над чим попрацювати, адже залишається чимало цікавих питань, зокрема, пов'язаних із дослідженням студентських ідеалів, студентської дружби та інших аспектів приватного життя. Але головне, що книга викликає подальші роздуми стосовно розвитку вищої освіти в Україні.

С.І.Посохов (Харків)

**БИБЛИОГРАФИЯ КРИМОВЕДЕНИЯ / ПОД РЕД. А.А.НЕПОМНЯЩЕГО. –
Вып.1–14. – К.; Симферополь, 2004–2011**

**Біобібліографія кримознавства / За ред. А.А.Непомнящого. –
Вип.1–14. – К.; Симферополь, 2004–2011**

Сучасний стан українського історіографічного процесу, який зберігає ще чимало рис традиціоналістського історієписання XIX–XX ст., вимагає пошуку адекватних інтелектуальним викликам форм та методів конструювання історіографічного простору. Особливо актуально це не лише в масштабах цілої держави та її «політики історичної пам'яті», але й у вертикальному розрізі – формуючи якісно нову історіографічну реальність у регіональному та локальному вимірах. Тож на порядок денний виходить завдання вибудовування рівнозначних регіональних «історіографічних відповідей» із погляду використання всього асортименту сучасних методологій, і, що не менш важливо, з позиції якісних новацій в організації самого наукового процесу.

У цьому контексті доречно звернути увагу на цікавий у багатьох аспектах історіографічний досвід, що реалізується впродовж останнього десятиліття в кримському регіоні. Ідеться про продовжувану серію наукових праць «Біобібліографія кримознавства», яка видається з 2004 р. за ініціативою й науковою редакцією доктора історичних наук, професора Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського Андрія Анатолійовича Непомнящого. В основі її лежить ідея відновлення забутих імен подвижників вивчення історичного минулого Кримського півострова. У книгах, що вже побачили світ у рамках серії, реалізується багатоаспектна локальна історична реконструкція окремого регіону перш за все в історіографічному, історико-персонологічному та культурологічному вимірах.

Тематична спрямованість, стилістика викладу та просвітницькі завдання серії продовжують кращі традиції історіографії Північного Причорномор'я XIX – початку XX ст., крокуючи в руслі таких відомих видань, як «Записки Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей», «Відомості Таврійської вченої архівної комісії» та ін. Тим самим серія «Біобібліографія кримознавства» виконує ще одне надважливе завдання, слугуючи своєрідним інтелектуальним «містком» між двома епохами.

Утім, при збереженні загальних культурно-просвітницьких установок із працями попередників, інтелектуальна матриця проекту істотно відрізняється від видань дореволюційної доби. Насамперед це обумовлено відмінностями в методології та організації наукових досліджень, адже на відміну від позитивістської історіографії XIX – початку XX ст. книги серії здебільшого побудовані за проблемно-дослідницьким принципом. Кожен випуск по суті є фундаментальним дослідженням конкретної маловивченої проблеми історії та історіографії Криму. У науково-організаційному плані випуски відрізняються ще більш помітною унікальністю й новизною з огляду на те, що дореволюційні видання з історії півострова здебільшого являли собою або тематичний ряд публікацій окремих видатних ентузіастів, наприклад А.І.Маркевича, або ж продукт колективних зусиль членів учених товариств, губернських архівних комісій тощо.

Натомість рецензована серія заснована, як видається, на абсолютно іншому принципі – широкій репрезентації дослідницької діяльності конкретної наукової школи, у даному випадку кримиознавчої. Судячи з усього, саме з позицій цієї важливої обставини серія «Біобібліографія кримиознавства» вже зайняла свою особливу нішу в інтелектуальному просторі Криму. Можна назвати чимало імен його відомих істориків, але до кінця ХХ ст. ми не мали прецедентів становлення та розвитку «справжніх», так би мовити, наукових шкіл із кримиознавчих студій, адже книжковий ряд, що належить одному, навіть дуже «плодовитому», дослідникові не може замінити собою праці наукової школи, яка символізує відтворення інтелектуальних дискурсів та ретрансляцію історичної інформації від одного покоління до іншого. На нашу думку, започаткований А.А.Непомнящим видавничий проект ефективно виконує ці функції.

В інформаційному плані випуски серії «Біобібліографія кримиознавства»¹ відрізняються найширшим діапазоном. Хронологія ж досліджень охоплює період від кінця ХVІІІ ст. до другої половини ХХ ст., тобто понад 200 років кримської історії. Більшість книг присвячена проблемам розвитку історичного краєзнавства (вип.3–5, 7, 10, 12–13), етнографічних (вип.2, 6, 9), пам'яткоохоронних (вип.11), статистичних (вип.1) досліджень, адміністративної діяльності (вип.8), історичної мемуаристики (вип.14).

Провідне місце в тематиці серії займає історична біографістика, причому як в індивідуальному, так і колективному ракурсах. Окремим діячам присвячено вип.3, 8–9. Просопографічний характер мають вип.1–2, 4, 6–7, 12–13. У капітальному двотомнику А.А.Непомнящого сформовано найбільш репрезентативний на сьогодні колективний портрет дослідників кінця ХVІІІ – середини ХХ ст. Зокрема, ґрунтовно висвітлено внесок таких подвижників-кримиознавців, як В.Ф.Зуев, І.-Г.Георґі, П.І.Кешпен, М.Н.Мурзакевич, А.Л.Бертсьє-Делаґард, І.А.Линниченко, В.В.Григор'єв, І.Н.Березін, Н.І.Веселовський, Ф.Ф.Лашков, В.Д.Смирнов, А.Н.Самойлович.

¹ *Бобков В.В.* Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Биобиблиограф. указ. – Симферополь, 2004. – 302 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.1); *Мусаева У.К.* Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки. – Симферополь, 2004. – 214 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.2); *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.3); *Кармзіна Н.В.* Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.). – Симферополь, 2005. – 177 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.4); Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: вопросы истории кримведения и охраны памятников: Сб. науч. тр. в честь 150-летия со дня рождения А.И.Маркевича (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.5) // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского: Сер. «История». – Симферополь, 2005. – Т.18 (57), №1, спецвыпуск. – 228 с.; *Волкова С.А.* Чехи на Півдні України (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Симферополь, 2006. – 160 с. (сер. «Биобиблиография кримиознавства», вып.6); *Непомнящий А.А.* Подвижники кримведения. – Симферополь, 2006. – Т.1. – 324 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.7); *Бобкова О.М.* А.Я.Фабр: портрет администратора на фоне эпохи. – К., 2007. – 321 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.8); *Мусаева У.К.* Народный учитель: документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского. – Симферополь, 2007. – 240 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.9); *Канґиева Э.М.* Кримведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры. – К.; Симферополь, 2007. – 424 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.10); Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: исследования и документы / Авт.-сост. А.В.Хливнюк. – Симферополь, 2008. – 240 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.11); *Непомнящий А.А.* Подвижники кримведения: В 2 т. – Симферополь, 2008. – Т.2: Taurica Orientalia. – 600 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.12); *Севастьянов А.В.* Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932). – К.; Симферополь, 2010. – 255 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.13); *Громенко С.В.* Stepu, morze i góry: Польские путешественники конца ХVІІІ – начала ХХ вв. о Крыме. – Симферополь, 2011. – 304 с. (сер. «Биобиблиография кримведения», вып.14).

У цьому ж ключі виконано низку інших досліджень, що побачили світ у книжковій серії. Зокрема, у монографії С.В.Громенко представлено просопографічний портрет польських мандрівників кінця XVIII – початку XX ст.

Таким чином, у результаті реалізації видавничого проекту відбувається не просто відтворення пласта біоісторіографічних студіювань на регіональному рівні, а самі ці дослідження виходять на якісно нові горизонти світопізнання, будучи безумовно успішною спробою створення «колективної біографії» представників наукових співтовариств, що займалися вивченням Криму з кінця XVIII по XX ст. включно. Спробою, якій на сьогодні немає аналогів у регіональному історіографічному просторі Південної України та Криму.

Серед безсумнівних здобутків серії «Біобібліографія кримознавства» хотілося б відзначити її крос-культурний характер. Ураховуючи історичну полікультурність кримських теренів книги серії націлені на максимально повне охоплення історичної спадщини всіх етносів і культур регіону. Окрім відповідної спадщини домінуючого російсько-українського населення виділимо також праці, спеціально присвячені кримськотатарській (вип.2, 9–10), польській (вип.14) і чеській (вип.6) проблематиці. На основі аналізу змісту чотирнадцяти випусків серії, що вже побачили світ, можна зробити висновок, що методологічною основою представлених у ній досліджень стала культурна поліфонія Кримського півострова – регіону, де за останні століття проявилася можливість реалізації відповідного потенціалу багатьох етносів.

Виокремимо й таку рису книжкової серії, як багаторівневність досліджень. При спільності домінантного об'єкту – історичний регіон Криму – у працях застосовуються різні методології – від описових краєзнавчих до історії ментальностей, соціальної психології, історії інтелектуального конструювання «образів простору» тощо. «Біобібліографія кримознавства» сформувалася як поле для синтезу досягнень вітчизняної та застосування новітніх підходів західної й пострадянської історіографії. На наш погляд, саме реалізація методологічних принципів і підходів, закладених в основу даної серії, може виступати дієвим засобом подолання методологічного традиціоналізму історико-краєзнавчих досліджень Півдня України на сучасному етапі. У певному сенсі поява самої серії стала своєрідною альтернативою поки ще домінуючому в регіональному просторі Південної України дискурсу краєзнавчого історієписання, який тяжіє до позитивістських установок.

Загалом є всі підстави стверджувати, що з реалізацією видавничого проекту «Біобібліографія кримознавства» виразно сформувався унікальний історіографічний феномен, аналогів якому в регіональному соціокультурному просторі, принаймні Криму й Південної України, немає. Спираючись на традиції попередників упорядників серії та її авторам удалося створити такий книжковий доробок, який, окрім власне дослідницької функції, відіграє ще й важливу роль репрезентації та актуалізації культурної спадщини регіону у сучасній інформаційній мозаїці Східної Європи. Хочеться щиро побажати нашим кримським колегам нових подвижницьких кроків і нових кримознавчих історичних праць – не менш цікавих, ніж ті, що вже побачили світ!

**В.В.Іваненко (Дніпропетровськ),
М.Е.Кавун (Дніпропетровськ)**

ЮВІЛЕЇ

М.М.КАНИСТРАТЕНКО (ХАРКІВ), Н.М.КУШНАРЕНКО (ХАРКІВ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.М.ШЕЙКА



2012-й рік – ювілейний у житті, науковій та освітянській діяльності доктора історичних наук, професора, ректора й завідувача кафедри культурології Харківської державної академії культури (ХДАК), фундатора вищої культурологічно-мистецької та бібліотечно-інформаційної освіти в Україні Василя Миколайовича Шейка. Ім'я цього знаного українського вченого-культуролога, яскравого представника вищої вітчизняної школи відоме не лише в Україні, а й за її межами, а його наукові та освітянські заслуги визнані професійною спільнотою, гідно оцінені державою. Ювіляр – повний кавалер ордена «За заслуги», відзначений почесною грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом», почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За багаторічну плідну працю в галузі ку-

льтури», срібними медалями Національної академії мистецтв України й Української академії наук національного прогресу «За видатні досягнення у прогресі суспільства» та ін.

Проте головне – у значних творчих здобутках, особистісних рисах цієї людини – шляхетності, принциповості, працелюбності, особливій харизмі, високому творчому потенціалі, масштабності професійного мислення, відданості улюбленій справі, організаційних здібностях, умінні не лише генерувати інноваційні ідеї, але й успішно втілювати їх у життя. Усе це забезпечило ювілярові високий авторитет серед студентів, випускників, колеґ-викладачів, науковців.

Народився Василь Миколайович Шейко 9 травня 1942 р. в місті Охтирці Сумської області. Після закінчення середньої школи в 1959 р. юнак вступив на перший курс Белгородського музичного училища (відділення народних інструментів). Талановитий студент успішно поєднував навчання з педагогічною діяльністю в музичних школах та студіях, що допомогло формуванню як диригентсько-виконавських навичок, так і основ педагогічної майстерності. Після закінчення з відзнакою в 1963 р. музучилища молодий фахівець-музикант удало сполучав педагогічну діяльність із підготовкою до вступу в Харківський державний інститут культури, навчання в якому (1964–1968 рр.) не тільки

сприяло вдосконаленню фахової майстерності, а й розкриттю здібностей до науково-дослідницької діяльності. Студентське захоплення історичним минулим свого народу, його культурною спадщиною багато у чому визначило подальший життєвий шлях В.М.Шейка. У 1968 р., закінчивши з відзнакою інститут культури, попри сподівання друзів і викладачів, які пророкували йому блискучу кар'єру музиканта, він став аспірантом Інституту історії СРСР АН СРСР.

Роки навчання в аспірантурі провідної наукової установи в галузі вітчизняної історії стали важливим етапом фахового зростання Василя Миколайовича, а активна робота в теоретичних семінарах сприяла розквіту таланту молодого дослідника. Вихід в одному з найпрестижніших історичних журналів країни «Вопросы истории» рецензії В.М.Шейка на колективне фундаментальне дослідження історії радянської інтелігенції, аргументовані критичні зауваження свідчили про його наукове визнання як фахівця в галузі історії культури. Після дострокового закінчення аспірантури й успішного захисту кандидатської дисертації В.М.Шейко повернувся до Харківського державного інституту культури, де працював викладачем, а з 1972 р. – старшим викладачем кафедри всесвітньої історії. Попри викладацьку діяльність продовжував досліджувати проблеми історії культури і культурно-освітньої роботи, брав участь у численних всесоюзних та республіканських наукових конференціях, друкував наукові статті, рецензії, навчально-методичні матеріали. У 1978 р. йому, як плідному науковцеві і досвідченому викладачеві-методисту, було присвоєно вчене звання доцента.

Нарощуючи свій науковий потенціал, В.М.Шейко поглиблено опрацьовував проблеми культурного будівництва в Україні, просуваючись у своїх творчих пошуках усе далі й далі. Проте доля внесла корективи у життя вченого-педагога, спрямувавши його зусилля на адміністративну роботу, яка стане наступним щаблем його професійного зростання. У 1984 р. він очолив одну з найскладніших ланок інституту – факультет підвищення кваліфікації викладачів культосвітніх училищ України. Молодому деканові вдалося сформувати колектив високопрофесійних викладачів, що сприяло утвердженню факультету як провідного в Україні науково-методичного центру в галузі культури. Тут щорічно підвищували кваліфікацію близько 350 викладачів культосвітніх училищ України, Молдавії, республік Середньої Азії. За його ініціативою 1986 р. вперше в УРСР було створено кафедру історії й теорії культури, яка стала осередком гуманітарно-культурологічної підготовки фахівців сфери культури і мистецтва. Будучи завідувачем новоствореної перспективної кафедри, В.М.Шейко з 1988 р. обіймав посаду проректора з наукової роботи. Із цього моменту за короткий термін десятки викладачів вищу підготували та захистили кандидатські дисертації, що дозволило суттєво підвищити науковий ценз викладацького складу.

Попри копітку організаторську роботу В.М.Шейко не полишав своїх власних наукових пошуків. Його доробок на той час становив понад 60 опублікованих праць, серед яких – окремі розділи колективної монографії «Інтелігенція радянської України», підготовленої Інститутом історії АН УРСР, статті в «Українському історичному журналі», тези доповідей на всесоюзних наукових конференціях.

1989-й рік – визначальний для Василя Миколайовича. 20 грудня рада інституту абсолютною більшістю голосів обрала його ректором найстарішого в Україні навчального закладу цього профілю. Це були одні з перших у республіці вибори керівника вищого навчального закладу на нових, альтернативних засадах. Великий досвід наукової, педагогічної й організаторської діяльності дозволив новообраному ректорові правильно визначити стратегічні напрями реформування вищої освіти та науки. Головну увагу він приділив модернізації навчального процесу, вдосконаленню змісту підготовки нової генерації фахівців, потрібних галузі культури незалежної України. Саме у цей

час ХДІК, окрім традиційних спеціальностей «Бібліотекознавство і бібліографія» та «Народна художня творчість», уперше в Україні розпочав підготовку фахівців зі спеціальностей «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культур», «Соціальна педагогіка», «Культурологія». Згодом цей перелік розширився завдяки введенню нових спеціальностей – «Менеджмент невиробничої сфери», «Документознавство та інформаційна діяльність» та ін.

Важливим напрямом своєї діяльності як ректора В.М.Шейко вважає підготовку науково-педагогічних кадрів – кандидатів і докторів наук, формування власних наукових і творчо-виконавських шкіл. Авторитет, енергія, наполегливість В.М.Шейка невдовзі принесли відчутні результати. Завдяки його зусиллям у 1994 р. було відкрито аспірантуру з шести спеціальностей, створено єдину серед ВНЗ культури спеціалізовану вчену раду із захисту докторських дисертацій зі спеціальності «АСУ та прогресивні інформаційні технології», а з 1996 р. почала функціонувати докторантура з трьох спеціальностей.

Під керівництвом В.М.Шейка ХДІК набув членство в Європейській асоціації бібліотечно-інформаційної освіти та наукових досліджень (ЄВКЛІД), Організації європейської співдружності в галузі бібліотечної та інформаційної освіти (БОБКАТССС), Міжнародній федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА). У 1996 р. рішенням Державної акредитаційної комісії Міністерства освіти України інститут одним із перших серед навчальних закладів культури і мистецтв було акредитовано за вищим IV рівнем, а в 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України №818 він був реорганізований у Харківську державну академію культури. В.М.Шейко ввійшов до складу фахової ради культури і мистецтва та науково-методичної комісії з культури Міністерства освіти України, став позаштатним радником комітету Верховної Ради України з освіти і науки.

Останнє десятиріччя можна вважати одним із найвизначальніших, найвідповідальніших, найдинамічніших для В.М.Шейка. Саме завдяки його наполегливій праці відбулося остаточне ствердження ХДАК як провідного культурологічно-мистецького та навчально-наукового центру. Уже у 2005 р. в Болоньї одним із перших ректорів східноукраїнського регіону він підписав Велику Хартію університетів, що юридично засвідчило входження академії до світової освітянської спільноти.

Якісні зміни відбулися не лише в навчальному процесі, але й в усіх ланках наукової діяльності академії. І тут повною мірою розкрився талант ректора В.М.Шейка не тільки як організатора й натхненника наукових здобутків вишу, а й талановитого, яскравого вченого-дослідника, який власним прикладом надихає на плідну діяльність у царині науки. У 2002 р. у спеціалізованій вченій раді Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна він успішно захистив докторську дисертацію «Історико-культурологічні концепції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму (кінець XIX – початок XXI ст.)» за двома спеціальностями: *всесвітня історія і теорія та історія культури*. Це стало черговим етапом наукових звершень Василя Миколайовича, науковий доробок якого нині налічує понад 500 друкованих праць, зокрема 40 монографій, підручників, навчальних посібників. Тільки за останні десять років вийшло друком 6 монографій, 14 підручників і навчальних посібників, автором і співавтором яких є В.М.Шейко, у тому числі «Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.)», «Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX – початок XXI ст.)», «Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації», «Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір», «Філософія української національної ідеї та Микола Хвильовий: історико-культурологічний аспект», «Історія української культури», «Історія української художньої культури», «Історія культури», «Історія культури

Слобідської України», «Організація та методика науково-дослідницької діяльності» та ін. Його наукові інтереси зосереджуються на дослідженні історії української й світової культури, розробці теорії цивілізаційної еволюції в добу глобалізму, регіональних аспектах розвитку української культури, історії української інтелігенції, системі підготовки культурологічно-мистецьких кадрів. Попри багатогранність В.М.Шейка як ученого головним його внеском вважаємо розвиток теорії культурології. Визнанням наукових досягнень ректора стало його обрання в 2002 р. членом-кореспондентом Національної академії мистецтв України.

Плідна наукова діяльність та організаторський талант В.М.Шейка визначили подальший розвиток наукової роботи колективу академії, де тепер функціонують докторантура за чотирма та аспірантура за дев'ятьма спеціальностями. Сам В.М.Шейко у 2009 р. очолив розробку фундаментальної державної НДР «Вітчизняна та світова культура; історико-теоретичні аспекти». Створення у ХДАК сучасної розгалуженої структури підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації надало можливість десяткам викладачів академії успішно захистити докторські й кандидатські дисертації, кількість штатних докторів наук, професорів збільшилася до 37, а науковий ценз академії становить майже 70%.

Значний внесок як учений, науковий редактор і член редколегії В.М.Шейко зробив у розбудову й успішне функціонування професійних наукових, науково-методичних журналів та збірників наукових праць. Він – відповідальний редактор фахових видань ХДАК «Культура України», «Вісник Харківської державної академії культури», щорічників «Культура та інформаційне суспільство XXI століття», «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку», інституту культурології Національної академії мистецтв України «Культурологічна думка» тощо.

Як провідний учений-культуролог В.М.Шейко доклав неабияких зусиль щодо формування власної потужної наукової школи, яка, з одного боку, є запорукою плідної наукової діяльності, з іншого – вагомим результатом, своєрідним якісним показником значного творчого доробку як засновника-лідера, так і його учнів. Представники його наукової школи продовжують і розвивають ідеї свого вчителя, захищають докторські й кандидатські дисертації з теорії та історії культури, української та регіональної культури. Учні Василя Миколайовича – доктори і кандидати наук – успішно працюють в усіх куточках України, а також країнах Західної Європи, США, Канаді.

Завдяки творчій енергії та ініціативі Василя Миколайовича в Україні введено такі наукові галузі, як «культурологія» та «соціальні комунікації», які затверджені постановою Кабінету Міністрів України у 2006 р. В.М.Шейко сформував творчий колектив провідних науковців академії, організував і брав безпосередню участь у розробленні переліку наукових спеціальностей, проектів паспортів, формул спеціальностей, напрямів досліджень, програм кандидатських іспитів, високо оцінених науково-культурологічною громадськістю нашої країни, та які затверджені ВАК України і профільним міністерством. Це надало нового імпульсу для розвитку в нашій країні культурології як перспективної наукової галузі, фундаментальної наукової та навчальної дисципліни, посилило авторитет ювіляра в наукових та освітніх колах.

Сьогодні Василь Миколайович Шейко продовжує багато та плідно працювати. Він, як завжди, сповнений творчих планів і задумів. Щиро бажаємо йому міцного здоров'я, особистого щастя, виконання всіх бажань, плідної творчої, наукової, педагогічної й організаторської діяльності на ниві культурології та вищої освіти України!

IN MEMORIAM



ТЕОДОР МАЦЬКІВ

8 серпня 2011 р. в м.Альбукерк (Нью-Мексико, США) на дев'яносто четвертому році після тяжкої хвороби закінчився життєвий шлях знаного українського історика, доктора історичних наук, професора Теодора Мацькова.

Теодор Мацьків народився 30 травня 1918 р. у селі Струтин на Івано-Франківщині у селянській родині. Середню освіту здобув у Львові, закінчивши академічну гімназію, відому своїми патріотичними традиціями. Із грона наставників, яких завжди з великим теплом згадував учений, найбільший вплив на формування його зацікавлень історією справив викладач усесвітньої історії д-р Адріян Копистянський, колишній доцент Петербурзького університету, і о. Теофіль Горникевич, автор цікавих споминів «З Відня до Царгороду» та збірки документів із Державного австрійського архіву про події в Україні 1914–1920 рр. По закінченні гімназії Теодор прагнув продовжувати освіту, але доля склалася інакше. У 1939 р. його було мобілізовано до польської армії, він брав участь у боротьбі проти гітлерівських загарбників. Складними були воєнні дороги. Опинившись по Другій світовій війні в Німеччині, у 1945–1946 рр. він працював у головній квартирі УНРРА (Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови; United Nations Relief and Rehabilitation Administration). У 1947–1950 рр. Теодор Мацьків продовжив навчання в університеті Франкфурта-на-Майні, студіюючи славістику й історію. Успішно захистивши 15 червня 1950 р. дисертацію «Українська козаччина у світлі німецької літератури в першій половині XVIII ст.» одержав ступінь д-ра філософії (cum laude) і зарекомендував себе як здібний історик-документаліст. Докторат одержав і в Українському вільному університеті, де науковим керівником його праці був Борис Крупницький, а рецензентом – не менш відомий український учений Олександр Оглоблин. Того ж року він виїхав до США, де вступив до Університету Сетон-Голл у Ньюарку. Пізніше вдосконалював освіту в Гарвардському (США, 1955–1956 рр.), Цюрихському (Швейцарія, 1956–1957 рр.), Оксфордському (Великобританія, 1962 р.) університетах. Викладав в Академії ім. Кушинґа та протягом року в Марія-Гільф-Колегії у Швейцарії. По поверненні до США працював у Лен-Коледж директором історичного департаменту та професором європейської історії. Викладав в Род-Айлендському університеті. У 1959 р. одержав постдокторську дослідницьку стипендію в Єльському університеті, а в 1962 р. вчений розпочав викладацьку працю в Акронському державному університеті (штат Огайо), де до 1984 р. читав курс із російської мови. У 1973 р. очолив програму советознавчих студій, а в 1984 р., після виходу на пенсію, переїхав у Гайдельберг (ФРН), де його дружина, доктор медицини Еллен Краус-Мацьків, працювала професором офтальмології в місцевому університеті (син Стефан,

стоматолог за фахом, працює у Саудівській Аравії). У Гайдельберзькому університеті доктор Теодор Мацьків викладав історію України як професор-гість (1984–1987 рр.). У 1987 р. його було запрошено з викладами з історії України до Українського наукового центру Університету Макворті у Сідней (Австралія). По поверненні до Німеччини вчений до 1993 р. працював звичайним професором східноєвропейської історії в Українському вільному університеті в Мюнхені. У цей час він продовжував брати участь у наукових конференціях. Зокрема, у травні 1997 р. у Кракові на запрошення Польської академії наук він виступив із доповіддю «Зборівський договір в англійській пресі з 1649 р.», яку було опубліковано у виданнях ПАН.

Учений був професором Акронського, Гайдельберзького та Українського вільного університетів, членом численних наукових товариств, серед яких Українська вільна академія наук у США, Наукове товариство імені Шевченка, Мічиганська академія наук (Енн-Арбор, США), Американська асоціація університетських професорів, Американська асоціація славистичних студій, Американська історична асоціація, був співробітником Українського публіцистично-наукового інституту (Чикаго). Українознавчі проблеми розкривалися Т.Мацьковим на конференціях, організованих Мічиганською академією наук. Крім того, він кілька років викладав історію України на вечірніх курсах Акронського державного університету, в якому працював. Довгі роки професор Теодор Мацьків був дійсним членом Українського історичного товариства і співробітником журналу «Український історик». Із 1965 р. вчений входив до його редколегії, а з 1985 р. відповідав за публікації з історії козацтва XVII–XVIII ст. та українсько-польських зв'язків. Крім того, від 1984 р. Теодор Мацьків очолював осередок Українського історичного товариства в Німеччині, заснований ще Наталією Полонською-Василенко 25 жовтня 1965 р.

Управа німецького осередку УІТ проводила наукові конференції як у співпраці з Українським вільним університетом, так і німецькими, австрійськими, установами інших країн – інститутом для дослідження східноєвропейської історії та німецько-американським інститутом при Гайдельберзькому університеті, інститутом для європейських регіональних дослідів при Університеті Сіген тощо. Майже на кожному форумі Теодор Мацьків виступав із доповідями. Крім того, як відомий знавець козацтва, історик брав участь у міжнародних історичних конгресах у Стокгольмі (1960 р.), Відні (1965 р.), Сан-Франциско (1975 р.), Штутгарті (1985 р.), у I Міжнародному конгресі славистів у м.Бенф (Альберта, 1970 р.), II конгресі Міжнародної асоціації українців у Львові.

Удруге відвідуючи Україну в 1992 р. Теодор Мацьків зустрічався зі студентами і викладачами університетів в Києві, Дніпропетровську та Полтаві, де його лекції про Івана Мазепу викликали значний інтерес. Він матеріально підтримав видання Севастопольського товариства «Просвіта» «Дзвін Севастополя». Збірник наукових праць, виданий на пошану 80-річчя професора Теодора Мацькова, було подаровано бібліотекам Збройних сил України. Добродійна діяльність ученого протягом довгих років заслуговує на окреме дослідження.

Викладаючи, працюючи над науковими дослідженнями, професор Т.Мацьків гідно представляв українську історичну науку за кордоном, багато уваги приділяв громадській і громадсько-науковій роботі, намагався поширювати знання з історії та культури України не лише на наукових форумах, зокрема він організував вечір української музики в Університеті Сетон-Голл, публікував науково-популярні статті у пресі, вів українознавчі передачі на радіо. Учений допомагав українським дисидентам. Так, він став організатором виступу Валентина Мороза в Акронському університеті восени 1979 р. Наступного року Т.Мацьків запрошував Леоніда Плюща виступити в Гайдельберзькому університеті.

Автор п'яти монографій та понад ста двадцяти наукових статей, він дотримувався у своїй науковій праці традицій документалізму, притаманних історичним школам Володимира Антоновича та Михайла Грушевського. Теодор Мацьків сповідував принцип *ad fontes*, що обумовило його значний внесок у розвиток українського джерелознавства й археографії. Саме цим пояснюється зацікавлення українських дослідників науковою спадщиною вченого.

Студії професора Т.Мацькова стали помітним внеском у вивчення проблем української історії. Це – історичні, історіографічні, теоретичні та джерелознавчі праці, публікації численних джерел, віднайдених ним в архівах за межами України. Найбільшу увагу дослідник приділив добі та постаті гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. Монографії Т.Мацькова виходили німецькою, англійською, українською мовами: «*Mazepa im Lichte der Zeitgenössischen deutschen Quellen*» (Мюнхен, 1963 р., друге доповнене видання побачило світ також у Мюнхені заходами Українського вільного університету в 2000 р.), «*Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications*» (Чикаго, 1967 р.), «*English Reports on Mazepa, 1687–1709*» (Нью-Йорк, Торонто, 1983 р.), «*Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709*» (Мюнхен, 1988 р.; перевидано НАН України в 1995 р.) та ін. Цій темі також присвячено низку статей, які розкривають окремі аспекти діяльності гетьманів. Написані на основі західної методології, з використанням матеріалів німецьких, австрійських, французьких, англійських архівів студії дослідника у поєднанні з традиціями української історіографії сьогодні є орієнтиром для сучасних українських істориків. Особливу увагу він приділяв пошукам і введенню до наукового обігу нових, раніше невідомих джерел з історії України, які зберігаються у зарубіжних архівосховищах. Т.Мацьків самовіддано працював у цій ділянці історичної науки, яка із загальновідомих причин не могла розвиватися в УРСР. Коли ж Україна проголосила незалежність, чому вчений щиро зрадів, його новаторський науковий доробок, зіпертий на міцну джерельну основу, прислужився й дослідникам на його історичній Батьківщині, відкривши перед ними нові горизонти.

Смерть професора Теодора Мацькова стала тяжкою втратою для української історіографії. Вічна йому пам'ять!

*А.Є.Атаманенко (Острозь),
Ю.А.Мицик (Київ)*

11 березня 2012 р. на 89-му році життя відійшов у Вічність відомий український історик Павло Васильович Михайлина.

П.В.Михайлина народився 25 січня 1923 р. у с.Винятинці Заліщицького повіту на Тернопільці у селянській родині. Закінчив місцеву 7-річну народну школу, поступив у Заліщицьку гімназію. 1939-й рік вніс суттєві зміни в різні сфери життя, у тому числі освітянського. Юнак продовжив навчання у Заліщицькій середній школі, яку закінчив 1941 р. Павло вирізнявся з-поміж інших школярів своєю старанністю, дисциплінованістю, великою зацікавленістю та любов'ю до історії.

У роки війни П.В.Михайлина був телефоністом і радистом, згодом старшиною роти автоматників. Воював на території Польщі та Німеччини, був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу», «За визволення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над фашистською Німеччиною» та багатьма іншими.

Після завершення війни і повернення додому П.В.Михайліні вдалося втілити у життя давню мрію. Наприкінці 1945 р. він поступив на історичний факультет Чернівецького вчительського інституту. Закінчивши його та прагнучи поглибити фахові знання, Павло Васильович із 1947 р. продовжував навчання на історичному факультеті Чернівецького університету. У 1951 р. П.В.Михайлина одержав рекомендацію для навчання в аспірантурі при кафедрі історії СРСР та УРСР й обрав для дослідження малорозроблену у вітчизняній історіографії проблему – становище українських міст і участь міського населення у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Науковим керівником аспіранта став один із провідних фахівців з історії України XVI–XVIII ст. і, зокрема, Визвольної війни, професор В.О.Голобуцький. Одночасно працював науковим співробітником Чернівецького обласного краєзнавчого музею, згодом – ученим секретарем, завідувачем відділу. Протягом 1954–1960 рр. він – співробітник Чернівецького обкому КПУ. У 1958 р. П.В.Михайлина захистив в Інституті історії АН УРСР кандидатську дисертацію «Міста України у Визвольній війні 1648–1654 рр.»

Від 1960 р. науковець працював викладачем, а 1963 р. був призначений доцентом кафедри історії СРСР і УРСР Чернівецького держуніверситету. Цей період його діяльності виявився досить плідним у науковому плані. З'явилася низка історичних досліджень, присвячених соціальній диференціації міщан, розвитку міського ремесла у Правобережній Україні, зовнішньоекономічним зв'язкам українських міст кінця XVI – першої половини XVII ст., історії Чернівців і буковинських містечок тощо.

Із 1969 р. П.В.Михайлина працював у системі Академії наук, а саме на посаді завідуючого Чернівецьким відділом Інституту історії АН УРСР. З ініціативи та під керівництвом ученого було започатковано видання щорічника «Минуле і сучасне Північної Буковини», підготовлено матеріали до фундаментальних книг «Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія Української РСР», «Нариси з історії Північної Буковини» та багатьох інших.

Вагомим здобутком П.В.Михайлини як науковця стали його монографії «Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст.)» (1971 р.), «Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.)» (1975 р.).

У 1978 р. він став співробітником новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Протягом 1978–1988 рр. – завідувач чернівецького відділення цієї установи. Продовжуючи й далі вивчати історію України періоду козацтва, П.В.Михайлина 1981 р. в Інституті історії АН УРСР захистив докторську дисертацію

«Становище міського населення України та його участь у визвольній боротьбі українського народу (від Люблінської унії 1569 р. до Визвольної війни 1648–1654 рр.)». У 1988 р. отримав звання професора, а в 1990 р. ініціював створення і очолив кафедру історії України Чернівецького державного університету. Із грудня 2002 р. був почесним доктором Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

П.В.Михайлина багато років очолював одну з районних організацій товариства «Знання» Чернівців, був заступником голови і членом правління обласної організації. Павло Васильович протягом двох десятиліть посідав посади заступника голови та голови правління Чернівецької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Він був членом спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій з історії та політології ЧНУ ім. Юрія Федьковича. Павло Васильович допомагав науковими порадами багатьом здобувачам, аспірантам. Професор виступив рецензентом цілого ряду монографій, довідників, наукових збірників.

У різний час П.В.Михайлина підтримував творчі й дружні стосунки з відомими істориками України – О.К.Касименком, І.О.Гуржієм, Ф.П.Шевченком, А.В.Санцевичем, В.Г.Сарбеем, В.А.Смолієм, І.Г.Шульгою, В.В.Грабовецьким та багатьма іншими.

Науковці, колеги, учні, друзі висловлюють співчуття рідним і близьким Павла Васильовича Михайлини. Пам'ять про цю інтелігентну, мудру й порядну людину назавжди збережеться у серцях тих, хто з ним працював і добре його знав.

***О.І.Гуржій (Київ),
А.П.Коцур (Київ)***

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абраменко Л.М.

Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. – К.: МАУП, 2005. – 480 с.

Актуальні проблеми розвитку

Автономної Республіки Крим: Мат. круглого столу (Сімферополь, 11 грудня 2007 р.) / За ред. Н.В.Кавовської. – Сімферополь: Сонат, 2007. – 112 с.

Барановська Н.

Чорнобильська трагедія: Нариси з історії / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 254 с.

Верменич Я.

Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 306 с.

Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть / Упор. В.Г.Заець. – Вінниця: Нова книга, 2010. – 600 с.

Гетманец М.Ф.

О Харькове и не только: Публицистика, история, письма, сатира. – Х.: Майдан, 2012. – 132 с.

Гончаревський В.Е.

Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К.: Логос, 2011. – 238 с.

Грек И.Ф., Руссев Н.Д.

1812 – поворотний год в истории Буджака и «задунайских переселенцев»: Болгары и гагаузы в многонациональной Молдове. – Кишинёв: Stratum plus, 2011. – 143 с.

Держава і церква в новітній історії України:

Зб. ст. за мат. III Міжнар. наук. конф. «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 року) / Гол. ред. М.І.Степаненко. – Полтава: ПНПУ, 2010. – 358 с.

Дзюба О.М.

Приватне життя козацької старшини XVIII ст.: (на матеріалах епістолярної спадщини) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 348 с.

Діденко Ю.В.

Народний рух у державотворчих процесах України (1989–2002). – Одеса: Астропринт, 2006. – 176 с.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій, кер. авт. кол. С.В.Кульчицький. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій, кер. авт. кол. С.В.Кульчицький. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – 608 с.

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України: Бібліографія праць наукових співробітників 2001–2010 / Відп. ред. М.Литвин, упор. М.Чебан. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – 432 с.

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2010 р.: Інформаційний бюлетень / Відп. ред. М.Литвин. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – 230 с.

Казачество: Энциклопедия / Гл. ред. А.П.Федотов. – Москва: Энциклопедия, 2008. – 720 с.

М.В.Келдиш та українська наука: До 100-річчя від дня народження вченого / Гол. редкол. Б.Є.Патон, кер. авт. кол. О.С.Онищенко. – К.: Академперіодика, 2011. – 272 с.

Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (13 квітня 2011 р.) / Гол. редкол. В.О.Огнев'юк. – К.: Київський ун-т ім. Б.Грінченка, 2011. – 200 с.

Лазуренко В.М.

Український фермер в добу непу. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 346 с.

Латыш Ю.

Украина в годы послевоенного восстановления (1944–1953): Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов. – К.: Логос, 2011. – 204 с.

Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор. Н.В.Руденко. – Запоріжжя, 2006. – Вип.16. – 92 с. (серія «Старожитності Південної України»)

Луняк Є.

Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – К.; Ніжин: Міланік, 2010. – 96 с.

Мех О.А., Кубальський О.Н.

Соціальні аспекти розвитку наукового потенціалу України: історія, сучасність, перспективи розвитку. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 110 с.

Молдавський Р.

Нова Дніпровська лінія укріплення (1770–1791 рр.). – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – Вип.16. – 85 с. (серія «Запорозька спадщина»)

Наймарк Н.М.

Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В.Старка. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

Народна культура України:

традиції і сучасність: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяч. 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України (Київ, 8–10 жовтня 2009 р.) / Уклад. П.М.Федака. – К.: Задруга, 2010. – 552 с.

Нашому роду нема переводу: Славні династії та родини України / Уклад. М.М.Хлонь, редкол. В.А.Смолій, Ю.В.Гнаткевич, В.В.Томазов. – К.: Імідж Україна, 2012. – 160 с.

Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи: XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича: Зб. мат. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. – 352 с.

Петренко І.М.

Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч.1. – 276 с.

Петренко І.М.

Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч.2. – 305 с.

Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III Міжнар. наук. конф., присвяч. 70-й річниці героїчної оборони Одеси (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) / Відп. ред. М.І.Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2011. – 400 с.

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр.: Спец. вип., присвяч. 75-річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / Відп. ред. С.І.Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – Вип.5. – 188 с.

Ревегук В.

Отамани полтавського краю – борці за волю України: Нариси з історії. – Полтава: Дивосвіт, 2011. – 260 с.

Ричка В.

Володимир Святий в історичній пам'яті. – К.: Скіф, 2012. – 208 с.

Рябченко О.

Студенти радянської України 1920–1930-х

років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.

Сінкевич Є.Г.

Краківська історична школа в польській історіографії. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П.Могили, 2010. – 332 с.

Тютюн О.І.

Доля народів: Слов'янський ребус: Русь. – К., 2012. – 573 с.

Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За заг. ред. А.В.Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.

Україна – Європа – світ:

Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. – Вип.5: У 2 ч.: Україна – Європа – світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. – Ч.1: Міжнар. зб. наук. пр. на пошану проф. М.М.Алексієвця. – 373 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)

Україна – Європа – світ:

Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип.5: У 2 ч.: Україна – Європа – світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. – Ч.2: Міжнар. зб. наук. пр. на пошану проф. М.М.Алексієвця. – 336 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)

Український гуманітарний огляд /

Гол. ред. Н.Яковенко. – К.: Критика, 2010. – Вип.15. – 212 с.

Хасбулатов Р.

Полураспад ССРСР: Как развалили сверхдержаву. – Москва: Яуза-пресс, 2011. – 512 с. (серія «Главный свидетель. Сенсационные материалы»)

Хасбулатов Р.

Преступный режим. «Либеральная тирания» Ельцина. – Москва: Яуза-пресс, 2011. – 416 с. (серія «Главный свидетель. Сенсационные мемуары»)

Цибань В.О.

Нагороди Національної академії наук України: Золота медаль імені В.І.Вернадського; Премії імені видатних учених України; Відзнаки / Відп. ред. В.М.Палій. – К.: Академперіодика, 2010. – 400 с.

Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій, О.А.Бачинська. – Одеса: Бровкін О.В., 2010. – Вип.5. – 180 с.

Чухліб Т.

1000 цікавих фактів і загадок з історії України. – К.: Національний книжковий проект, 2010. – 384 с.

Шандра І.О.

З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). – Луганськ: ЛНУ ім. Т.Шевченка, 2011. – 300 с.

Шитюк М.М., Назарова К.В.

Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). – Миколаїв, 2012. – 228 с.

Шрагівські читання / Відп. ред.

О.Коваленко. – Чернігів: Лозовий В.М., 2011. – Вип.1. – 128 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2011. – Вип.11. – 268 с.

Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем: Документи / Упор. Ю.Д.Зайцев. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип.5. – 175 с. (серія «Усна історія України ХХ ст.»)

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

*Commemorating the 95-th Anniversary
of the Beginning of the Ukrainian Revolution 1917–1921*

- VERSTIUK V.F. Ukrainian Central Rada and Ukrainianization of the Russian Army Units 4
- PYRIH R.YA. Problem of the Election to the Seimas in the Domestic Policy of Hetman P.Skoropads'kyi (April – December 1918) 28
- KOROLIOV H.O. Conservative Utopia of V.Kuchabs'kyi: “Geopolitical Triangle”, Revolution and Eastern Europe 36

- STARCHENKO N.P. Duels in Volynian Gentry Milieu (the Last Third of the XVI – Beginning of the XVII Century) 49
- TARANETS' S.V. Legal Status of Old Believers in Russia in the Late XVII – Early XX . . . 78
- MARKEVYCH O.V. (*Zhytomyr*). The Role and Place of the Provincial Governments in Network of Local Government Institutions Late XVIII – First Half XIX Century (Volyn' Province) . . . 89
- BAZHENOVA H.YU. Prosopographic Portrait of Historians of Warsaw Imperial University (1869–1915) 106
- MAJEWSKI MARCIN (*Warsaw, Poland*). Secret Services of Polish Peoples Republic Against Abroad Centers of Ukrainian Illegal Organizations 122
- HLUSHKO A.O. The Image of the “Permanent External Enemy” as the National Historical Autostereotype of Ukrainians and Slovenians 135

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- VERSTIUK V.F. Historian and the Epoch (*Commemorating the 90-th Anniversary of Academician Yu.Yu.Kondufor*) 143
- BEZDRABKO V.V. A.O.Vvedens'kyi: Pre-Revolutionary Erudite Historian and Soviet Professor 153
- KOLESNYK I.I. “Return to Things” as the Prospect of Historical Researches 183

BOOK REVIEW AND SURVEYS

- Sketches of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 History: In 2 Vol. – Vol.1 (*Ya.S.Kalakura*) . . . 210
- Hyrych I. Kyiv in the Ukrainian History: Kyivan History Articles (*O.V.Yas'*) 215
- Political Encyclopedia (*A.I.Pavko*) 217
- Riabchenko O.L. Students of Soviet Ukraine 1920–1930's: the Practice of Daily Routine and Identity Conflicts (*S.I.Posokhov, Kharkiv*) 221
- Biobibliography of Crimean History Science. – Issue 1–14 (*V.V.Ivanenko, Dnipropetrovsk, M.E.Kavun, Dnipropetrovsk*) 225

ANNIVERSARIES

- KANISTRATENKO M.M. (*Kharkiv*), KUSHNARENKO N.M. (*Kharkiv*). Commemorating the 70th Anniversary of Doctor of History, Professor V.M.Sheiko 228

IN MEMORIAM

- | | | |
|------------------------------|-----------|-----|
| Theodore Mackiw | | 232 |
| Mykhailyna Pavlo Vasyliovych | | 235 |

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237